

Філософська думка

5 1975

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів мережі партійного навчання

На сторінках «Філософської думки» друкуються і далі друкуватимуться статті на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару з теми «Марксистсько-ленінська філософія і критика сучасних буржуазних філософських та соціологічних концепцій». У цьому номері публікується, зокрема, стаття В. А. Роменця «Аналітична психологія» та пізнавальний преформізм Г. Юнга.

Під час підготовки до занять пропагандисти і слухачі теоретичних семінарів можуть скористатися також статтями, які вміщуються в журналі під рубрикою «Критика буржуазної ідеології», зокрема опублікованими протягом 1974 р.: Л. І. Коломенцевої «Проти буржуазної фальсифікації ролі КПРС у соціалістичному суспільстві» (№ 1), І. Г. Іванченка «Ідеологічні диверсії антикомунізму» (№ 2), М. О. Добрускіна «Міф про «новий клас» і соціалістична дійсність» (№ 3), М. М. Юрукової «Старі ідеї під маскою «універсального гуманізму» (№ 3), В. Ю. Євдокименка «Реакційна сутність ідеології українського буржуазного націоналізму» (№ 1), М. М. Халілової, Т. А. Тарасенко, К. Г. Клець «Ідеологічна спрямованість концепцій західнонімецького техніцизму» (№ 4), А. М. Феоктистова «Критика концепцій замкненого розвитку культур» (№ 2), В. А. Стокяла «Критика неотомістського принципу гармонії віри і розуму» (№ 1), В. П. Устиненка «Дейстична модернізація» релігійної ідеології» (№ 2), Б. Г. Крживицького «Єговізм — ідеологія реакції» (№ 3), П. Г. Гопченка «Антикомуністична суть клерикальної «футурології» (№ 4), П. С. Шкурінова «До оцінки концептуального плюралізму сучасної буржуазної філософії» та О. М. Соболя «Культурні контакти і буржуазна концепція «аккультурації» (№5), А. А. Аветисяна, В. В. Фомиченка «Неспроможність «філософії злиденності» маоїзму», А. М. Лоя «Проблема простору в «онтології» Хайдеггера» (№ 6); опублікованих протягом 1975 р.: В. Ю. Євдокименка «Ідеологічний і політичний альянс українського буржуазного націоналізму та сіонізму», В. В. Ляха, Б. А. Головка «Критика «філософії життя» і екзистенціалізму»; С. М. Круглова «Реакційне спрямування « нової антропології» Г. Маркузе»; В. В. Танчера «Психопрограмування споживацтва — ідейна зброя буржуазії» (№ 1), В. П. Ключникова «Критика В. І. Леніним махізму та її методологічне значення», Б. П. Льове (Берлін) «Аналіз паралелізмів у «теоретичних засадах» антикомунізму (США—ФРН)»; Г. М. Чернявської «Технологічний детермінізм» як засіб ідеологічного захисту капіталізму», Н. П. Поліщук «Проблема особи в сучасній американській буржуазній філософії» (№ 2); В. А. Стокяла «Проблеми соціального розвитку в кривому дзеркалі клерикальних «радянологів», А. А. Лук'яничкової «Неспроможність філософських виправдань агресії і насильства», Ф. М. Придувалова «Спотворене тлумачення соціальної активності в сучасному православ'ї» (№ 3), М. М. Верникова і Р. І. Онуфрива «Критика філософії неопозитивізму», Є. М. Причепія «Обмеженість феноменалістичних трактувань світосприймання» (№ 4).

(РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ)

Зміст

Назустріч XXV з'їзду НПРС

- В. І. Шинкарук — Сучасна науково-технічна революція як переворот у продуктивних силах 3
В. І. Куценко — Спосіб життя як загальносоціологічна категорія 14
І. І. Чанглі (Москва) — Соціологічні аспекти праці і практика комуністичного будівництва 24
Є. І. Суїменко (Дніпропетровськ), О. М. Семашко (Запоріжжя) — Вища школа й студентство в соціалістичному суспільстві 34

Слово фахівцям спеціальних наук

- Т. П. Руда — Розробка В. І. Леніним принципу партійності художньої літератури (До 70-річчя виходу статті «Партійна організація і партійна література») 41
М. В. Попович, П. Ф. Йолон — Взаємодія філософського і формальнологічного аналізу в науковому дослідженні 50

Матеріали методологічних семінарів

- В. І. Меркулов — Про конкретні моделі виявлення необхідності та випадковості 63
М. О. Парнюк, І. В. Огородник — Проблема кінцевого і безкінечного у біології 69

Критика буржуазної ідеології

- В. А. Роменець — «Аналітична психологія» та пізнавальний преформізм
К. Г. Юнга 77
Т. С. Гордієнко — Викриття А. В. Луначарським класової сутності буржуазної моралі 87

Наукове життя

- Плани й перспективи нового наукового журналу 95
І. І. Фурсін (Севастополь) — Семінар з методологічних проблем творчості 97
М. М. Ібрагімов, Б. І. Мороз — Обговорення проблем викладання філософії 102

Проблемні огляди літератури

- К. І. Шнліт, Л. М. Петров (Москва) — Соціальні проблеми екології 104

Рецензії

- І. В. Бичко, А. І. Клевцов — Підручник для філософів 111
В. В. Попов — Марксистсько-ленінський принцип партійності у філософії 114
Н. О. Яранцева — Дослідження з проблем критики буржуазних концепцій мистецтва 117
М. І. Михальченко, Ю. Д. Дмитренко — Критичний аналіз філософії маркузеанства 119
Є. Є. Ледников — Проблема надійності емпіричних даних у соціальних дослідженнях 121
В. Ф. Жмир — Соціальна активність трудящих 124

БІБЛІОГРАФІЯ

- Наші автори 127
Наші автори 135

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

КИЇВ

© «Філософська думка» 1975 р.

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ XXV СЪЕЗДУ КПСС. *В. И. Шинкарук* — Современная научно-техническая революция как переворот в производительных силах. *В. И. Куценко* — Образ жизни как общесоциологическая категория. *И. И. Чангли (Москва)* — Социологические аспекты труда и практика коммунистического строительства. *Е. И. Суименко (Днепропетровск)*, *А. Н. Семашко (Запорожье)* — Высшая школа и студенчество в социалистическом обществе. СЛОВО СПЕЦИАЛИСТАМ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Т. П. Руда* — Разработка В. И. Лениным принципа партийности художественной литературы (К 70-летию выхода статьи «Партийная организация и партийная литература»). ♦ *М. В. Попович, П. Ф. Яолон* — Взаимодействие философского и формальнологического анализа в научном исследовании. МАТЕРИАЛЫ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. *В. И. Меркулов* — О конкретных моделях проявления необходимости и случайности. ♦ *М. А. Парнюк, И. В. Огородник* — Проблема конечного и бесконечного в биологии. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *В. А. Роме-нец* — «Аналитическая психология» и познавательный преформизм К. Г. Юнга. ♦ *Т. С. Гордиенко* — Разоблачение А. В. Луначарским классовой сущности буржуазной морали. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Планы и перспективы нового научного журнала. *И. Н. Фурсин (Севастополь)* — Семинар по методологическим проблемам творчества. *М. М. Ибрагимов, Б. И. Мороз* — Обсуждение проблем преподавания философии. Проблемные обзоры литературы. *К. И. Шилин, Л. Н. Петров (Москва)* — Социальные проблемы экологии. РЕЦЕНЗИИ. *И. В. Бычко, А. И. Клевцов* — Учебник для философов. *Б. В. Попов* — Марксистско-ленинский принцип партийности в философии. *Н. А. Яранцева* — Исследование по проблемам критики буржуазных концепций искусства. *Н. И. Михальченко, Ю. Д. Дмитренко* — Критический анализ философии маркузеанства. *Е. Е. Ледников* — Проблема надежности эмпирических данных в социальных исследованиях. *В. Ф. Жмыр* — Социальная активность трудящихся. БИБЛИОГРАФИЯ. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

MEETING THE XXV CONGRESS OF THE CPSU. *V. I. Shinkaruk* — Modern Scientific and Technical Revolution as Revolution in Productive Forces. *V. I. Kutsenko* — Mode of Life as a General Sociological Category. *I. I. Changli (Moscow)* — Sociological Aspects of Labour and Practice of Communist Construction. *Ye. I. Suimenko (Dnepropetrovsk)*, *A. N. Semashko (Zaporozhye)* — Higher School and the Students in Socialist Society. A WORD TO SPECIALISTS IN SPECIAL SCIENCES. *T. P. Ruda* — Development of the Principle of Party Spirit in Belles-Letters by V. I. Lenin (on the 70th Anniversary of Publication of the Article Party Organization and Party Literature). Main Functions of Science. ♦ *M. V. Popovich, P. F. Yolon* — Interaction of Philosophic and Formal Logic Analysis in Scientific Investigation. *V. I. Merkulov* — On Concrete Models of Necessity and Chance Manifestation. ♦ *M. A. Parnyuk, I. V. Ogorodnik* — Problem of Finite and Infinite in Biology. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *V. A. Romenets* — Analytical Psychology and Cognitive Preformism of K. H. Jung. ♦ *T. S. Gordienko* — Unmasking of the Bourgeois Moral Class Essence by A. V. Lunacharsky. SCIENTIFIC LIFE. Plans and Prospects of a New Scientific Journal. *I. I. Fursin (Sevastopol)* — Seminar on Methodological Problems of Creation. *M. M. Ibragimov, B. I. Moroz* — Discussion of Problems Relative to Philosophy Teaching. Problem Reviews of Literature. *K. I. Shilin, L. M. Petrov (Moscow)* — Social Problems of Ecology. REVIEWS. *I. V. Bychko, A. I. Kleutsov* — A Handbook for Philosophers. *B. V. Popov* — Principle of Party Spirit in Marxist-Leninist Philosophy. *N. A. Yarantseva* — Studies in Problems of Bourgeois Art Conceptions Criticism. *N. I. Mikhhalchenko, Yu. D. Dmitrenko* — Critical Analysis of the Marcuze Philosophy. *Ye. Ye. Lednikov* — Problem of Reliability of Empiric Data in Social Studies. *V. F. Zhmyr* — Social Activity of Working People. BIBLIOGRAPHY. OUR AUTHORS.

Сучасна науково-технічна революція як переворот у продуктивних силах*

В. І. ШИНКАРУК

XXIV з'їзд КПРС поставив історичне завдання органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства. Здійснюючи це завдання, радянський народ здобув визначні успіхи у дальшому розвитку продуктивних сил суспільства, в удосконаленні всіх їх складових частин.

Серед проблем, пов'язаних з аналізом сучасної науково-технічної революції, історичних передумов її виникнення і об'єктивних закономірностей розгортання, її ролі в загальному історичному прогресі людства тощо, центральне місце посідає проблема перевороту в продуктивних силах суспільства, в якому, власне, й полягає соціально-історична суть цієї революції.

У зв'язку з цим на передній план марксистської теоретичної думки, поряд з проблемами соціальної революції як революції у виробничих відносинах, висувається проблема революції в продуктивних силах. З історичного боку для марксизму ця проблема не є новою. Загальну теорію революції в продуктивних силах суспільства розробив ще К. Маркс на основі аналізу промислового перевороту кінця XVIII—початку XIX ст. Її принципи набули актуального практичного значення як принципи теоретичного аналізу таких важливих революційних процесів сучасності, як становлення продуктивних сил комуністичної суспільно-економічної формації — нових, докорінно відмінних продуктивних сил суспільства.

Продуктивні сили суспільства на всіх історичних етапах їхнього розвитку становлять складний комплекс, визначальними елементами якого є самі люди, що здійснюють суспільне виробництво, і засоби цього виробництва, насамперед різноманітні знаряддя суспільної праці. Крім того, до продуктивних сил суспільства належить історично набутий виробничий досвід, уміння і знання, різні форми об'єднання виробничих зусиль на основі розподілу і кооперації праці (технологія). В сучасних умовах винятково важливою продуктивною силою суспільства стала наука. З точки зору історичного матеріалізму продуктивні сили суспільства мають матеріальний характер, належать до матеріальних умов суспільного життя. Це не суперечить твердженню про наявність у продуктивних силах духовного елемента, яким є набуті виробничі знання, психічні потенції людини, її воля, наука як форма суспільної свідомості. Матеріальний характер продуктивних сил суспільства визначається тим, що головною продуктивною силою, суб'єктом суспільного виробництва є людина — матеріальна істота, яка в процесі

* В основу статті покладено виступ на засіданні Круглого столу журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка» на тему «Науково-технічна революція і формування нової людини» (квітень 1975 р.).

своєї праці перетворює об'єктивну дійсність (природу) в засоби свого існування.

Перетворювати матеріальний світ можна лише матеріальними засобами (якщо мова йде про перетворення його в реальності, а не в уяві). Такими засобами є різноманітні знаряддя праці — від кам'яного рубила, списа і лука аж до сучасних складних машин автоматичної дії. Людина виділилась із тваринного світу як суспільна істота саме завдяки здатності виготовляти і застосовувати в своїй життєдіяльності штучні знаряддя праці, все те, що дістало назву техніки. Удосконалення і розвиток знарядь праці, виробничої техніки є показником розвитку самої людини, її продуктивних виробничих здатностей, людських творчих потенцій. Характеризуючи роль і значення засобів праці в життєдіяльності людини, К. Маркс зазначав: «Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці... Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця»¹.

Знаряддя праці, техніка завжди, і особливо в сучасну епоху, створювались і створюються на основі пізнання законів і властивостей природи. Субстрат техніки становлять, безперечно, матеріальні речі, і в цьому розумінні технічні засоби є матеріальною продуктивною силою. Але у своєму походженні вони опосередковані свідомою продуктивною діяльністю людини. «Природа, — писав К. Маркс, — не буде ні машин, ні локомотивів, ні залізниць... Все це — продукти людської праці, природний матеріал, перетворений в органи людської волі, яка панує над природою, чи людської діяльності в природі. Все це — *створені людською рукою органи людського мозку*, уречевлена сила знання»².

Отже, питання про матеріальне походження техніки є питанням про матеріальне походження того знання, «уречевленою силою» якого вона є. Марксизм розв'язав це питання, розкривши залежність пізнавального відношення людини до об'єктивної дійсності від її практичного відношення — перетворення цієї дійсності. В основі пізнання лежить матеріальна суспільна практика, в якій взаємодіють дві матеріальні сили — суспільна людина і освоювана нею природа. Людська діяльність є насамперед діяльністю над створенням засобів існування, предметів задоволення матеріальних потреб. Це й є те практичне відношення людини до світу, яке лежить в основі всіх інших відношень, в тому числі і пізнавального. Якщо практичне відношення має своєю метою забезпечення засобів існування шляхом переробки речей природи в продукти суспільного споживання, то метою пізнавального відношення є пізнання властивостей, зв'язків, відношень цих речей для виявлення можливостей, форм і способів їх практичного використання в процесі життєдіяльності суспільної людини. Пізнавальне відношення ніколи не було самоціллю, а завжди було засобом для успішної реалізації практичних цілей. Первісне суспільство взагалі не знало його як окремої галузі діяльності. Набуття знань тут здійснювалось в процесі безпосередньої практики, виступало як органічний момент самого практичного відношення. І лише з відокремленням розумової праці від фізичної цілеспрямоване набуття знань про зовнішній світ (пізнавальне відношення) виділяється в окрему відносно самостійну сферу людської діяльності, яка в процесі історичного розвитку привела до виникнення сучасної науки.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 177.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. 11, стор. 215.

Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу генетично пов'язане з практичною спрямованістю людського пізнання, з тим незаперечним фактом, що цілеспрямоване набуття знань завжди було зумовлене потребами практики, де самі набуті знання виступають як своєрідні духовні засоби практичного освоєння природи, а матеріальна техніка — як «уречевлена сила знання». Продуктивна сила науки є продуктивною силою людського знання, а бстанне не існує поза суспільною людиною, воно формується і розвивається в ній на основі і в процесі матеріальної практики, суспільного виробництва як її власна, людська «сутнісна сила».

У процесі суспільної практики людина оволодіває різноманітними силами природи і ставить їх собі на службу. Таким чином, вони перетворюються на засоби суспільного виробництва, на продуктивні сили суспільства. Знання і техніка і є тими силами суспільної людини, за допомогою яких вона освоює і ставить собі на службу стихійні сили природи. Отже, продуктивними силами суспільства є суспільно вироблені сили самої людини, а також освоєні нею і поставлені на службу суспільному виробництву різноманітні сили природи. Цим і визначається матеріальний характер продуктивних сил. Навіть коли мова йде про знання, яке за своєю природою є ідеальним духовним утворенням, то й воно здатне виступати продуктивною силою саме як сила в практичному освоєнні природи. «Сила знання», реалізуючись в практиці, є матеріальною силою.

Вище ми розглядали продуктивні сили в аспекті відношення людини до природи. Але це відношення завжди опосередковане суспільними відносинами, що складаються між людьми в процесі матеріального виробництва, тобто виробничими відносинами. Людина не лише продукт праці, а й продукт суспільних відносин. Та й сама праця як спосіб людської життєдіяльності сформувалась як суспільна праця, як праця первісних суспільних колективів, об'єднаних спільними виробничими цілями у забезпеченні умов існування. Продуктивні сили — це суспільно вироблені сили людини і суспільно освоювані сили природи. І коли йдеться про те, що продуктивні сили визначають виробничі відносини, що певні продуктивні сили потребують відповідних їм виробничих відносин, то це маємо розуміти так, що суспільно вироблені за певних виробничих відносин продуктивні сили визначають наступний розвиток цих відносин. Удосконалюючись в процесі суспільного виробництва на базі наявних виробничих відносин, вони врешті-решт переростають можливості цих виробничих відносин як суспільних форм розвитку і вимагають їх заміни більш відповідними формами. З цього випливає, що технічний прогрес, як один із чинників розвитку продуктивних сил, від самого початку свого виникнення здійснювався суспільно, в межах певних виробничих відносин. Спосіб виробництва визначає суспільний спосіб стимулювання і використання технічного прогресу. Наприклад, спосіб і суспільні цілі науково-технічного прогресу за умов капіталізму визначаються капіталістичними виробничими відносинами, прагненням капіталу до збільшення додаткової вартості і капіталістичних прибутків з допомогою підвищення норми експлуатації робочої сили. Саме з цією метою використовуються технічні нововведення, застосовуються технологічні аспекти науки в машинному виробництві. Науково-технічний прогрес за умов капіталізму стимулюється і здійснюється тою мірою, якою він забезпечує зростання експлуатації живої праці трудящих і, насамперед, робітничого класу. Тут наука і техніка протистоять трудящим як ворожа їм сила капіталу, тобто як певна суспільна сила. Ось цієї продуктивної сили науки і техніки як суспільної сили капіталу, оберненої проти трудящих, і не хо-

чуть визнавати сучасні апологети капіталізму, всіляко затушковуючи її класовий характер.

Характерною особливістю всіх сучасних буржуазних концепцій науково-технічного прогресу і його соціальних наслідків є відрив науки і техніки від соціальних відносин, зображення їх як зовнішньої щодо суспільства -сили, як злого демона чи всесильного бога. Розгортання науково-технічної революції в капіталістичних країнах веде до чимдалі більшого загострення головних суперечностей капіталістичного способу виробництва і насамперед суперечності між суспільним характером виробництва і приватним капіталістичним привласненням. Ця суперечність в сучасних умовах набула характеру конфлікту між інтересами людства в розвитку науки і техніки і інтересами монополістичного капіталу, який, підпорядковуючи науково-технічний прогрес своїм експлуаторським, хижацьким цілям, обертає науку і техніку проти людства, прагне девальвувати його вищі моральні цінності, загрожуює самому існуванню людської цивілізації.

Ідеологічним відбиттям цього конфлікту в буржуазній свідомості є прагнення буржуазних ідеологів зобразити соціальні наслідки експлуаторського, імперіалістичного використання науки і техніки як наслідки нібито самої науково-технічної революції. Звідси поширення псевдогуманістичних, занепадницьких концепцій ворожості інтересів науково-технічного прогресу інтересам людини, занепаду і навіть самознищення людської цивілізації внаслідок розгортання науково-технічної революції. Затяжна криза буржуазної культури видається в цих концепціях за кризу культури взагалі, а занепад буржуазної цивілізації, неминучість її краху — за деградацію людської цивілізації як такої.

Інша частина буржуазних ідеологів продовжує шукати порятунку для буржуазної цивілізації в розвитку самої науки і техніки. Використовуючи соціальні зміни в структурі буржуазного суспільства, що відбулися внаслідок науково-технічної революції із збереженням його основ — панування монополістичної і державно-монополістичної власності, — представники цього напрямку пророкують «конвергенцію капіталізму і соціалізму», виникнення «постіндустріального» суспільства та ін.

Філософською основою цих концепцій є так званий технологічний детермінізм, за яким технічний прогрес прямо і безпосередньо призводить до зміни соціальної структури суспільства, уніфікує її, нівелює класові відмінності; суб'єктом економічних і соціальних рішень нібито дедалі більше виступає вже не промисловець, власник засобів виробництва, а менеджер, технократія взагалі. Наука і техніка в особі її представників і організаторів і є начебто тією силою, яка ліквідує соціальні антагонізми і «розумно» влаштує суспільне життя.

Ця буржуазно-технократична утопія, яку так охоче взяв на озброєння відвертий антикомунізм, абсолютно ігнорує вирішальне значення для соціальної спрямованості науково-технічного прогресу відносин власності, якими і зумовлюються зрештою принципові відмінності в соціальних структурах капіталізму і соціалізму. Капіталізм буде всевладдям монополій доти, поки власність на засоби виробництва залишиться в руках класу капіталістів, які стимулюють розвиток науки і техніки і ставлять собі на службу тих же менеджерів зовсім не з альтруїстичних міркувань, а заради максимальних прибутків. Мета виробництва визначається власником засобів виробництва, а не технологією самого виробництва. Цю обставину й ігнорує «технологічний детермінізм», в чому і виявляється його буржуазно-апологетична спрямованість.

З погляду марксизму, сутність, соціальні наслідки й історичні перспективи науково-технічної революції можна зрозуміти лише в загальному контексті об'єктивних законів історичного розвитку людства, де визначальним фактором суспільного прогресу виступає діалектика продуктивних сил і виробничих відносин, а науково-технічний прогрес становить одну із сторін розвитку продуктивних сил суспільства.

Революції в розвитку науки і техніки були і в минулому. У науці, наприклад, — виникнення сучасного експериментального природознавства і класичної механіки, у техніці — революція, що зумовила промисловий переворот кінця XVIII — початку XIX ст. Між цими революціями, безперечно, існував певний зв'язок — «механічному» природознавству XVII—XVIII ст. відповідає механічна техніка XVIII—XIX ст., а розвиток механічної техніки зумовив епохальні відкриття в механіці і фізиці. Але ці революції не можна назвати науково-технічними революціями. І не просто тому, що революції в техніці були недостатньо «стиковані», розвивались відносно самостійно, а тому, що розвиток науки і техніки того часу відбувався, як правило, в двох різних сферах — у сфері безпосереднього матеріального виробництва (техніка) й у сфері духовно-культурної діяльності (наука). Революція в науці почала переростати в науково-технічну революцію тоді, коли застосування науки в матеріальному виробництві виступило як найважливіший фактор його розвитку, коли наука чимдалі більше перетворювалась на безпосередню продуктивну силу, а матеріальне виробництво — на технологічне застосування науки. Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу — попередня умова виникнення науково-технічної революції і разом з тим її основа і наслідок.

Потенції науки як безпосередньої продуктивної сили, а також потенції машинного виробництва як технологічного застосування науки розкрив ще К. Маркс. Вони виявилися вже в середині XIX ст. Однак потрібна була глобальна революція в науці і достатньо високий рівень освоєння виробництвом науки як чинника технічного прогресу і технологічного розвитку самого виробництва, щоб наукова революція переросла в науково-технічну, за якої кожне нове зрушення в науці веде до відповідних зрушень в техніці, а якісні зміни в останній — до нових наукових відкриттів. Це відбулося в першій половині і в середині XX ст.

Отже, науково-технічна революція є і результатом, і чинником якісних змін насамперед в системі «наука — виробництво» і вже опосередковано, через неї — в системі «наука — техніка». Опосередковуючою ланкою тут виступає саме виробництво як технологічне застосування науки. Тому, визначаючи основний зміст сучасної науково-технічної революції, треба виходити з розгляду якісних змін в технології виробництва, з технологічної революції, яка, за визначенням К. Маркса, і є революцією в продуктивних силах суспільства³.

Тип технології суспільного виробництва визначається типом знарядь праці і, відповідно, видами енергії, які використовуються для приведення їх у рух, матеріалами, які застосовуються для їх виготовлення, способами управління ними у виробничому процесі. Тип технології визначає місце людини в безпосередньому процесі виробництва. Всі складові технологічного процесу перебувають у діалектичному взаємозв'язку і визначають одна одну. Тому, визначаючи тип технології, іноді беруть види енергії і способи управління (наприклад, «ручна праця»), іноді тип матеріалів (наприклад, технологія «кам'яного віку», «віку бронзи», заліза і т. п.). Сучасна науково-технічна

³ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 47, стор. 461.

революція виявляється в принципових змінах всіх елементів технології суспільного виробництва: знарядь праці, енергії, матеріалів, способів управління знаряддями виробництва і технологічними процесами взагалі.

Відкриття і освоєння нових видів енергії, нових речовин і матеріалів поєднуються із створенням нового типу техніки, яка засновується, по-перше, на перетворенні предметів природи в засоби матеріального і духовного споживання вже не тільки і не стільки шляхом механічної їх обробки, як шляхом промислового використання власне фізичних, фізико-хімічних і хіміко-біологічних процесів, і, по-друге, на автоматизації управління технікою і технологією промислового використання цих процесів. Протягом тисячоліть людина створювала засоби свого існування, використовуючи одні речі (природні чи штучно створені) для механічної обробки інших речей. Силами, якими вона користувалась, були її власні фізичні сили, вогонь, тепло взагалі, сили приручених тварин, безпосередні сили природи, що їх можна було використовувати для перетворення механічної дії в рух, а механічної роботи в тепло (на вищому етапі — в електрику). Це були такі процеси, якими людина могла керувати за допомогою власних рук, органів чуття, мислення, не озброєних спеціальними складними приладами для одержання, переробки і передачі інформації. Інакше стоять справи з тими фізичними, фізико-хімічними, хімічними і хіміко-біологічними процесами, що їх освоює сучасне виробництво на основі науково-технічної революції. Ці процеси настільки глибокі (процеси мікросвіту) і настільки глобальні (космічні процеси), мають такі величезні енергії і швидкості, що ними людина вже не може керувати за допомогою своїх природних органів без створення спеціальної техніки автоматичного управління. Для продукування засобів людського існування людина викликає до дії і зштовхує одну з одною такі сили природи, які можуть її «спалити», отруїти, механічно знищити, стежити за якими вона не спроможна чи тому, що вони невидимі, чи тому, що вони просто осліплять її, управляти якими вона може лише «відгородившись» від них і створивши спеціальну техніку автоматичного управління. Цим і зумовлена зміна місця і функцій людини в процесі виробництва. Функції безпосереднього управління роботою складних технічних агрегатів, в яких «працюють» потужні і часто небезпечні сили природи, передаються машинам автоматичного управління, а на людину покладаються нові, більш високі завдання — бути суб'єктом цілепокладання, програмування і технічного «нагляду» за роботою автоматизованого виробництва. Це вимагає високої культури, різноманітних знань і розвинутих творчих здатностей.

Визначаючи суть науково-технічної революції, аж ніяк не можна абстрагуватись від її соціально-історичних наслідків. Будь-який процес можна правильно осягти лише в єдності з його результатом, і навпаки — результат осягається в своїй суті лише в єдності з процесом, що його породив. Це стосується сучасної науково-технічної революції. З точки зору марксизму-ленінізму, ця революція створює продуктивні сили суспільства, відповідні комуністичній суспільно-економічній формації. Положення К. Маркса про першу фазу комунізму як про суспільство, що при своєму виникненні розвивається «не на власній основі», стосується й продуктивних сил цього суспільства. Соціалізм оволодіває продуктивними силами, успадкованими від капіталізму, і розвиває їх спершу на основі того типу технології, який він застає. Індустріалізація нашої країни не була новою технологічною революцією. Продуктивні сили суспільства ще не визріли для неї. З технологічного боку і за умов соціалізму вони розвивались в формі великої машинної інду-

стрії, створеної капіталізмом. Проте в історичних масштабах це тривало дуже недовго. Завершення соціалістичної індустріалізації нашої країни фактично було передднем нової технологічної революції, якою стала сучасна науково-технічна революція.

Розглядаючи питання про революцію в продуктивних силах, аж ніяк не можна абстрагуватися від виробничих відносин, які є суспільною формою розвитку продуктивних сил. Революціям у продуктивних силах, які К. Маркс назвав технологічними революціями, завжди передували формування і розвиток нових виробничих відносин, які виникали на основі нагромадження революційних елементів у старих продуктивних силах, що ними підготовлюється революційний переворот в технології суспільного виробництва. Так було, наприклад, під час переходу від мануфактурного капіталізму до промислового, коли технологічній революції кінця XVIII — початку XIX ст. передували формування і розвиток буржуазних виробничих відносин на основі капіталістичного перетворення ремісничого виробництва в мануфактурне (капіталістична кооперація ремісничого виробництва).

Щось подібне відбувається і в наш час. Науково-технічна революція в умовах капіталізму підготовлює матеріально-технічні передумови для виникнення нових продуктивних сил, нагромаджує революційні елементи для перевороту, який може здійснитися тільки при заміні капіталістичних виробничих відносин соціалістичними. Капіталістичні виробничі відносини не спроможні перетворити сформовані капіталізмом продуктивні сили в принципово нові, бо останні, виявляючись у комплексній автоматизації всього суспільного виробництва, потребують його максимального усупільнення, що можливе лише на основі суспільної власності на засоби виробництва.

Тому якщо ми кажемо, що сутністю сучасної науково-технічної революції є переворот у продуктивних силах суспільства, то це стосується історичної перспективи створення продуктивних сил комунізму, тобто тих процесів, які відбуваються в умовах будівництва комунізму.

З погляду марксистської матеріалістичної діалектики, переворот у розвитку якогось явища означає зміну місця протилежностей, що утворюють дане явище, коли протилежність, яка раніше мала другорядне значення, стає домінуючою, підпорядковуючи собі ту, яка досі була панівною. Але чи можна застосовувати таке розуміння перевороту до революційних якісних змін у розвитку продуктивних сил суспільства?

Як бачимо, в розвитку продуктивних сил взаємодіють два чинники: технічний, пов'язаний з розвитком знарядь і засобів праці, і людський, пов'язаний з розвитком самої людини, її виробничого досвіду, навиків, знань і вміння. Знаряддя і засоби праці, виробнича техніка і є найрухливішим елементом продуктивних сил, їх зміни істотно впливають на розвиток самої людини. Проте, з погляду марксизму, головною продуктивною силою є не знаряддя і засоби виробництва, а люди, які приводять їх у рух і здійснюють матеріальне виробництво.

Здавалося б, що оскільки головною продуктивною силою є людина, то її місце в суспільному виробництві щодо знарядь і засобів праці завжди було визначальним. І воно було насправді таким аж до промислового перевороту кінця XVIII — початку XIX ст., з яким пов'язане становлення матеріально-технічної бази капіталізму. Виникнення великої машинної індустрії було переворотом у продуктивних силах суспільства саме тому, що воно змінило місце людини у суспільному виробництві і щодо знарядь і засобів праці. Протягом тисячоліть знаряддя і засоби праці обслуговували людську діяльність, тут же сама людська діяльність набуває службової ролі, перетворюється в діяльність по обслугову-

ванню машин. Теоретично цей переворот у продуктивних силах суспільства кінця XVIII — початку XIX ст. відкрив тільки К. Маркс. І майбутню революцію у продуктивних силах він пов'язав зі зворотним перетворенням людської діяльності із діяльності по обслуговуванню машин у діяльність по їх створенню і керуванню ними.

Тому, якщо ми розглядаємо сучасну науково-технічну революцію як новий переворот у продуктивних силах, ми маємо ототожнювати її з тими процесами у розвитку продуктивних сил, в яких формується новий тип взаємодії людини із знаряддями і засобами праці, де людська праця із діяльності по обслуговуванню машин перетворюється в діяльність по управлінню ними і контролю над їх роботою.

У дослідженнях, присвячених науково-технічній революції, процеси такого роду так чи інакше пов'язуються з автоматизацією суспільного виробництва, з виникненням і розвитком технічних систем, що забезпечують автоматичне управління виробничими циклами. Потреба у всебічній автоматизації виробництва і собі пов'язується з переходом до використання відкритих наукою нових законів і сил природи, що потребують принципово нової технології, як, наприклад, атомна енергетика, електроніка, ракетна техніка тощо. І ми насправді маємо тут діло з принципово новими продуктивними силами як з погляду типу знарядь праці, так і з погляду типу технології їхнього використання. Але коли розглядати весь виробничий комплекс, яким він виступає нині, то в ньому наявна ще величезна маса не тільки неавтоматизованої, але й просто немеханізованої, ручної праці. Інакше кажучи, процес автоматизації у тих її формах, в яких здійснюється становлення нових продуктивних сил, відбувається в умовах ще не завершеної механізації. Тому тепер у розвитку продуктивних сил наявні два взаємодіючих процеси — процес становлення нових продуктивних сил і процес дальшого розвитку продуктивних сил, заснованих на простій механічній технології, що замінює ручну працю. Зважаючи на те, що процент ручної праці навіть у промисловості досить значний, можна зробити висновок, що розвиток продуктивних сил, заснованих на механічній технології, буде економічною необхідністю ще протягом доволі тривалого часу.

З'ясування цього факту має принципове значення. Адже якщо нові продуктивні сили формуються за умов дальшого екстенсивного розвитку, тих, що історично склалися, між ними неминуче виникають суперечності. Ці суперечності виражаються, зокрема, у суперечності вимог до суб'єкта суспільного виробництва — до людей, зайнятих у цьому виробництві. Вони повинні розвивати продуктивні сили, засновані на механічній технології, і водночас бути здатними включитися у виробництво з принципово новою технологією (автоматизоване виробництво), ставати суб'єктом нових продуктивних сил.

На практиці ця суперечність розв'язується з допомогою піднесення загальноосвітнього рівня підготовки робочої сили у профтехшколах й училищах (здобуття середньої освіти), широкого розвитку спеціальної середньої і вищої освіти, підвищення кваліфікації та ін.

Однак і в «людському» елементі продуктивних сил треба, очевидно, виділити два процеси: по-перше, процес дальшого зростання виробничої культури, освітнього рівня, наукових знань і професійних умінь людей, зайнятих в наявному виробництві, тобто таких, що мають діло з його механізацією, яка прогресує, і, по-друге, процес формування «людського» елемента нових продуктивних сил — людей, здатних опанувати комплексно-автоматизоване виробництво з його новою технологією.

Саме з цим останнім процесом і пов'язана проблема формування нової людини.

Під поняттям «нова людина» звичайно розуміють усебічно розви-

нену особу, що стала масовим індивідом. Але з широкого історичного погляду всебічному розвиткові людини немає меж. Її можливості до розвитку і суспільного вдосконалення навряд чи коли-небудь будуть вичерпані. Тому поняття нової людини як усебічно розвиненої особи має конкретно-історичний зміст.

На нашу думку, воно визначається двома особливостями: по-перше, здатністю бути суб'єктом нових продуктивних сил і, по-друге, здатністю бути носієм і суб'єктом комуністичних суспільних відносин. Ці дві здатності перебувають у нерозривній єдності, вони взаємозумовлюють одна одну і переходять одна в одну.

Бути суб'єктом нових продуктивних сил означає відповідати усім тим вимогам, які ставить перед людиною комплексно-автоматизоване виробництво, де всі механічні, рутинні форми діяльності передані машинам і де суб'єкт суспільного виробництва має характеризуватися широкою освіченістю, високим інтелектуальним розвитком, творчими здібностями, високорозвиненим почуттям громадянської відповідальності, певними вольовими якостями тощо.

Праця на цьому виробництві потребує інших стимулів, аніж проста особиста матеріальна заінтересованість. Тут потрібна висока моральна свідомість і заінтересованість у праці як сфері докладання творчих здібностей й індивідуальних обдаровань, у праці як потребі у творчій самореалізації особи. А це і є істотний момент справді вільної, комуністичної праці, що передбачає переміщення основного життєвого інтересу із сфери споживання у сферу продуктивної діяльності. Суб'єкт нових продуктивних сил виступає водночас як носій комуністичного ставлення до праці і, отож, як суб'єкт комуністичних суспільних відносин.

Комуністичні суспільні відносини, які формуються, і собі вимагають від індивідів, що вступають у ці відносини, високої духовної культури, розвинутої моральної свідомості, уміння і здатності жити колективним суспільним інтересом і діставати задоволення від суспільно-культурного, не споживацького, а суспільно-творчого життя. Формування нової людини і означає формування такої всебічно розвиненої особистості. Інших критеріїв для визначення рівня цього розвитку нині не існує.

Як суб'єкт продуктивних сил і носій виробничих відносин, нова людина формується у процесі комуністичного будівництва. Це формування здійснюється на двох рівнях: на рівні комуністичного виховання підростаючого покоління і на рівні розвитку суспільного виробництва у процесі переростання соціалістичних суспільних відносин у комуністичні.

Оскільки нинішні діти увійдуть до складу самодіяльного населення десь на межі ХХ і ХХІ століть, саме їм доведеться овоювати нові продуктивні сили, створені сучасною науково-технічною революцією і будівництвом комунізму. Тому вже тепер ми повинні у процесі виховання підростаючого покоління, починаючи з дитячого віку, закладати програму формування тих якостей особи, які входять у поняття нової людини. Суперечність полягає у тому, що виконання цієї програми здійснюється матеріальними і духовними засобами суспільства, яке ще тільки вступило у період науково-технічної революції і становлення нових продуктивних сил, а результат має бути одержаний для суспільства, незрівнянно розвинутішого з науково-технічного, економічного і морально-культурного боку, для суспільства, яке вступатиме у другу фазу комунізму.

Ця суперечність породжує низку складних проблем, зокрема проблему адекватності кадрів вихователів виховному процесу формування нової людини, всебічно розвиненої особи. Те ж саме стосується адекватності матеріальних, науково-технічних та культурно-освітніх засобів, що застосовуються нині у виховному процесі.

Реальні можливості успішного розв'язання усіх цих проблем закладені у самому соціалістичному суспільному ладі, у прогресі соціалістичного виробництва, які орієнтовані на розвиток людини, у керівництві цим суспільством Комуністичною партією, яка здійснює процес комуністичного виховання на строго науковій ідеологічній основі. Однак завдання, що дедалі ускладнюються, потребують своєчасного виявлення і наукового пошуку найбільш раціональних засобів розв'язання цих проблем.

Другий рівень формування нової людини, як уже зазначалося,— це рівень її формування у процесі розвитку самого суспільного виробництва, переростання соціалізму у комунізм. У цьому процесі найбільшого значення набуває подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною, сільськогосподарською та індустріальною працею, між містом і селом, стирання класових відмінностей і становлення соціальної однорідності суспільства.

Оскільки процес формування нової людини відбувається в умовах ще не подоланих класових відмінностей, природно виникає проблема його основної класової бази. Такою домінуючою класовою основою формування нової людини є, безсумнівно, робітничий клас. Мірою розвитку соціалістичного суспільства і його наближення до комунізму роль робітничого класу як керівної сили суспільства не зменшується, а зростає. Становлення соціальної однорідності суспільства означає не що інше, як інтеграцію усіх верств суспільства на ґрунті колективістських форм діяльності, моралі і світогляду, розроблених та розвинутих робітничим класом.

З цього боку проблема формування нової людини є проблемою класової інтеграції суспільства на основі єдиної загальнонародної власності на засоби виробництва і розвинутих робітничим класом колективістських форм діяльності, відповідних їм моралі та світогляду. Отже, революція в продуктивних силах суспільства, пов'язана з сучасною науково-технічною революцією і будівництвом комунізму, є процесом створення принципово нових засобів виробництва, нової технології і нової людини. У цій єдності треба її розглядати як суспільно-історичне явище.

* * *

Социальную сущность научно-технической революции составляет переворот в производительных силах общества. В развитии производительных сил взаимодействуют два фактора: технический и человеческий. Орудия и средства труда, производственная техника— наиболее подвижные элементы производительных сил, изменения которых существенно влияют на развитие самого человека. И все же, согласно марксизму, главной производительной силой является человек, осуществляющий материальное производство.

Промышленный переворот конца XVIII — начала XIX ст., с которым связано становление материально-технической базы капитализма, превратил человеческую деятельность в деятельность по обслуживанию машин, придав ей служебный характер. Следовательно, если рассматривать современную научно-техническую революцию как новый переворот в производительных силах, ее можно отождествить с теми процессами, благодаря которым человеческий труд превращается из деятельности по обслуживанию машин в деятельность по управлению машинами и контролю за их работой.

Осуществление этого переворота становится возможным благодаря автоматизации общественного производства, возникновению технических систем, обеспечивающих автоматическое управление производственными циклами. В развитии производительных сил происходит взаимодействие двух процессов — становления новых производительных сил и развития тех производительных сил, которые базируются на обычной механической технологии, заменяющей ручной труд машинным. Осознание этого факта имеет

принципиальное значение, ибо люди, занятые в общественном производстве, должны развивать производительные силы, основанные на механической технологии, и одновременно включаться в производство с принципиально новой технологией, выступая субъектом новых производительных сил. Это противоречие получает свое практическое разрешение путем повышения общего и специального образования рабочей силы, путем превращения науки в непосредственную производительную силу.

Процесс формирования «человеческого» элемента новых производительных сил означает выработку способностей осваивать комплексно-автоматизированное производство с его принципиально новой технологией. С этим процессом связана проблема формирования нового человека.

Понятие «новый человек как всесторонне развитая личность» означает не только соответствие всем требованиям комплексно-автоматизированного производства, но и наличие высокого нравственного сознания, заинтересованность в труде как сфере приложения творческих способностей, как потребности в творческой самореализации личности. Новый человек — это человек, способный быть субъектом новых производительных сил и субъектом коммунистических общественных отношений.

Личность нового типа формируется, так сказать, на двух уровнях: в процессе коммунистического воспитания подрастающего поколения и в процессе развития общественного производства, постепенного перерастания социалистических общественных отношений в коммунистические.

Преимущества социалистической общественной организации создают благоприятные условия для ускоренного развития и полного использования достижений науки и техники, для всестороннего развития человеческой личности, роль которой в системе «человек — техника» неуклонно возрастает.

Спосіб життя як загальносоціологічна категорія*

В. І. КУЦЕНКО

XXIV з'їзд КПРС визначив формування нової людини як одне із найважливіших завдань комуністичного будівництва. «Велику справу — будівництво комунізму, — говорить Л. І. Брежнев, — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹.

Одним із істотних чинників формування нової, всебічно розвинутої людини є наш, соціалістичний спосіб життя. Спосіб життєдіяльності суспільства робить визначальний вплив на життя, поведінку і розвиток індивідів. Цей вплив здійснюється через складну систему суспільних регуляторів, серед яких — форми суспільного виробництва і праці, розподілу і споживання матеріальних та культурних благ, соціально-політична структура суспільства, система ідеологічного впливу класу, який стоїть при владі, на широкі маси населення, сімейно-побутові відносини та ін.

Науковий аналіз умов і форм впливу соціального середовища на формування і розвиток особи є важливою передпосилкою дослідження проблем виховання людини комуністичного суспільства. Такий аналіз необхідний для всебічного аналізу істотних характеристик і атрибутів способу життя суспільства, тобто для дослідження закономірностей і принципів, економічних, соціально-класових, політичних і ідеологічних основ створення, функціонування і розвитку способу життя суспільства, форм його організації, впливу на хід світових подій і розвиток особи. Усе це дозволить глибше показати всесвітньо-історичні переваги соціалістичного способу життя над капіталістичним. Таке дослідження є важливим засобом боротьби проти сучасної буржуазної ідеології, яка спотворює сутність соціалістичного і слугує апологетикою капіталістичного способу життя.

Важливо, на наш погляд, розрізнити поняття «спосіб життя суспільства», «спосіб життя соціальної спільності» (класу, соціальної групи, нації, колективу та ін.) і «спосіб життя особи». У цих поняттях багато спільних характеристик, але є чимало й відмінностей, з'ясування яких дуже важливе для науки. З'ясування спільного і відмінного у цих поняттях допоможе розв'язати таку наукову проблему, як дослідження процесу становлення комуністичної гармонії способів життя суспільства, соціальної спільності й особи в умовах нашого ладу.

Для розкриття сутності способу життя людей особливе значення має дослідження його найскладнішої і найрозвинутішої форми — способу життя соціалістичного суспільства. Соціалістичний спосіб життя має різні форми вияву. Одна із таких всесвітньо-історичних форм —

* В основу статті покладено виступ на засіданні Круглого стола журналістів «Вопросы философии» і «Філософська думка» на тему «Науково-технічна революція і формування нової людини» (квітень 1975 р.).

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 94.

радянський спосіб життя, що втілює в собі переваги соціалізму і виражає характерні риси і особливості життя нової історичної спільності — радянського народу. Інтенсифікація досліджень проблеми соціалістичного способу життя і питання про радянський народ як нову історичну спільність створює умови для глибшого вивчення сутності і особливостей радянського способу життя.

Одним із головних напрямів дослідження соціалістичного способу життя є вивчення його характерних особливостей. Останнім часом публікується чимало змістовних праць про істотні риси соціалістичного способу життя. Інтенсивно досліджуються питання про детермінованість нашого способу життя соціалістичними суспільними відносинами, про інтернаціоналістський характер, демократичну природу соціалістичного способу життя, про соціалістичну працю як його основу; про поєднання інтересів суспільства і особи; про новий тип поведінки людини, нові способи формування і задоволення потреб, формування комуністичної ідейності трудящих, масовий атеїзм та ін. Розкриття характерних рис радянського способу життя сприятиме більш поглибленому пізнанню закономірностей і переваг соціалізму, слугуватиме новим імпульсом до дальшої розробки філософських проблем теорії наукового комунізму, збагатить теоретичну базу нашої боротьби проти сучасної буржуазної ідеології.

Накреслилися й інші напрями досліджень. Робляться спроби здійснити методологічний, категоріальний аналіз розглядуваного чинника суспільного розвитку, обґрунтувати загальносоціологічний статус поняття способу життя людей та визначити його зміст. При цьому чимало авторів пропонують ту чи іншу дефініцію цього поняття. Нам здається нереальним завданням дати «всеосяжне» визначення способу життя, яке могло б бути «загальноприйнятим» та ін. Таке завдання скоує всебічне дослідження досить складного, багатомірного суспільного явища.

Що стосується окремих визначень, то на даному етапі дослідження проблеми вони конче потрібні. Запропонуємо один із можливих підходів до визначення сутності способу життя людей.

Нерідко спосіб життя визначають як сукупність найістотніших рис життєдіяльності людей. За такого підходу автори змушені наводити досить великий перелік згаданих рис. Ентузіаст дослідження нових суспільних проблем І. В. Бестужев-Лада дає, наприклад, таке визначення: «Поняття «спосіб життя», що належить до найбільш загальних соціологічних категорій, може бути визначене відповідно до висловлювань К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна як сукупність найістотніших рис соціального буття, суспільних відносин, матеріальних і культурних форм життєдіяльності індивіда, соціальної групи, суспільства — форм, взятих у єдності з конкретними умовами цієї діяльності у всіх сферах суспільного життя (у сфері праці і побуту, включаючи дозвілля, у сфері соціально-політичних і соціально-культурних відносин, у сфері соціальних цілей і орієнтації особи і суспільства»². В цьому визначенні схоплені деякі специфічні ознаки, насправді притаманні способу життя людей. Але загалом така дефініція наближається до визначення чи то поняття «суспільство», чи то поняття «суспільно-економічна формація» і включає до себе далеко не мінімально можливу кількість ознак поняття, що визначається.

Таке розширення меж поняття «спосіб життя» досить значне у нашій літературі. Насправді ж це поняття не тотожне ні поняттю сус-

² «Вопросы философии», 1975, № 3, стор. 145.

пільного життя, ні поняттю життя людини. Уся трудність проблеми полягає в тому, щоб виділити «спосіб життя людей» із більш широкого явища — «життя людей».

Часто визначають спосіб життя людей через суспільні умови. Роблячи так, дослідники якоюсь мірою схоплюють істотні атрибути розгляданого явища. Спосіб життя людей насправді «запозичує» свій зміст у суспільних умовах. Виробництво матеріальних благ, суспільні відносини, соціальні інститути, поведінка людей, виховання, досягнутий рівень культури істотно впливають на генезис, існування і розвиток способу життя. Але суспільні умови, на наш погляд, входять до структури способу життя, «передають» йому свій зміст і «інформацію» у «переробленому», «знятому» вигляді. Зміст того чи іншого способу життя людей може іноді досить істотно відрізнятись від суспільних умов, які його породили.

Тому доцільно оперувати такою категорією детермінізму, яка найбільш адекватно відображує саме спосіб життя людей і водночас означає якийсь різновид умов цього життя. З понять, що фіксують різні типи умов (передумови, причини, фактори, основи, закони, методи, способи та ін.), для наших цілей найбільш підходить поняття *способу* (діяльності, існування, розвитку та ін.). Спосіб життя — не просто умови, а спосіб реалізації, спосіб використання умов життя людей. Термін «спосіб» добре працює, коли треба відповісти на питання, *як, яким* чином здійснюється той чи той процес.

Поняття способу конче потрібне для аналізу структури складного об'єкта, для дослідження взаємодії змісту і форми. Спосіб — це істотний момент такої взаємодії. Поняття способу досить продуктивне у з'ясуванні особливостей тої чи тої формації, епохи чи суспільного устрою (наприклад, суспільний спосіб виробництва матеріальних благ, спосіб з'єднання робочої сили із засобами виробництва). Воно плідне і в науковому аналізі процесів взаємодії людей і природи, в характеристиці людини як діяльної істоти. «Люди, — пише К. Маркс, — мають історію тому, що вони мусять *виробляти* своє життя, і до того ж *певним* способом»³. «Особистість, — зазначає Ф. Енгельс, — характеризується не тільки тим, *що* вона робить, а й тим, *як* вона це робить»⁴. Ось ці «певним способом» і «як» і відображають саме спосіб практичної дії людини. Поняття способу життя дає можливість відповідати на питання як, яким чином живуть, працюють, обстоюють свої інтереси люди у відповідному суспільстві, як вони розподіляють і споживають продукти своєї діяльності, мислять, удосконалюють свої якості та ін.

Коли визначають спосіб життя через *сукупність форм* діяльності, відносин людей, форм створення і споживання матеріальних і духовних цінностей, реалізації потреб і інтересів тощо, то цим значною мірою охоплюють його сутність. Але в такому разі лишається відкритим питання про те, яка ж ця сукупність? Як, яким чином вона реалізується в багатьох суспільних чинниках? Доцільним є введення такого терміна, який найзагальнішим чином фіксував би і комплекс умов суспільного життя, і набір суспільних форм, співвіднесених з цими умовами. Термін «спосіб» найбільше підходить для цих цілей. Немає потреби доводити, що спосіб, скажімо, життєдіяльності людей не є якимсь вузьким, відособленим утворенням, ізолюваним від умов, елементів і процесів цієї життєдіяльності. Поняття способу життя в діалектично знятому вигляді фіксує такі умови, елементи і процеси.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 27.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 474.

К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали спосіб життя людей саме як спосіб, вид їх діяльності, життєдіяльності⁵.

Дослідники все частіше застосовують категорію детермінізму «спосіб» до визначення загальносоціологічного поняття способу життя людей. Так, С. І. Попов пише: «Спосіб життя, охоплюючи сферу праці і вільного часу, сімейних відносин і побуту, ідеологію і культуру, є типовим для даного суспільства способом життєдіяльності людей, формою виявлення соціальної активності особи»⁶. Б. В. Князев і А. І. Куфтирьов, даючи характеристики способу життя, зауважують, що останні саме і «виражають те, як люди відтворюють умови свого життя. Тому зрозуміло, що головним, визначальним тут є спосіб, яким люди здійснюють всю повноту цих характеристик»⁷.

Категорія «спосіб життя» відображує насамперед *спосіб існування людей* — чи то суспільства, людської спільності чи індивіду. Характеризуючи її основні ознаки, ми не можемо абстрагуватися від елементарно необхідних умов життя людини як біологічної істоти. Не задовольнивши елементарних потреб свого організму, людина не може цілком розгорнути і реалізувати свої нахили і здібності. «Перша передумова, — пишуть К. Маркс і Ф. Енгельс, — всякої людської історії — це, звичайно, існування живих людських індивідів»⁸. У ході суспільного розвитку біологічні потреби дедалі більше набувають соціальної природи, «олюднюються», змінюються способи і форми їх задоволення.

Спосіб життя включає до себе способи задоволення потреб як фізичного, так і соціального існування людей. До нього слід залічити і способи існування інтелектуальної, моральної, естетичної та інших форм соціалізації людини, включення індивіда до життєдіяльності групи чи суспільства.

Категорія способу життя відображає *способи і форми розвитку людини* (суспільства, соціальної спільності, індивіда) в процесі їх життєдіяльності. Серед відомих нам дефініцій лише одна включає момент розвитку людей в поняття способу життя. «Спосіб життя, — пише М. М. Руткевич, — це сукупність істотних рис, які характеризують соціальний розвиток (розрядка наша. — В. К.) суспільства і окремих людей»⁹.

Зрозуміло, що розвиток людини в різних формаціях відбувається неоднаково. В умовах капіталізму науково-технічна революція загострила суперечливість розвитку працівника. З одного боку, сучасне велике виробництво потребує багатобічного розвитку його учасників. З другого — приватно-капіталістична власність, яка є основою пригноблення трудящих, примусовий характер дисципліни на капіталістичному підприємстві не дозволяють робітникові повністю розкрити свої творчі потенції, призводять до інтелектуального, психологічного і морального збіднення індивіда. Праця на капіталістичному підприємстві, писав К. Маркс, перетворює робітника в «істоту *духовно* і фізично *знелюднену*»¹⁰.

Поєднання ж досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму розширює сферу прикладання людських здібностей, зба-

⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

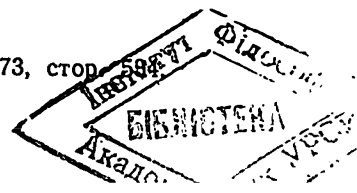
⁶ «Политическое самообразование», 1974, № 7, стор. 68.

⁷ Б. В. Князев, А. И. Куфтырев. Рабочий класс — творец социалистического образа жизни. «Научные доклады высшей школы. Научный коммунизм», 1975, № 3, стор. 33.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 18.

⁹ «Вопросы философии», 1975, № 3, стор. 151.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор.

гачує індивідуальність працівника, посилює творчий характер праці. Всебічний, гармонійний розвиток всіх членів суспільства відбувається, так би мовити, в точці перетину соціальних координат комуністичного способу життя. Такий універсальний, або, як казав К. Маркс, тотальний розвиток особи є основним принципом, вищою потребою, генеральним завданням, самоціллю комуністичної формації. Всі завдання — перспективні і поточні, глобальні і локальні — підпорядковані цій верховній, глибоко гуманістичній меті суспільства. Отже, соціалістичний, комуністичний спосіб життя орієнтований на всебічний розвиток людини, на формування і реалізацію її здібностей. В цьому — його справді гуманістична сутність і всесвітньо-історична перевага перед капіталістичним способом життя.

Щоб існувати, задовольняти свої найрізноманітніші потреби, люди повинні передусім виробляти необхідні матеріальні блага. Суспільний спосіб виробництва цих благ є основою і найважливішою конституюючою складовою частиною способу життя будь-якого суспільства. «Цей спосіб виробництва,— зазначають К. Маркс і Ф. Енгельс,— треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще в більшій мірі це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний спосіб життя»¹¹.

Не можна погодитися з авторами, які, визнаючи спосіб виробництва основою способу життя суспільства, однак, не вважають його внутрішньою складовою частиною цього способу. Адже основи явищ бувають досить різні. Скажімо, є зовнішні і внутрішні основи. *Спосіб виробництва — це внутрішня основа, що входить у саму структуру способу життя суспільства як її визначальний компонент.* Неправомірно тому співвідносити спосіб виробництва і спосіб життя суспільства, як співвідносять, наприклад, базис і надбудову. Схема: «спосіб виробництва визначає спосіб життя, останній робить зворотний вплив на спосіб виробництва»,— мало просуває нас вперед у з'ясуванні специфіки способу життя.

Сама особливість поняття способу виробництва потребує постановки його в певні конкретно-історичні рамки. Які б не були визначення способу виробництва, вони неодмінно повинні показувати належність його до *фази, етапу, ступеня* розвитку суспільного виробництва. К. Маркс у творі «Наймана праця і капітал», визначаючи сутність виробничих відносин, вказував, що вони «становлять суспільство, яке знаходиться на певному ступені історичного розвитку, суспільство з своєрідним відмітним характером. Античне суспільство, феодальне суспільство, буржуазне суспільство являють собою такі сукупності виробничих відносин, з яких кожна разом з тим знаменує собою особливий ступінь в історичному розвитку людства»¹².

Відповідно і спосіб виробництва має історичний характер.

Спосіб виробництва «передає» (як основа — існуванню) способів життя і таку свою суттєву характеристику, як *історична природа*. Визначення способу життя як поняття, що фіксує певний історичний ступінь розвитку суспільства, дає методологічні засоби для зображення *класового характеру* способу життя суспільств, поділених на класи. Це пояснюється тим, що класи — це, як відомо, великі групи людей, які розрізняються насамперед за своїм місцем у історично визначеній системі суспільного виробництва. Історично визначений спосіб виробництва детермінує і самий поділ суспільства на класи. У класово-антаго-

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 426.

ністичному суспільстві не може бути єдиного для всіх класів та соціальних груп способу життя. Пропаганда так званого американського або західного способу життя має одним із своїх завдань прикрити глибокі соціально-класові антагонізми, що роздирають сучасне капіталістичне суспільство. Робітничий же клас є могильником буржуазного способу життя і творцем, організатором комуністичного способу життя.

Принцип історизму виступає також методологічною умовою наукового дослідження докорінної протилежності соціалістичного та капіталістичного способів життя.

Спосіб життя у суспільстві включає не тільки спосіб виробництва, але й способи, форми обміну діяльністю людей, продуктами цієї діяльності, способи й форми розподілу та споживання матеріальних і культурних благ. Звернемо увагу на той факт, що В. І. Ленін у своєму визначенні класів підкреслює, що вони розрізняються також «за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні»¹³. Розміри ж суспільного багатства та способи одержання його суспільними класами є вельми істотними об'єктивними характеристиками способу життя класового суспільства. Спосіб виробництва зумовлює і суспільні форми трудової діяльності. Праця у сфері матеріального виробництва є, на наш погляд, *умовою та формою* існування цього виробництва.

Категорія способу життя відповідно фіксує працю як головний, вирішальний спосіб відношення людини до навколишнього середовища, відображає форми суспільної праці, способи її здійснення та організації. Конкретно-історичний підхід до аналізу суспільних форм праці дає можливість показати принципову протилежність ставлення людей до праці в умовах капіталізму та в умовах соціалізму. Характеризуючи ставлення робітника до праці в умовах капіталізму, К. Маркс пише: «Праця є для робітника чимось *зовнішнім*, не належним до його сутності, ... він у своїй праці не утверджує себе, а заперечує, почуває себе не щасливим, а нещасним, не розгортає вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свій дух. Тому робітник тільки поза працею почуває себе самим собою, а в процесі праці він почуває себе відірваним від самого себе... Через це його праця не добровільна, а вимушена; це — *примусова праця*. Це не задоволення потреби в праці, а тільки *засіб* для задоволення інших потреб, ніж потреба в праці. Відчуженість праці ясно виявляється в тому, що, як тільки припиняється фізичний або інший примус до праці, від праці тікають, як від чуми»^{13а}.

Соціалістична революція поклала початок повороту мас у їх ставленні до праці, перевероту, за словами В. І. Леніна, труднішого, істотнішого, докоріннішого, вирішальнішого, ніж повалення буржуазії. В умовах соціалізму широкі маси усвідомлюють соціальні наслідки своєї праці. Знання завдань суспільства, розуміння соціального смислу своєї діяльності, усвідомлення зв'язку своєї буденної праці з інтересами держави спонукають трудящих до пошуків резервів підвищення продуктивності праці. Із зміцненням свідомості трудитися задля загальної користі зростає й інтерес до праці, ініціатива, творча активність.

У соціалістичному суспільстві праця не є засобом експлуатації працівника. Тут вона має безпосередньо суспільне значення, з'єднання працівника з засобами виробництва відбувається без посередництва товарного обміну, а наслідки, продукти його стають надбанням усього

¹³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 39, стор. 15.

^{13а} К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 524.

суспільства, джерелом добробуту усіх трудящих. Праця за соціалізму вже не тільки засіб, що забезпечує особисте існування робітника та його сім'ї, а різновид суспільної діяльності. У процесі вільної праці відбувається всебічний розвиток індивіда, утверджується та розвивається демократична гідність особи, розкриваються її моральні якості, здібності, індивідуальність, виявляються її соціальні функції. Розуміння характеру праці, знання соціалістичної природи розподілу продуктів суспільної праці, почуття хазяїна країни породжують у працівника творчу активність, піклування про розвиток виробництва. Звичайна, повсякденна праця стала ареною масового героїзму. Трудовий героїзм — нова форма героїзму, якої не знали докомуністичні формації.

У комуністичному суспільстві праця не буде тільки зовнішньою необхідністю, лише засобом задоволення інших потреб, лише засобом до життя. Праця стане тим, чим вона й має бути, — найпершою внутрішньою потребою, метою життя, самодіяльністю особи. «Праця, — писав К. Маркс, — перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя»¹⁴. У вищому синтезі форм діяльності людини, яка розвивається вільно й гармонійно, об'єднуються праця в робочий та праця у вільний час. Самодіяльність, як і всяка праця, буде предметною діяльністю. Але на відміну від інших видів праці вона безпосередньо спрямована на тотальний розвиток людських потенцій — фізичних і духовних. І саме у такій своїй якості праця стане засобом розкриття, формування та удосконалення творчих здібностей, найглибшим джерелом морального задоволення та естетичної насолоди людини, нагородою суспільства та щастям особи. «Праця, — зазначає Ф. Енгельс, — стане своєю власною винагородою»¹⁵. Якщо праця у певному розумінні створила людину, то можна сказати, що творча праця створює гармонійно розвинену людину, а саме всебічний розвиток особи є самоціллю комунізму. Такий всесвітньо-історичний наслідок розвитку творчої праці. Отже, нове ставлення людей до праці — характерна риса соціалістичного та комуністичного способу життя.

Спосіб життя, окрім форм та способів виробничої, трудової діяльності, включає в себе форми та способи здійснення багатьох інших різновидів людської діяльності — суспільно-політичної, художньої, побутової, моральної тощо. І не можна погодитися з тими авторами, які зводять спосіб життя до форм повсякденної життєдіяльності. В. І. Толстих пише: «Спосіб життя — це усталені та типові для даних соціальних відносин форми повсякденного життя та діяльності людей, що знаходять своє практичне вираження у нормах спілкування, поведінки і складу мислення»¹⁶. Таке визначення, на наш погляд, звужує зміст поняття. Крім того використання далеко не коректного з наукового боку терміна «повсякденна діяльність» для утворення теоретико-соціологічної категорії буде утруднювати аналіз низки важливих складових способу життя. Від якого іншого різновиду діяльності людей автор відмежовує «повсякденну» діяльність? До якої — «повсякденної» чи «неповсякденної» — діяльності слід залічити страйки, політичні демонстрації, збройні повстання та інші форми революційних виступів народних мас у капіталістичному суспільстві? А такі форми історичної ініціативи мільйонів безперечно становлять важливу складову частину способу життя, скажімо, трудящих у буржуазному суспільстві.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 21.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 521.

¹⁶ В. И. Толстых. Образ жизни как социально-философское понятие. «Вопросы философии», 1974, № 12, стор. 42.

До способу життя входять і суспільні форми пізнавальної діяльності людей, спосіб відображення дійсності суспільною свідомістю у різних ідеологічних і соціально-психологічних формах. Суспільні, моральні, естетичні та інші ідеали, ціннісні орієнтації, спосіб соціального мислення та відчуття, способи вираження громадської думки, самосвідомості, морально-психологічного стану людей — усе це теж істотні компоненти способу життя. Категорія способу життя відображає форми й способи формування й реалізації потреб, інтересів, цілей, ідеалів і норм життєдіяльності людей.

Категорія способу життя фіксує *форми відносин між людьми, способи їх взаємодії*. Стосовно суспільства вона відображує форми реалізації економічних, соціальних, класових, національних, політичних, ідеологічних, культурних, сімейно-побутових, організаційних та інших типів суспільних відносин. Історично визначена система суспільних відносин детермінує і відповідний тип життя людського суспільства. Соціалістичний спосіб життя ґрунтується на нових суспільних відносинах між людьми — відносинах товариського співробітництва і взаємодопомоги, на колективістських, інтернаціоналістських відносинах. Здійснюється передбачення К. Маркса про те, що суспільні зв'язки і відносини в комуністичній формації будуть прозорими і ясними.

Визнання детермініуючої, визначальної ролі системи суспільних відносин у формуванні, функціонуванні і розвитку способу життя суспільства не означає повного включення всього змісту цієї системи в його зміст. Разом з тим суспільні відносини не є зовнішніми умовами щодо способу життя суспільства. Зміст цих відносин переноситься у зміст способу життя в діалектично знятому, перетвореному вигляді — у способі, формі їх вираження і здійснення.

Категорія способу життя фіксує й інший зріз відносин між людьми — відносини між суспільством, соціальними спільностями і особами — й відповідно співвіднесеність їх інтересів. Згідно з цим вона відображує антагонізми або погодженість, гармонійність поєднання цих інтересів залежно від історичного типу суспільства. Ця категорія фіксує також відповідні відносини між соціальними інститутами і членами суспільства.

Питання про взаємодію інтересів є передумовою розв'язання проблеми цілеспрямованості в розвитку того чи іншого способу життя. У рабовласницькому, феодальному, капіталістичному суспільстві існують цілі класів або внутрікласових груп, але немає єдиної мети суспільства. «Де немає спільності інтересів, — писав Ф. Енгельс, — там не може бути єдності мети, не кажучи вже про єдність дій»¹⁷. Тому у строгому значенні слова мета суспільства виникає лише там, де суспільне життя розвивається на основі марксистсько-ленінської науки, де утвердилася соціально-політична та ідейна єдність народу. Комуністична цілеспрямованість є характерною рисою розвитку способу життя радянського суспільства.

З'ясовуючи теоретичний статус того чи іншого поняття історичного матеріалізму, дуже важливо співвіднести його з категорією суспільного закону, з'ясувати його роль у пізнанні законів структури, функціонування і розвитку суспільства. Категорія «спосіб життя суспільства» відображує форми відношення дії системи суспільних законів і безпосередньої діяльності людей, фіксує способи здійснення об'єктивних законів через таку діяльність. Як бачимо, і з цього боку досліджувана категорія є вузловим моментом пізнання системи законів суспільства.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 13.

Отже, категорія «спосіб життя» фіксує форми взаємовідносин, що складаються між людьми, форми взаємозв'язку інституціональних і особистісних моментів у цій життєдіяльності, форми співвідношення об'єктивних законів суспільства і свідомої діяльності людей.

Застосування категорії діалектико-матеріалістичного детермінізму «спосіб» до аналізу розглядуваної проблеми дає змогу з'ясувати співвідношення понять «рівень життя», «якість життя», «стиль життя» і поняття «спосіб життя». І. В. Бестужев-Лада з цього приводу пише: «Спосіб життя в нашому розумінні — це найважливіші, найістотніші риси рівня, якості, стилю і укладу життя, подані через сукупність соціальних показників цих чотирьох категорій, а також, можливо, деяких інших показників, що виходять за рамки даних категорій. Проте категорії якості, стилю і устрою життя майже зовсім не розроблені»¹⁸. Зауважимо, що визначення такої фундаментальної категорії історичного матеріалізму як «спосіб життя» через «майже зовсім не розроблені» поняття — далеко не кращий спосіб з'ясування її суті. І все ж «рівень життя», «якість життя», «стиль життя» в багатьох дослідженнях оголошуються складовими «способу життя».

Наша думка щодо цього питання дещо інша. Гадаємо, «рівень життя» і «якість життя» цілком входять в поняття «соціальне життя» і, хоч як це не парадоксально, частково — в поняття «спосіб життя». Останній за одним із своїх визначень є способом взаємозв'язку, формою відношення «рівня» і «якості» життя, тобто виступає в певному розумінні «мірою» цих досить важливих суспільних чинників.

Зазначимо, що експлікація поняття «якість життя» не закінчена. Наскільки це поняття сприяє прирощенню нових знань про життєдіяльність людей, наскільки коректним є з наукового боку термін, що позначає саме це поняття, — це можна з'ясувати лише з допомогою спеціальних досліджень. Іншого шляху немає. Ні некритичний безмежний ентузіазм, ні зайвий скепсис щодо введення в науковий вжиток нового поняття мало допомагає в дослідженні істотних сторін способу життя людини.

Але вже тепер можна заперечити проти охоплення одним терміном гранично широкої категорії діалектики «якість» і поняття, що позначає стан тих чи інших життєвих процесів. І. В. Бестужев-Лада вважає, наприклад, що «якість життя — соціологічна категорія для оцінки ступеня задоволення матеріальних і духовних потреб, які не піддаються прямому кількісному вимірюванню (змістовність праці і дозвілля, рівень комфорту в праці і побуті, якість харчування і умови приймання їжі, якість житла, жилого і природного середовища взагалі, якість функціонування соціальних інститутів, задоволення духовних потреб)»¹⁹. Чи варто об'єднувати одним спільним терміном і «якість функціонування» соціального інституту, і «якість їжі», яку приймає людина? Надалі, з'ясовуючи наукову продуктивність поняття «якість життя», потрібно знайти більш строгі критерії і більш жорсткі його обмежувальні ознаки.

Кілька слів про поняття «стиль життя». Ось два його визначення. «Стиль життя у тому ж ряді понять («рівень життя», «якість життя». — В. К.) пов'язується переважно з соціально-психологічною стороною способу життя. Ця категорія орієнтована на оцінку способу життя, повсякденної поведінки людей. Її показники — ставлення людини до праці, побуту, до своєї та інших соціальних груп, до управ-

¹⁸ І. В. Бестужев-Лада. Социологические проблемы «образа жизни». «Социологические исследования», 1974, № 2, стор. 64.

¹⁹ «Вопросы философии», 1975, № 3, стор. 145.

ління справами виробництва і суспільства, до антигромадських явищ, моральне обличчя, ціннісні орієнтації, розуміння смислу життя тощо... Це переважно психологічна, точніше, соціально-психологічна категорія. В її розробці провідна роль має належати психологам»²⁰. «Під стилем життя ми розуміємо спрямованість, характер, структуру потреб і спосіб їх задоволення»²¹.

Такі визначення залічують до стилю не форми, не способи зв'язків, а низку складних багатомірних явищ суспільного розвитку. Відзначені вище фактори — ставлення індивіда до праці, до тієї чи іншої соціальної групи, моральне обличчя і ціннісні орієнтації людини — самі по собі ще не становлять стилю життя. Якщо вже встановлювати зв'язок між способом життя і стилем життя, потрібно йти не шляхом розподілу суспільних явищ (наприклад, потреб, ціннісних орієнтацій) між цими категоріями суспільного життя. Стиль життя, у першому наближенні, становить не просто складник, а одну із форм виявлення способу життя. І тут застосування категорії детермінізму «спосіб» знову-таки доцільне. На нашу думку, *стиль життя — це спосіб встановлення і підтримання певної єдності в багатоманітності життєвих процесів*. Але це, повторюємо, в першому наближенні. На чому можна вже тепер наполягати? На тому, що стиль життя — 1) це спосіб; 2) пов'язаний з організацією єдності в багатоманітному; 3) це складне суспільне явище, яке неможливо описати лише засобами соціально-психологічної науки.

Якщо все, що ми тут сказали, в основному правильно, то можна запропонувати одне з можливих визначень розглядуваного поняття. *Спосіб життя — це історично визначений спосіб існування і розвитку, діяльності і взаємодії людей, спосіб взаємозв'язку інституціональних та індивідуальних форм їхнього життя*.

Таке визначення, як нам здається, фіксує «буденно-прозаїчну» і «піднесено-перспективну», деперсоніфіковану і персоніфіковану сторону життєдіяльності людини.

Правомірні, звичайно, й інші підходи до визначення способу життя людей. Всебічне дослідження, поглиблення його експлікації, обґрунтування його категоріального, загальносоціологічного статусу сприятиме дальшому фундаментальному вивченню закономірностей і принципів формування людини комуністичного суспільства.

* . * *

В процессе возникновения и развития исторического материализма сформировалась одна из его категорий — категория образа жизни людей. Последний представляет собою, по мнению автора, исторически определенный способ существования и развития, деятельности и взаимодействия людей, способ взаимосвязи институциональных и индивидуальных форм их жизни.

²⁰ И. В. Бестужев-Лада. Социологические проблемы образа жизни. «Социологические исследования», 1974, № 2, стор. 58.

²¹ З. А. Янкова. Структура городской семьи в социалистическом обществе. «Социологические исследования», 1974, № 1, стор. 106.

Соціологічні аспекти праці і практика комуністичного будівництва

І. І. ЧАНГЛІ

Цього року в нашій країні відзначається сорокаріччя стахановського руху — однієї з найяскравіших форм соціалістичного змагання, що відіграла величезну роль у створенні і розвитку матеріально-технічної бази соціалізму. «Нове покоління радянських трудівників, — зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — високо несе прапор, піднятий героями перших п'ятирічок»¹.

Соціалістичне змагання є могутнім чинником створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх переростання в комуністичні, процесу виховання нової людини. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, утвердження соціалістичної суспільної власності в нашій країні створили умови для виникнення в процесі спільної праці вільних трударів нових соціалістичних відносин солідарності, співробітництва, взаємодопомоги. Спільні для будь-якого змагання риси наповнюються тепер якісно новим змістом.

З новою, небаченою досі силою розгорнулося соціалістичне змагання в роки дев'ятої п'ятирічки. Ним охоплено нині понад 80 мільйонів чоловік — мало не всі ті, хто працює на підприємствах і в установах. І працюють вони, за висловом товариша Л. І. Брежнева, «по-стахановськи, по-комуністичному»².

Основу основ успіхів комуністичного будівництва складає натхненна праця нашого народу, плідна діяльність Комуністичної партії, її ленінського Центрального Комітету. Перетворюючи світ, удосконалюючи соціалістичний спосіб життя, звеличуючи людину, праця й сама не лишається незмінною. Зростає технічна оснащеність праці; поліпшується її наукова організація: набувають змін зв'язки у системі «людина — знаряддя праці — предмети праці»; посилюються процеси як диференціації видів діяльності, так і їх інтеграції, що викликає потребу, з одного боку, спеціалізації працівників, а з другого — їх багатогранного розвитку; з'являються нові риси у відносинах між людьми у процесі праці і в їх ставленні до праці; зростає соціальна мобільність; змінюється соціальна структура суспільства.

Перетворення, які відбуваються у праці, поліпшення її якості і підвищення ефективності є головним, вирішальним чинником науково-технічного, соціально-економічного і морального прогресу нашого суспільства.

Дальше прискорення суспільного прогресу потребує оптимального розв'язання завдань, пов'язаних із свідомим, цілеспрямованим, планомірним управлінням змінами у праці. Цей пошук здійснюють різні науки, серед яких одне з головних місць належить соціології праці.

¹ Промова Л. І. Брежнева на передвборних зборах трудящих Бауманського виборчого округу Москви 13 червня 1975 р. «Радянська Україна», 1975, 14 червня.

² Там же.

* * *

Найзагальніші закономірності суспільної праці як підсистеми системи «суспільство» вивчає історичний матеріалізм — загальносоціологічна теорія найвищого рівня, на якому теорія виступає як загальна методологія, тобто як програма пізнання досліджуваного явища і практичного оволодіння ним. Знання ж про особливості розвитку праці дають конкретні соціальні дослідження, що розглядають зміни у праці у взаємозалежності з іншими суспільними явищами: перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу, розвитком демократичного централізму тощо. «Соціологічні дослідження, що ґрунтуються на матеріалістичному розумінні історії і узагальнюють конкретні факти життя соціалістичного суспільства, з кожним днем відіграють все більшу роль у розв'язанні практичних питань — політичних, виробничих, виховних»³.

Здійснення таких досліджень потребує переходу від загальних понять історичного матеріалізму до спеціальних понять соціології праці. Суспільна праця входить до системи «суспільство» як підсистема з особливою структурою. Функціонування цієї структури, крім найзагальніших закономірностей, підпорядковане також дії закономірностей специфічних, властивих лише певній, історично визначеній структурі праці.

Структурні елементи праці у їх мінливості і функціонуванні, у їх впливі на особу трудящого, соціальне обличчя трудових колективів, соціальну структуру суспільства, найістотніші зв'язки, що характеризують трудову діяльність соціальних класів і груп, суперечності, механізми впливу об'єктивних законів функціонування і прогресу праці на розвиток людини і прогрес суспільства і становлять предмет соціології праці.

Соціологія праці, на відміну від інших наук, наприклад економічних, виявляє всі соціальні зв'язки праці, її роль у житті, розвитку суспільства як цілісної системи. Що ж до економічних наук, то вони вивчають переважно внутрішні закономірності праці у системі виробництва і обміну.

Шлях дослідження, що дає вірогідне наукове знання про функціонування і прогрес праці у суспільстві (у конкретних виявах, аж до діяльності індивіда), у соціології праці аналогічний шлях наукового пізнання в інших галузях науки. Для виявлення сутнісних характеристик предмета реальна картина розвитку праці і людини описується мовою абстрактних понять.

Для осмислення основних сторін, зв'язків і відношень, що виражають соціальну природу праці, динаміку найістотніших її змін в умовах будівництва комунізму, а також впливу цих змін на формування особистості будівника комунізму, перетворення соціальної структури суспільства тощо треба повно, чітко визначити і використати як опорні пункти пізнання такі категорії, як «праця», «структура праці», «функція праці», «зміст праці», «характер праці», «форма праці». Належить виявити і логічні аспекти дії законів функціонування і прогресу праці, передусім законів поділу і зміни праці, закону всебічного, гармонійного розвитку особи, закону зростання продуктивності праці, соціалістичного змагання.

³ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1966, стор. 154.

* * *

Категорія «праця» відображає доцільну діяльність людини, спрямовану на перетворення природи з метою задоволення людських потреб. Праця завжди має суспільний характер. Взаємодіючи з природою, людина вступає у певні відносини з іншими людьми. Впливаючи через працю на зовнішню природу і спілкуючись між собою, люди змінюють і свою власну природу⁴.

Для характеристики праці в умовах певної суспільно-економічної формації потрібне знання її структури. Структура праці відображає сталість взаємозв'язків між підсистемами, що утворюють систему «праця» в умовах певної суспільно-економічної формації. Структура праці характеризується не тільки специфічними законами формації, але й загальносоціологічними законами. Саме тому суспільна праця в різних суспільно-економічних формаціях має спільні риси, певний ізоморфізм.

Структуру суспільної праці утворюють три підсистеми.

1) Продуктивні сили, які включають у себе елементи особистісні, тобто сама праця (що містить задум і виконання) і речові (засоби виробництва і предмет праці).

2) Мета. Носієм мети, яка спрямовує конкретний спосіб дій, завжди є трудящий. Носієм мети суспільного виробництва є власник засобів виробництва.

3) Виробничі відносини. Основне виробниче відношення формації, тобто відношення, яке визначає сутність певного способу виробництва, відношення, що воно «становить його панівну категорію»⁵; відношення, які характеризують спосіб поділу праці в суспільстві; відношення розподілу продуктів праці; відношення самих виробників до праці.

За капіталізму праця є засобом відчуження, яке виявляється у тому, що за умов приватної власності на засоби виробництва носієм кінцевої мети суспільної праці є капітал, втілений у засобах виробництва, тобто речі. В умовах соціалізму речові елементи виробництва вже не є носіями виробничих відносин. Речі втрачають владу над людьми. Виразником мети праці у всій її цілісності є трудящі.

Науковий аналіз структури майбутньої комуністичної праці допомагає глибше зрозуміти структуру соціалістичної праці, бо в зрілій формі — ключ до розуміння попередніх фаз розвитку. А уточнення знань про соціалістичну працю — умова її кращої організації.

Структура відображає сутність процесів суспільної праці немов би в зупиненому вигляді, а те, що відбувається у процесі руху системи «суспільна праця» у часі виражається за допомогою системи функцій праці.

У своїх основних функціях соціалістична праця виступає у всій багатоманітності своїх виявів, пов'язаних внутрішньою єдністю, а саме:

1) як спосіб задоволення істинно людських потреб, у тому числі у самовиявленні і самоствердженні (це перша і найважливіша функція праці, з якої починається суспільне буття людини);

2) як творець суспільного багатства (діяльність, через яку людина, задовольняючи свої потреби, опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою);

3) як творець суспільства і чинник суспільного прогресу (задовольняючи потреби людини і створюючи багатства, праця лежить в основі суспільного розвитку);

⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 362.

4) як творець людини (створюючи всі цінності людського буття і розвиваючи в труді суспільство в цілому, людина, як суб'єкт суспільного розвитку, розвиває й удосконалює саму себе);

5) як сила, що прокладає людству шлях до свободи (дає людям можливість враховувати заздалегідь віддалені природні і суспільні наслідки своїх діянь). Ця функція немов би резюмує всі попередні, бо саме у праці і через працю суспільство пізнає як закони свого розвитку, так і закони природи. Тому інші функції ніби «підготовлюють» і роблять реально здійсненою свободотворчу функцію праці.

Розгляд діяльної сутності праці як сукупності перелічених функцій дозволяє зрозуміти «через-себе-буття... людини»⁶, тобто людину як «результат її власної праці»⁷. Виявляючись у функціях творця речового багатства, творця людини (як продуктивної сили) і основи прогресу свободи (у галузі відношень людини до природи), праця виступає як першооснова становлення і розвитку продуктивних сил, а у функціях творця суспільства, засобу задоволення людських потреб і основи прогресу (у відношенні людини до соціальних сил) — як першооснова виробничих відносин. Джерело сили, що приводить у дію механізм взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, належить, отож, шукати в діалектиці процесу праці. Функціонує як творець речового багатства і засіб задоволення потреб, праця водночас функціонує як творець суб'єкта праці. Більш розвинений суб'єкт активніше підкорює природу. Взаємодія цих функцій, за словами В. І. Леніна, є «внутрішньою пульсацією саморуху»⁸ виробництва.

Поняття «структура» і «функції» суспільної праці мають велике значення для практики комуністичного будівництва. Так само як вивчення складників спектра того чи того випромінювання дає чітке уявлення про його природу і властивості, так і вивчення функцій суспільної праці покликане відтворювати істинний образ праці у її конкретному багатоманітті, історичній змінюваності її впливів на людську індивідуальність і суспільство. Соціалізм долає успадковану від капіталізму диспропорціональність у розвитку функцій праці, створення речового багатства здійснюється тут з метою створення умов, що сприяють «всебічному розвитку здібностей і творчої активності радянських людей...»⁹.

Поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму дедалі більше гармонізує відношення між різними функціями суспільної праці. Розвиток функції виробництва речового багатства створює передумови для активізації людинотворчої функції праці. Остання, чимдалі більше розширюючи сферу свого виявлення внаслідок соціального прогресу, відкриває небачений раніше простір для дії першої, а разом вони прискорюють науково-технічний і соціальний прогрес, створюють передумови для цілкового задоволення всебічно розвинутих потреб всіх людей. Посилення ж функціонування праці як засобу задоволення людських потреб розширює межі свободи людства стосовно сил природи і створює передумови розвитку свободи людей стосовно соціальних сил.

Знання функцій суспільної праці дає змогу вести спрямоване виховання культури людських потреб. Це знання допомагає усвідомити істинну цінність праці не тільки як творця багатства, але й як способу

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 554—555.

⁷ Там же, стор. 584.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 120.

⁹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 222.

самовиявлення і самоствердження особи, як чинника виховання колективізму, як сили, через яку реалізується об'єктивний смисл існування людини і всього людства — універсальність діяльності і свободи.

Знання функцій суспільної праці дозволяє правильно організувати стимулювання діяльності особи, уникнути однобічності. Як окремі люди, так і трудові колективи пов'язують із працею багато сподівань. Праця повинна передусім стимулюватися самою працею як засобом задоволення усієї гами людських потреб: економічних потреб у самовиявленні, самоствердженні, пізнанні, спілкуванні, красі.

Оскільки діяльна сутність праці виявляється у її здатності створювати суспільне багатство, стимули по праці як невід'ємний компонент містять (і завжди будуть містити) прагнення до збільшення багатства, у чому б воно не виявлялося. Людинотворча функція зумовлює наявність у стимулі праці моментів, що сприяють розвитку людської особистості. Функція праці як чинника суспільного прогресу передбачає потребу стимулювання праці розвитком солідарності трудящих, колективізму, трансформацією управління людьми в дедалі демократичніші форми керівництва. Під впливом праці як чинника суспільного прогресу створюються якнайсприятливіші умови для того, щоб людина могла усвідомити об'єктивну необхідність і соціальну цінність зв'язків з іншими людьми, виробити в собі здатність цінувати ці зв'язки як найбільший свій здобуток, зрозуміти, що справжнє духовне багатство індивіда цілком і повністю залежить від багатства його відносин з іншими людьми¹⁰. Під дією цієї функції людина дістає стимул, спрямований на формування характеру, вироблення уміння володіти собою, розвиток ініціативи. Функція, в якій праця виступає як сила, що удосконалює суспільство, виявляється як стимул, пов'язаний з розширенням свободи людини, бо «за умов справжньої колективності індивіди в своїй асоціації і через неї знаходять разом з тим і свободу»¹¹.

Стимулювання трудових колективів і кожної людини розширенням меж свободи — один з найдійовіших засобів розвитку соціальної активності членів суспільства, могутній чинник поліпшення якості праці. Стимул людської діяльності, пов'язаний із свободотворчою функцією праці за умов соціалізму, тою чи тою мірою міститься у будь-якому виді праці. Це дістає вираження в тому, що для трудящих управління природними процесами, перетвореними на виробничі, означає подолання перешкод, яке більшою чи меншою мірою саме по собі є здійсненням свободи. Зовнішні цілі втрачають видимість тільки лиш зовнішньої, природної необхідності і стають цілями, які ставить перед собою сам індивід, «отже, покладаються як самоздійснення, предметне втілення суб'єкта, тобто як справжня свобода, діяльним виявленням якої саме і є праця...»¹². Найуніверсальніший характер мають ті стимули праці, що породжені її функціонуванням як засобом задоволення людських потреб. Потреба у праці — це суспільне відношення, яке становить об'єктивну основу людської сутності. Тут стимулом праці виступає потреба не в самому діянні — «аби трудитися», а споживна цінність процесу праці як творчості, як акту самовиявлення особистості. Численні емпіричні дослідження переконливо доводять: чим змістовніша, цікавіша, значущіша робота, тим більше суспільство потребує її, тим більшою мірою вона сама себе стимулює.

¹⁰ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистических и идеалистических воззрений. (Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»). М., 1966, стор. 49.

¹¹ Там же, стор. 83.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 109—110.

Зміни, що відбуваються у змісті праці завдяки науково-технічній революції, і їх вплив на особу працівника, на його ставлення до праці — це надзвичайно важливі проблеми сучасності, які всебічно вивчаються соціологами. Але результативність цих досліджень ще в багатьох випадках невелика через те, що аж ніяк не достатньо розроблений категоріальний апарат соціології праці. Особливо велику увагу треба приділити поняттю «зміст праці», яке відображає сукупність елементів, сторін, зв'язків, відношень, що характеризують доцільну діяльність людини. Праця, як засіб обміну речовин між людиною і природою і як засіб спілкування між людьми, має подвійну природу. Відповідно до цього і зміст праці обіймає два компоненти: техніко-організаційний і соціально-економічний.

Техніко-організаційний зміст праці виявляється у кількісній і якій визначеності трудових функцій, зумовлених технікою, технологією, організацією виробництва, предметом праці і майстерністю працівника.

Соціально-економічний компонент змісту праці виявляється у зв'язках і відношеннях між працею індивіда і працею всього суспільства. Кожний конкретний вид праці має тільки йому притаманний техніко-організаційний зміст, що справляє вплив на особу трудящого. Що ж до зв'язків і відношень між працею індивіда і працею суспільства, то вони в основі своїй є спільними для всіх індивідів даного класу. Ці відношення набувають корінних якісних змін тільки внаслідок корінних змін у відношеннях власності. Через це у процесі дослідження можна немовби винести за дужки соціально-економічний зміст праці, спільний для всіх членів досліджуваної соціальної групи, і виділити як особливу категорію «характер праці».

Емпіричним індикатором, який дозволяє виявити кількісну визначеність техніко-організаційного змісту праці, є співвідношення витрат розумової і фізичної енергії. Вивчення техніко-організаційного змісту праці в динаміці виявляє модифікації ролі працівника у виробничому процесі, зміни у соціально-професійній структурі робітничого класу. Але якщо ми хочемо розширити, уточнити знання про зміни в класовій структурі суспільства, аналізу змін у техніко-організаційному змісті недостатньо — треба виявити, як змінюється роль робітника в історично визначеній системі виробництва, тобто з'ясувати соціально-економічний зміст праці, що відображується в категорії «характер праці».

Живий, реальний зміст праці розвивається у певних формах. Форма праці, як і її зміст, двоїста. Обіймаючи техніко-організаційний і соціально-економічний зміст праці, форма праці становить як засіб зв'язку трудових функцій, так і «відносини між людьми за участю їх у суспільній праці»¹³. Щодо першого вона виступає як форма організації виробничого процесу; стосовно другого — у вигляді кооперації праці, характерної для даної суспільної формації.

Становлення комуністичної праці пов'язане з появою численних нових її форм. Багато з них, відображаючи способи зв'язків між елементами структури конкретних видів праці у конкретних ситуаціях, є частковими, перехідними формами. Але є такі, що виступають як спосіб зв'язку між людьми у процесі кооперації праці, відображаючи соціальну сутність цієї кооперації. Такими є комуністичні форми праці, скажімо, комуністичні суботники.

Діалектика змісту праці, як діалектика єдності і відмінності його техніко-організаційного і соціально-економічного змісту, є одним із

¹³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 7, стор. 43.

виявів діалектики продуктивних сил і виробничих відносин. Пізнання діалектики змісту праці озброює нас надійними методологічними прийомами дослідження складних практичних, теоретичних й ідеологічних проблем становлення комуністичної праці. Найістотніші з них такі:

1) зміни в діяльності трудящого, що відбуваються під впливом науково-технічної революції, зміна місця працівника у виробничому процесі (відповідний аналіз дозволяє виявити ступінь стирання соціальних відмінностей між людьми, які зайняті різними видами праці, і визначити темпи соціального вирівнювання праці різних соціальних груп);

2) виявлення і зняття суперечностей між соціально-економічним і техніко-організаційним змістом праці різних соціальних груп трудящих (виявлення глибини і причин цих суперечностей дає можливість вжити заходів для широкого їх подолання, що відкриває шлях до прискорення темпів становлення комуністичної праці);

3) ставлення різних груп трудящих до своєї діяльності (вивчення цієї проблеми допомагає у виборі стратегії і тактики змін техніко-організаційного змісту праці і правильній орієнтації дій, спрямованих на виховання комуністичного ставлення до праці).

Пізнання діалектики змісту праці дає наукову основу для аргументованої критики буржуазних псевдонаукових концепцій «соціальної інтеграції». Автори таких «теорій» ігнорують справжню соціальну сутність праці, зумовлену відношеннями власності на засоби виробництва, і вбачають шлях до зміни становища робітничого класу у суспільстві в змінах техніко-організаційного змісту праці робітників автоматизованих підприємств. Такі погляди висловлювалися на VIII Всесвітньому соціологічному конгресі західнонімецьким соціологом Р. Дарендорфом, французьким соціологом А. Туреном та іншими і були піддані критиці соціологами-марксистами.

Розуміння двоїстої природи праці допомагає правильно розв'язувати питання, пов'язані з теорією і практикою поділу праці, з її історичною долею. Поділ праці, виявляючись у відособленості трудових функцій, є складником продуктивних сил, а виявляючись як відносини між людьми — складником виробничих відносин. При переході від капіталізму до соціалізму поділ праці скидає стару форму антагоністичних виробничих відносин, внаслідок чого суспільство переходить від стихійного поділу праці до планомірної організації виробництва і розподілу праці у всенародному масштабі; долається антагонізм між людьми, зайнятими переважно розумовою і переважно фізичною працею, а також між людьми, що працюють у промисловості і сільському господарстві; створюються можливості для вільного вибору кожною людиною бажаної для неї сфери діяльності.

В основі двоїстої природи поділу праці лежить двоїстість самої праці. Цей факт і дає ключ до розуміння відкритої основоположниками марксизму-ленінізму закономірності, згідно з якою подолання поділу праці може бути досягнене тільки за умов безмежного розвитку поділу виробництва. Подолання поділу праці означає воз'єднання у діяльності людей функцій, пов'язаних з витратами розумової і фізичної енергії, ліквідацію стихійного характеру поділу праці, заснованого на дії закону вартості, і заміну цього поділу свідомою планомірною організацією, тобто розподілом праці. Тільки безкласове, комуністичне суспільство досягне повного перетворення поділу праці в його планомірну свідому організацію. В сучасних умовах, в інтересах прискорення темпів зростання продуктивності праці і скорочення термінів підготов-

ки кадрів, ще застосовуються вузько спеціалізовані і конвейерні виробництва, що посилюють поділ праці у суспільстві глибоким поділом праці всередині підприємства. Але ця тенденція дедалі більше і більше долається мірою розвитку науково-технічної революції, внаслідок чого функції робітника на підприємстві чимдалі більше зводяться до управління виробництвом і контролю над ним. Такий працівник має бути здатний до логічного мислення, самостійного прийняття рішень, до зміни праці. Зміна праці, як її схарактеризував К. Маркс, — це соціально-економічний закон суспільного виробництва. Цей закон виражає об'єктивні, істотні, такі, що безнастанно посилюються і розширюються, зв'язки між революційними змінами у технічному базисі виробництва, з одного боку, і функціями робітників і суспільними комбінаціями процесу праці, з другого. Закон зміни праці говорить про те, що працівник, який виконує окремі функції, буде замінений працівником, що матиме абсолютну придатність для потреб у праці, що постійно змінюватимуться. Цілковите здійснення цієї вимоги можливе лише за умов комунізму.

Дослідження основних чинників, що детермінують ефективність витрат праці і коштів в народному господарстві, показали, що капіталовкладення в основні фонди забезпечують високі темпи зростання продуктивності праці тільки за умови піднесення рівня знань, які застосовуються у виробництві, причому ці знання мають бути втілені як у техніці, технології й організації виробництва, так і в знаннях, уміннях робітників, інженерів, керівників виробництва усіх рангів. Якщо зростання рівня знань відстає від зростання фондоозброєності праці, то ефективність суспільного виробництва не підвищується. Розширення сфери дії закону зміни праці не може бути вольовим актом. Воно повинне здійснюватися лише у згоді з досягнутим рівнем суспільного виробництва.

Вимоги закону зміни праці адресовані людині як суб'єктові суспільного виробництва. Всебічний розвиток працівника, як засіб реалізації цих вимог, має своєю метою всебічний розвиток особистості.

Усебічність і гармонійність розвитку людини — комуністичний ідеал. Цей ідеал — відображення того, до чого ведуть об'єктивні сили прогресу, що має здійснитися з історичною неминучістю як результат розвитку людинотворчої функції праці на тій її стадії, коли дуже важливим видом людської діяльності стає виробництво знань, а формою організації — самокерована асоціація вільних людей.

Визначальним чинником гармонійного розвитку людини є зміст її діяльності. Щоб розв'язати питання про те, яким має бути зміст діяльності гармонійної особи, треба з'ясувати, які риси діяльності є специфічно людськими. Вивчення розвитку функцій праці приводить до висновку, що специфічно людськими у діяльності людини є цілеспрямованість і творчість. Це дає підстави для такого висновку: гармонійний розвиток сутнісних сил людини пов'язаний, по-перше, з розширенням мети її діяльності, виходом цієї мети за рамки власного інтересу і відповідним зростанням переконаності в історичній значущості цієї мети; по-друге — із збільшенням творчих елементів діяльності. Перше пов'язане із прогресом соціально-економічного змісту праці, з її перетворенням на безпосередньо суспільну працю, зняттям відчуженості, з вихованням комуністичного ставлення до праці. Друге — з прогресом техніко-організаційного змісту праці, пов'язаного з реалізацією досягнень науково-технічної революції у всіх сферах діяльності.

* * *

В умовах сучасної науково-технічної революції надзвичайно зростають масштаби, глибина і темпи перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Саме знання, втілюючись у техніці, технології, організації виробництва, інтелекті і почуттях людей, перетворює зміст і характер їхньої праці, спосіб життя і стиль мислення і тим самим надає соціалістичній цивілізації динамізму вищого рангу, що свідчить про зростаючу могутність людства. Одною з найхарактерніших рис розвинутого соціалізму є те, що соціалізм має об'єктивну можливість повної реалізації потенцій науково-технічної революції. У цьому дістає вияв нестаття капіталізму вільно соціалістичного суспільства стосовно соціальних сил, що безперервно розвиваються, а також вищий, ніж за умов капіталізму, ступінь свободи щодо сил природи. Для підтвердження сказаного треба розглянути головні напрями перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, тому що саме це перетворення становить сутність науково-технічної революції. Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу — триєдиний процес втілення наукового знання:

1) у речових елементах виробництва (електростанції, що працюють на внутрішній енергії, автоматичні системи машин, матеріали із заданими властивостями тощо);

2) в організації людської діяльності (починаючи від наукової організації праці на робочому місці і аж до автоматизованої системи управління всім народним господарством);

3) в інтелекті дедалі більшого числа людей.

Оптимальне використання можливостей, які відкриває сучасне наукове знання, потребує гармонійного розвитку усіх трьох компонентів. За умов капіталізму це не здійснимо з двох причин. По-перше, капіталізм позбавлений можливості здійснити планомірну наукову організацію праці у масштабах всього народного господарства. Однією з найбільших суперечностей капіталізму є суперечність між стрункою науковою організацією всередині підприємства (об'єднання, монополії) й анархією, жорстокою конкуренцією у країні і між країнами.

Друга, не менш істотна причина полягає в тому, що за умов капіталізму, за умов приватної власності на засоби виробництва, що вона поділяє суспільство на соціальні класи, не може бути розв'язане завдання всебічного гармонійного розвитку всіх трудящих. Це завдання здатне розв'язати тільки суспільство, що буде комунізм. Соціалістичне суспільство, якому органічно властиві планомірність, суспільний контроль за освітою (в тому числі і професійною), політичним і культурним розвитком трудящих, для якого планомірність соціального і культурного прогресу є об'єктивною закономірністю, у пору своєї зрілості виробляє такі методи управління соціальними процесами, які дозволяють перейти від глобальних рішень до детальних. Головним з цих методів є складання і здійснення планів соціального розвитку трудових колективів підприємства, галузей народного господарства, районів, міст, сіл і регіонів.

Наукове управління соціальним розвитком трудових колективів значною мірою залежить від якості планів соціального розвитку, яка і собі зумовлена ступенем вивченості можливостей удосконалення умов праці, рівня її організації, соціально-психологічного клімату у колективі та інших соціальних чинників. Інформація про все це може здобуватись у процесі конкретних соціальних досліджень. Конче потрібною умовою планомірного управління соціальним прогресом є координи-

нація планів соціального розвитку на всіх рівнях і органічний зв'язок цих планів з державними і зустрічними планами.

Методологічно важливою передумовою розуміння необхідності такої координації є уявлення про підприємство як систему, що вона складається з підсистем (технічної, економічної, соціальної, адміністративної) і входить як підсистема до системи «галузь», яка і собі як підсистема входить до системи більш високого порядку — «народне господарство», «соціалістичне суспільство».

У процесі складання і здійснення планів соціального розвитку надзвичайно важливо дотримуватись правильного співвідношення між загальним (усе господарство, суспільство), особливим (галузь) і частковим (підприємство), щоб, з одного боку, прагнення до максимального задоволення соціальних запитів окремих колективів не перетворювалося у місництво, а з другого — терміни і масштаби соціальних перетворень на підприємстві (де здійснюється план соціального розвитку) не відставали од відповідних змін у галузі і в країні. Для орієнтації конче потрібно зіставляти динаміку соціальних характеристик керованого об'єкта з характеристиками споріднених підсистем і всієї системи. Головне у процесі соціального дослідження керованого об'єкта — виявлення якісних і кількісних характеристик, а також перспектив зміни чинників, що справляють вирішальний вплив на соціальний прогрес. Найважливішим із цих чинників є соціальна структура колективу, рівень і динаміка кваліфікації і освіти трудящих, динаміка зростання машиноозброєності праці і ліквідації соціально непривабливої праці, участь трудящих в технічній і художній творчості, розвиток змагання, його ефективність, узагальнення досвіду руху за комуністичне ставлення до праці та ін. Отже, науковий рівень управління соціальним процесом вирішальним чином залежить від пізнання соціальних процесів.

У практиці комуністичного будівництва соціологія важлива як наука, яка тонко відчуває зміни у вирішальній галузі людського буття, в головній стороні радянського способу життя — праці, як наука, що органічно входить в життя мільйонів, зрозуміла їм, використовувана як керівництво до дії у процесі організації змагання, складання зустрічних планів соціального розвитку; у боротьбі за збільшення масштабів і темпів науково-технічного, соціального і морального прогресу.

* * *

Задачей социологии труда является познание структурных элементов труда в их изменчивости и функционировании, в их воздействии на личность трудящегося, социальный облик трудовых коллективов, социальную структуру общества, исследование наиболее существенных связей, характеризующих трудовую деятельность социальных классов и групп, вскрытие противоречий развития труда, выявление механизмов воздействия объективных законов функционирования и прогресса труда на развитие человека и общества. Понятийный аппарат социологии труда включает систему категорий: структура, функции, содержание, характер, формы труда. В статье показано значение основных понятий социологии труда для практики коммунистического строительства. Исследована система стимулов труда. Рассмотрены действия объективных законов: «разделение труда», «перемена труда», «гармоническое развитие личности» в условиях строительства коммунизма. Показана роль превращения науки в непосредственную производительную силу (что составляет сущность НТР), значение этого явления для достижения коммунистической формацией производительности труда, недоступной капитализму. Раскрыто значение социологии труда для повышения эффективности управления социальным прогрессом.

Вища школа й студентство в соціалістичному суспільстві

Є. І. СУМЕНКО, О. М. СЕМАШКО

Суспільний і науково-технічний прогрес в умовах розвиненого соціалізму ставить перед молодим поколінням радянських людей важливі соціальні завдання. Швидкі зміни в технічному базисі виробництва, застосування науки до безпосереднього виробничого процесу, інтелектуалізація праці все більш активізують виробництво та відтворення наукових і технічних знань. На сучасному етапі суспільної практики відтворення наукових знань відбувається як в процесі безпосереднього матеріального виробництва, так і в інституціональній формі. З вдосконаленням промислового і науково-технічного базису суспільства, особливо в умовах сучасної науково-технічної революції, навчання дедалі більше стає відносно самостійною ланкою системи спеціальної освіти. Відповідно до цього певну соціальну роль починає відігравати суб'єкт навчально-підготовчого процесу — студентство — як частка суспільства, пов'язана насамперед з процесом відтворення і розвитку, суб'єктивного компоненту продуктивних сил. Питання про студентство, його соціальний статус, місце й роль в соціалістичному суспільстві набуває все більшої значимості, є предметом уваги нашої партії й уряду, про що, зокрема, свідчить виступ Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Всесоюзному зльоті студентів 19 жовтня 1971 року.

Науково-технічна революція, що відбувається в наш час, потребує як відтворення висококваліфікованих спеціалістів, так і своєчасної підготовки працівників якісно нових спеціальностей, що мають забезпечити найбільш перспективні галузі промислового прогресу. Цю функцію в загальнодержавних масштабах і виконує вища школа. Яскравим проявом цього є той факт, що лише за роки дев'ятої п'ятирічки у нашій республіці розпочато підготовку спеціалістів вищої кваліфікації ще для 18 нових галузей науки і техніки¹.

В умовах комуністичного будівництва в нашій країні радянська вища школа виконує різноманітні функції: соціальні, культурні, політичні та ідеологічні. Соціальні функції вищої школи в свою чергу багатогранні. Насамперед вища школа є одним з важливих засобів формування соціальної структури соціалістичного суспільства. За допомогою вищої школи із представників дружніх класів та соціальних груп соціалістичного суспільства формується прошарок інтелігенції. Якщо прийняти до уваги здійснюваний нині процес комплексної автоматизації виробництва і посилення тенденцій інтелектуалізації майже всіх видів суспільної праці, зокрема подолання відмінностей між фізичною і розумовою працею, творчою і стандартизованою, то в процесі створення матеріально-технічної бази комуністичного суспільства і формування комуністичних виробничих відносин вища школа стає одним із важливих засобів прискореного розвитку продуктивних сил. В умовах

¹ Див.: В. Щербіцкій. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974, стор. 78.

соціалізму соціальна функція вищої школи полягає в планомірній і цілеспрямованій соціалізації молоді, у всебічному й гармонійному вихованні молодого покоління. З цією функцією вищої школи в соціалістичному суспільстві тісно поєднуються культурні, політичні та ідеологічні її функції. Відповідно до цього перед вищою школою виникають різноманітні проблеми, вирішення яких відбувається переважно у двох головних напрямках: з боку впливу об'єктивних вимог виробництва та суспільного життя на всю систему вищої освіти, а також — впливу вищої школи на ті чи інші сторони виробництва й суспільного життя.

В економічному та соціальному плані важливого значення набуває питання: яких саме спеціалістів і скільки готувати, тобто проблема визначення кількісних та якісних параметрів висококваліфікованих професій. В зв'язку з цим набуває актуального значення створення «динамічної моделі» спеціаліста вищої кваліфікації, вдосконалення учбових програм та самої методики викладання. У більш широкому плані ця важлива соціальна проблема постає як необхідність своєчасного врахування вищою школою новітніх змін у структурі виробництва та промислово-технологічних вимог науково-технічного прогресу. Отже, йдеться про те, щоб дослідні інститути та вузи самі були ініціаторами тих змін у виробництві, які зумовлюються потребами науково-технічного прогресу. Інакше кажучи, одним із важливих соціальних завдань вищої школи в умовах соціалізму є необхідність посилення її активного впливу на виробництво, активного її втручання у господарчий процес. Саме ця обставина надає великого значення соціологічним дослідженням розвитку системи вищої освіти.

Іншим питанням є регулювання певних соціальних пропорцій між різними верствами молоді, що входить до лав студентства, а також більш чітке визначення критеріїв відбору до вузу: яких абітурієнтів вважати кращими? Не можна сказати, що ця проблема остаточно вирішена. Якщо виходити з тих вимог до абітурієнтів, які висуває практика комуністичного будівництва, то, крім знань, критеріями відбору мають бути здібності (не лише актуальні, а й потенціальні), громадська активність, наполегливість, ідейно-політичний рівень, на що звертав увагу товариш Л. І. Брежнев на Всесоюзному зльоті студентів.

Досить важливі питання постають перед вищою школою щодо виховання (соціалізації) студентства відповідно до нових вимог з боку виробництва та суспільного життя. Першорядним з них є більш тісне зближення вищої школи з практикою виробництва, тобто виховання студентства у напрямі поєднання навчання з суспільною працею, суто вузівських інтересів з інтересами виробництва й суспільного життя. Щоб правильно осмислити різноманітні проблеми вищої школи, треба, на наш погляд, з'ясувати особливості студентства як своєї соціальної групи молоді.

Визначення студентства як специфічної соціальної групи суспільства в нашій літературі з'явилося порівняно недавно. Досі студентство вважали плинною групою молоді, яка перебуває в стані навчання² і є джерелом формування інтелігенції, чинником соціальної рухливості (М. М. Руткевич, Ф. Ф. Філіппов, Л. І. Сенникова, В. І. Астахова та ін.). Отже, студентство розглядається і з погляду соціальної «статики»; як елемент суспільної структури, і з погляду соціальної «динаміки», як мобільна група, що взаємодіє з іншими соціальними групами.

Слід особливо підкреслити, що студентство є найбільш рухливою групою суспільства, специфічність якої полягає в тому, що вона, буду-

² Див.: Матеріали конференції «Молодежь и социализм». М., 1967; В. Рубин, Ю. Колесников. Студент глазами социолога. Ростов, 1968.

чи сама елементом соціальної структури, є водночас засобом формування іншого елемента соціальної структури, (прошарку інтелігенції). Таке становище студентства визначається особливостями функцій соціалістичної вищої школи. Спрямування професійної та суспільно-політичної підготовки студентів у вищій школі соціалістичного суспільства відповідає суспільним функціям соціалістичної інтелігенції. Виходячи з цього, студентство можна визначити як групу людей молодого віку, об'єднаних виконанням спеціально-учбових та соціально-підготовчих функцій великої суспільної значимості, завдяки яким ця група поступово перетворюється в прошарок соціалістичної інтелігенції. Студентство соціалістичного суспільства є рухлива соціальна група молоді, що складається з представників робітничого класу, колгоспного селянства і соціалістичної інтелігенції, виражає їх інтереси та сприяє формуванню соціальної однорідності соціалістичного суспільства.

Основною ознакою студентства є виконання ним навчально-підготовчої діяльності, що має три відмінні риси порівняно з діяльністю інших груп молоді. По-перше, учбова підготовка студентів має важливу економічну і соціальну значимість, що зумовлює й високий соціальний престиж, моральну цінність цього виду діяльності. По-друге, вона завжди виступає у спеціалізованій формі і дає безпосередній юридично санкціонований вихід до висококваліфікованої трудової діяльності. По-третє, в ході здійснення своєї основної функції молодь переходить до нового для неї становища — студентства і водночас набуває суспільних рис соціалістичної інтелігенції. Тут відбувається, так би мовити, подвійна соціалізація. Соціалізація першого порядку відбувається в перші роки перебування в вищій школі і включає в себе: 1) введення молоді в нове соціальне середовище (соціальну адаптацію); 2) засвоєння нею засобів, методів підготовки, навчання в вузі; 3) формування нового соціально-культурного типу особистості; 4) орієнтацію на підготовку до соціальних завдань соціалістичної інтелігенції. Соціалізація першого порядку є в широкому розумінні всебічне включення особистості студента в систему вищої школи (умовна межа її — другий курс навчання).

Соціалізація другого порядку полягає: 1) у підготовці студентів вищої школи до виконання в суспільстві функцій соціалістичної інтелігенції (теоретична підготовка з елементами практики в умовах вузу) — вузівський період вторинної соціалізації; 2) в поступовому «вростанні» студентів у своє майбутнє соціальне і фахове призначення під час виробничої та громадсько-політичної практики — переважно за межами безпосереднього навчального процесу.

Розмежування подвійної соціалізації студентства, на нашу думку, потребує врахування специфіки розвитку студентів у різні періоди навчально-виховної роботи з ними. Так, недостатня увага, наприклад, до соціалізації у першому розумінні — до «вростання» молоді в систему вищої школи — завдає певної шкоди діяльності вузу (відсіювання студентів, низька успішність першокурсників, певні хиби виховної роботи тощо). У зв'язку з цим важливого значення набуває цілеспрямований розвиток у вузі позитивних соціальних рис, що наявні в першокурсників ще до їх вступу до вищої школи, а також соціально-культурного взаємозбагачення студентства під час навчання у вищій школі. Важливість цього питання стає очевиднішою, якщо процес соціалізації студентів, їх соціально-культурне взаємозбагачення розглядати в широкому суспільному значенні — як становлення соціальної однорідності суспільства при переході від соціалізму до комунізму. Всебічної уваги потребує також період вторинної соціалізації, який досі обмежувався

переважно функцією вузької фахової спеціалізації. Сучасний рівень виробництва й характер суспільного життя потребують всебічної підготовки студентів до творчо-пошукової, організаційно-керівної, культурно-освітньої, ідейно-виховної роботи, удосконалення процесу формування нової людини у вищій школі.

Тісний взаємозв'язок навчально-підготовчої функції з відбором молоді у вузи свідчить про те, що вища освіта відіграє соціально-регулятивну роль, виступає одним із чинників соціальної інтеграції соціалістичного суспільства. Враховуючи подальший вплив науково-технічної революції на всі сфери суспільного життя, зростаючу тенденцію індустріалізації та інтелектуалізації продуктивної праці, є підстави вважати, що в недалекому майбутньому відбудуться зміни в соціальному становищі студентства, його психології, соціальних перспективах внаслідок перетворення його в досить численну соціальну групу молоді³⁻⁴.

З розвитком вищої школи набуває все більшого значення не лише навчально-підготовча, а й творчо-підготовча функція вищої школи, яку виконує нині аспірантура.

Навчально-підготовча функція вищої школи опосередковується відбором до неї. Вища школа ставить перед молоддю досить високі вимоги, внаслідок чого до студентських лав потрапляє найбільш здібна й обдарована частина підростаючого покоління. Саме тут ми підходимо до питання специфіки формування студентства як групи, специфіки його соціального генезису. З одного боку, внаслідок реалізації принципу відбору за кращими знаннями й здібностями студентство формується із представників різних класів та прошарків суспільства і характеризується соціальною різноманітністю за своїм походженням. З другого ж боку, єдина для всіх навчально-підготовча функція створює об'єктивну основу для внутрішньої (функціональної) єдності студентства як специфічної соціальної групи незалежно від походження окремих її представників. Співвідношення соціальної різноманітності походження і функціональної єдності визначається характером соціально-економічного базису виробництва і, залежно від цього, по-різному проявляється в капіталістичній та соціалістичній системах. За капіталістичних умов у формуванні студентства як соціальної групи основну роль відіграє соціальне походження. Це послаблює дію іншого, протилежного фактору — функціональної єдності вищої школи. Студентству капіталістичного суспільства притаманна внутрішня соціальна та соціально-політична суперечливість, зумовлена боротьбою між різними класами, групами, прошарками⁵.

В. І. Ленін писав: «Студентство не було б тим, що воно є, якби його політичне групування не відповідало політичному групуванню в усьому суспільстві, — «відповідало» не в розумінні повної пропорційності студентських та суспільних груп щодо їх сили і чисельності,

³⁻⁴ Про це свідчать темпи росту чисельності студентства за останні десятиріччя та прогнози його зростання в майбутньому. За даними прогнозу розвитку вищої освіти на 1990 рік в нашій країні буде готуватись в два рази більше спеціалістів, ніж тепер, а в майбутньому в вищу школу будуть прийматись 50 процентів випускників середніх шкіл. (Див.: Тезиси докладов и сообщений на научной конференции «Методологические вопросы планирования и прогнозирования развития высшего образования в СССР». М., 1973).

⁵ Більш глибокий аналіз показує, що соціальне й соціально-політичне розшарування студентства капіталістичного суспільства є безпосереднім наслідком капіталістичних виробничих відносин. Отже, суперечливість статусу студентства в даному випадку є одним з виявів глибоких суперечностей між розвитком продуктивних сил та виробничими відносинами капіталістичного суспільства.

а в розумінні необхідної і неминучої наявності в студентстві тих груп, які є в суспільстві». «Студентство не відрізане від решти суспільства і через те завжди й неминуче відбиває в собі все політичне групування суспільства»⁶. Наявність у студентстві «тих груп, які є в суспільстві», зумовлює певну його неоднорідність, яка тим значніша, чим виразніші в суспільстві класові суперечності та антагонізми. В цьому коріняться політична нестійкість окремих груп студентства в капіталістичному суспільстві, його «непевність», підвищена уразливість щодо всіляких змін. Невипадково В. І. Ленін називав студентство «найчуткішою частиною інтелігенції»⁷.

Соціальна єдність студентства соціалістичного суспільства зумовлена єдністю корінних інтересів дружніх класів, об'єктивним процесом становлення соціальної однорідності соціалістичного суспільства⁸. Цей фактор гармонійно збігається з єдністю корінних суспільних інтересів соціалістичних класів, груп, прошарків. Вища школа виступає при цьому носієм прогресивних соціальних змін соціалістичного суспільства.

Велика значимість навчально-підготовчої функції в соціалістичному суспільстві зумовлює моральну престижність студентства. Сучасна вища школа залучає до цього середовища найбільш здібну молодь, яка має в майбутньому розвивати науку, техніку, культуру соціалістичного суспільства. Це об'єктивно робить студентство одним з передових загонів молоді. Проте аж ніяк не слід перебільшувати його роль в суспільному житті. Сцієнтистські спроби абсолютизації цієї ролі виростають з неправильного розуміння науково-технічного прогресу, з нехтування визначальної ролі в суспільному житті соціально-економічних чинників, виробничих відносин.

Специфіка навчально-підготовчого процесу тимчасово вилучає студентів з суспільно-виробничої праці. Це викликає певні ускладнення в адаптації молодих спеціалістів-випускників до процесу виробництва. Тому заслуговують всілякого заохочення й подальшого розвитку різноманітні активно-творчі форми самого навчання (диспути, конкурси на кращі роботи і т. ін.), а також тенденція зближення, поєднання учбового процесу у вузі з суспільно-підготовчою працею за його межами («трудові» або «треті семестри», діяльність СКБ, та СІБ, студентські «фірми» типу Новосибірського «Факела»). Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев визначає трудові семестри як таку форму виявлення і мобілізації енергії студентства, його активності, яка «цілком відповідає і потребам нашого часу, і запитам самої молоді». «Участь студентства в громадському житті — це не гра в самостійність, а повнокровна, практично корисна діяльність, яка багато дає молодій людині, розвиває почуття відповідальності, приносить визнання суспільства»⁹. Суспільно-політична практика стала тепер важливим чинником формування комуністичних переконань студентства. «Ми орієнтувались, — зазначає Перший секретар ЦК КП України тов. В. В. Щербицький, — на глибоку, всебічну, в тому числі й теоретичну підготовку спеціалістів, на розвиток дослідницьких навичок, прищеплення їм міцних знань в галузі фундаментальних наук, психологічно готуємо їх до безперервного самостійного сприйняття усього нового»¹⁰.

⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 7, стор. 326, 330.

⁷ Там же, стор. 326.

⁸ Див. матеріали конференцій «Молодежь и социализм». М., 1967, «Ленин и молодежь». М., 1974.

⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3. К., 1972, стор. 411.

¹⁰ В. Щербицький. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974, стор. 78.

Процес інтеграції навчання і суспільно корисної праці є не просто педагогічним заходом: він свідчить про реальну й об'єктивну дію закону зміни праці в соціалістичному суспільстві. Саме в поєднанні теорії й практики запорука ефективної підготовки студента як спеціаліста, науковця, як свідомого будівника комунізму.

Слід підкреслити, що відносна самостійність учбово-підготовчої функції — явище нетривале. Здійснюється вона в обмежені строки, за які студентство безперервно змінює свій склад. Тимчасовість — одна з найбільш специфічних особливостей студентського статусу, яка дуже відрізняє його від інших соціальних груп суспільства і означає не суто часову тривалість, а те, що час студентства характеризується «згорнутістю», особливою значимістю, бо в його межах формується соціальна програма життєдіяльності майбутньої соціалістичної інтелігенції.

Студентському періоду відповідають не тільки соціально-психологічні, але й вікові особливості, так званий другий період юності (18—25 років), або, як його ще називають, «студентський вік», проблеми якого інтенсивно розробляються в радянській науці¹¹. Водночас «студентський вік» повинен розглядатись не тільки як психологічна, вікова межа, а як особливий «соціальний вік», який є періодом акумуляції передового соціального досвіду.

Тимчасовість статусу студентства як соціально-психологічного типу надає йому динамічності інтенсивності в спілкуванні, засвоєнні знань та цінностей. Визначеність соціально-професійного становища студентства породжує в ньому постійну зверненість і спрямованість до майбутнього. Нині назріла потреба активізувати в соціальному бутті студентства елементи його майбутнього стану (більш впорядковане поєднання учбового процесу з виробничою практикою, завчасне знайомство з можливим місцем праці та майбутніми колегами тощо). Це дасть змогу створити більш стабільну психологічну атмосферу у вузі, і, крім того, полегшити процес наступної адаптації молодих спеціалістів у суспільному виробництві. Студентство соціалістичного суспільства володіє вирішальними перевагами порівняно з студентством капіталістичних країн, де тимчасовість перебування студентом набуває драматичного смислу: адже для більшості студентів буржуазного суспільства закінчення вузів означає повну невизначеність їх подальшої долі. «Селективна система» двічі доводить студентів капіталістичних країн до «стресового стану»: при прийомі до вузу та при закінченні, коли представники різних фірм та компаній за допомогою «тестової діагностики» відбирають «кращих» випускників, травмуючи тим самим більшість «другорядних» студентів університетів та коледжів¹². Ось чому багато студентів (близько 50 процентів) не витримують психологічного напруження від свого тимчасового стану і залишають вузи й коледжі. Студентство соціалістичних країн не знає подібних стресових ситуацій. Майбутня доля кожного щодо працевлаштування тут чітко визначена.

Творча природа навчально-підготовчого процесу зумовлює ту внутрішню динамічність, яка надає студентству, його психології особливого

¹¹ Див.: Ю. А. Самарин. Некоторые психопедагогические вопросы второго периода юности (18—25 лет). Тезисы докладов по психологии. Л., 1967; Б. Г. Афанасьев. Психофизиология студенческого возраста и усвоение знаний. Журн. «Вестник высшей школы», 1972, № 7.

¹² Дослідження «стресових ситуацій» американськими психологами свідчать, зокрема, про те, що екзамени (тестування) «забезпечують дуже добру можливість позбутися студентів, які можуть здаватися поганими не тільки з точки зору того, що вони знають, але й з точки зору особистих характеристик». Див.: D. Mechanic. Students under stress. Glencoe, 1963, p. 61.

емоційного тону, рухливості інтересів і спрямувань, прагнення до постійних поновлень. На відміну від інших соціальних груп, студентство відзначається значною інтенсивністю внутрішньо-групового спілкування, що є важливою передумовою його духовного розвитку. Можна цілком певно стверджувати, що саме ця риса становить мало не найбільшу соціально-психологічну, моральну цінність студентства соціалістичного суспільства, яка накладає досить вагомий відбиток на формування громадянських характеристик майбутніх спеціалістів. Адже саме студентству властиві збіг колективних форм навчання з колективними формами побуту та колективними формами проведення дозвілля. Інтенсивність взаємоспілкування у поєднанні з колективними формами навчання надає цим рисам особливої соціальної значимості з точки зору об'єктивних потреб соціалістичного суспільства. На основі вищенаведеного відбувається формування таких соціально необхідних рис, як згуртованість та колективізм, які роблять істотний вплив на подальше суспільне життя.

Властива всій молоді риса наполегливого пошуку особливо яскраво виявляється у студентів. Вона зумовлена здійснюваною ними функцією пізнання світу та їх майбутньою фаховою кваліфікацією. Соціалізація в умовах поєднання навчання і праці, в умовах соціально-економічної і морально-політичної єдності соціалістичного суспільства приводить до формування у студентства наукових комуністичних ідеалів. В зв'язку з цим важливого значення набуває світоглядне виховання студентства, що має ефективно формувати комуністичну ідейну переконаність та ціннісні орієнтації майбутніх спеціалістів.

Потреби комуністичного будівництва вимагають всебільшого розвитку професійної культури і соціальної зрілості майбутнього фахівця, що є умовою дальшого прогресу суспільного виробництва. Тому в підготовці студента до життя треба посилити увагу не тільки до творчо-пошукової, організаційно-керівної роботи, але й до культурно-виховної. Одним із важливих завдань вищої школи є формування у студентів дійових стимулів, які спрямовують їх до активної громадської та культурно-виховної діяльності. Ця риса найбільшою мірою притаманна радянській інтелігенції, яка усвідомлює свій нерозривний ідейний зв'язок з робітничим класом і селянством. Формування у студентства такої соціально-необхідної риси, як ідейно-моральна відповідальність перед народом, є необхідною передумовою його громадянської активності.

* * *

В статье анализируются основные социальные и социально-психологические характеристики студенчества. Подчеркивается различие социально-классового характера и общественно-политических ориентаций студенчества социалистического и буржуазного общества. Выясняется своеобразие процесса социализации студенчества, его методологическая специфика и воспитательное значение.

Розробка В. І. Леніним принципу партійності художньої літератури

**(До 70-річчя виходу статті
„Партійна організація і партійна література“)**

Т. П. РУДА

У невичерпній теоретичній скарбниці В. І. Леніна важливе місце належить проблемам естетики. Розроблені В. І. Леніним корінні положення естетичної науки становлять дальший розвиток ідей К. Маркса і Ф. Енгельса про естетичне освоєння світу, є узагальненням ідеологічної боротьби марксизму проти реакційних, антинаукових теорій літературно-художньої творчості. В. І. Ленін науково обгрунтував питання про соціальну роль мистецтва, його зв'язок з ідеологією та політикою суспільних класів, розробив методологічні принципи критики реакційних напрямів у мистецтві, проблеми типовості в мистецтві, питання про роль митця в суспільстві та ін.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін розробляє теоретичні основи культурної революції в нашій країні, керує практикою її здійснення в соціалістичному суспільстві, висвітлює питання про значення культурної спадщини минулого, про роль прогресивних традицій в художньому розвитку, критикує пролеткультівців за нігілістичне ставлення до класичного мистецтва та прогресивної культури попередніх історичних епох.

Одною із праць, присвячених творчій розробці марксистської естетики, є програмна стаття В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література», написана в 1905 р.

Перша російська революція 1905—1907 рр. пробудила до політичного життя і революційної боротьби широкі народні маси, посилила в них інтерес до книги, до освіти і культури, викликала нове піднесення реалістичної літератури і мистецтва. Більшовицька преса приділяла велику увагу питанням літератури та мистецтва, послідовно викрикнувала естетику буржуазного занепаду і пов'язане з нею реакційне мистецтво.

Одним з головних питань марксистської естетики, що знайшло всебічний теоретичний розвиток в період першої російської революції, було питання про партійність літератури й мистецтва. Принцип партійності літератури безпосередньо пов'язаний з питанням про суспільне значення мистецтва і літератури, про їхню роль у революційній боротьбі трудящих. Залежно від того, якому класові служать література і мистецтво, чиї інтереси вони обстоюють, розв'язувалося питання про їхнє значення в революції. Глибокому обгрунтуванню принципу партійності літератури і була присвячена стаття В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література», надрукована у дванадцятому номері більшовицької газети «Новая жизнь».

В. І. Ленін поставив чіткі завдання перед пролетарською літературою. У статті розв'язуються два головних питання: про безпосередньо партійну літературу, яка пропагує теоретичні, організаційні і тактичні основи діяльності більшовицької партії, і про партійність художньої творчості взагалі, тобто про соціальне спрямування, ідейність творів письменника, про його зв'язок з революційним пролетаріатом.

Розв'язуючи перше питання, В. І. Ленін виходив з необхідності підпорядкувати в інтересах справи революційного пролетаріату партійну літературу відповідним партійним організаціям. У передмові до брошури «Робітники про партійний розкол» В. І. Ленін вказував, що «уся партійна література як місцева, так і центральна, повинна бути безумовно підпорядкована і партійному з'їздові, і відповідній центральній або місцевій організації партії. Існування партійної літератури, не зв'язаної організаційно з партією, не допустиме»¹⁻².

В. І. Ленін показав, що пора сумісних виступів нелегальної партійної преси з легальною пресою, часто далеко не демократичного спрямування, минула. Нові умови партійної роботи, викликані піднесенням революції, ставили завдання покінчити з цією практикою. Тепер, підкреслював В. І. Ленін, «соціалістичний пролетаріат повинен висунути принцип *партійної літератури*, розвинути цей принцип і провести його в життя, в якомога повнішній і цільнішій формі»³. Ленінські настанови вимагали встановлення чіткого водорозділу між справді революційною літературою і псевдореволюційними творами всіляких попутників і різноманітних безпринципних письменників, які намагалися підробитися під революційно настроєні маси, видати себе за соціалістів. Наприклад, деякі поети-символісти в період революційного піднесення присвячували свої вірші робітничому класу. Але штучна риторика, абстракційність цих віршів робила їх далекими від справжньої пролетарської поезії.

Практика революційної боротьби повністю підтвердила правоту ленінських настанов і своєчасність партійних вимог до літератури і мистецтва. Вже у розпалі першої російської революції деякі «співчуваючі» їй письменники переходять на позиції реакції. Після поразки революції 1905—1907 рр. псевдореволюційні літератори, за рідкісним винятком, відкрито стали на шлях активного співробітництва з контрреволюцією. Така соціальна позиція була типовою для ліберала, який, за влучним визначенням В. І. Леніна, співчував демократії, поки боротьба за демократію не приводила до революційного руху широких мас. «Ліберал одвернувся від демократії, коли вона втягла маси, що почали здійснювати *свої* завдання, відстоювати *свої* інтереси»⁴.

Розробляючи питання про партійність літератури, В. І. Ленін вказав на конкретні завдання пролетарської літератури, яка повинна була відкрито стати на бік робітничого класу, послідовно захищати його інтереси, пропагувати ідеї соціалізму, боротися проти буржуазного індивідуалізму, анархізму в літературі.

Проповіддю індивідуалізму, «абсолютної свободи творчості», «мистецтва для мистецтва» пронизана майже вся антидемократична література розглядуваного періоду. Особливо активно пропагували такі реакційні погляди символісти. Погляди, які вони обстоювали, головним своїм вістрям були спрямовані проти демократичної думки, народних мас, які щоразу більше пробуджувалися до активної революційної діяльності.

¹⁻² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 11, стор. 153.

³ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 12, стор. 93.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 19, стор. 163.

В. І. Ленін, розвінчуючи твердження про абсолютну свободу творчості, писав: «Чи вільні ви від вашого буржуазного видавця, пане письменнику? від вашої буржуазної публіки, яка вимагає від вас порнографії в романах і картинах, проституції як «доповнення» до «святого» сценічного мистецтва? Адже ця абсолютна свобода є буржуазна або анархічна фраза... Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна. Свобода буржуазного письменника, художника, актриси є лише замаскована... залежність від грошового мішка, від підкупу, від утримання»⁵.

Розкриття В. І. Ленінінм залежності служителів мистецтва від «грошового мішка» капіталістів показує соціальну спрямованість буржуазного мистецтва, виявляє класові основи його існування. Сучасна імперіалістична буржуазія, яка одержує максимальні прибутки, застосовуючи нові, все більш витончені методи експлуатації, витрачає частину цих прибутків на оплачування своїх найманих писак. «Протягом кількох століть свого панування буржуазія виробила диявольську винахідливість, щоб маскувати свої цілі і навіть свою заінтересованість у цій галузі. Нині свій вплив на мистецтво вона... намагається здійснювати насамперед через споживачів його творів, діючи, так би мовити, від їх імені. Але не відмовилась і від простих, надійних засобів прямого втручання і тиску...»⁶.

Стаття В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література», розкривши соціальну спрямованість буржуазного мистецтва, викликала бурхливу реакцію в реакційному літературному середовищі. Ідеологи буржуазно-декадентського табору (Д. Філософов, Д. Мережковський та інші) після появи ленінської статті доклали чимало зусиль, щоб довести, ніби партійність «несумісна» зі свободою художньої творчості. Про «абсолютну свободу творчості» багато писали поети-символісти. Так, В. Брюсов у статті «Свобода слова» посилався на приклади Артура Рембо і Поля Гогена, які, за його словами, обстоювали свої ідеали всупереч повній зневазі до їх творчості з боку всіх класів суспільства. Але заперечення Брюсова лише ще раз підтверджують правоту В. І. Леніна, який вказував на те, що лише пролетаріат створить справді вільну пресу, в тому числі вільну від буржуазно-анархістського індивідуалізму.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що в капіталістичному світі лише той письменник може розраховувати на офіційну підтримку, хто віддав свої творчі сили на службу «верхнім десяти тисячам»: або працєю на нас, або ти будеш животіти у злиднях, не маючи можливості присвятити себе служінню мистецтву — ось альтернатива, яку ставить перед письменником і художником буржуазне суспільство. Про яку ж в такому разі свободу можна говорити в умовах капіталістичного суспільства?⁷⁻⁸

Виступи В. І. Леніна проти буржуазно-анархічного індивідуалізму в художній творчості, який насправді був пропагандою «мистецтва для мистецтва» і намагався звернути трудящих з революційного

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 12, стор. 96.

⁶ М. Шамота. Про свободу творчості. К., 1973, стор. 183.

⁷⁻⁸ До речі, той же Брюсов через певний час в одному з листів до Ф. Соллогуба з обуренням цитував слова капіталіста Рябушинського (на кошти якого видавалися деякі журнали символістів), який на одній з редакційних нарад цинічно і зневажливо говорив про загальну продажність письменників. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції В. Брюсов вступив до більшовицької партії, принципово змінив свої погляди на питання про мету і завдання мистецтва. У теоретичних працях, написаних в роки Радянської влади, він заперечував індивідуалізм у поезії, стверджував, що література має відображати зміст нової епохи, нові форми життя.

шляху, підтримала більшовицька преса. У тій же газеті, що помістила ленінську статтю «Партійна організація і партійна література», друкувалися і «Замітки про міщанство» М. Горького. У них М. Горький різко викривав еkleктичну мішанину, властиву творчості представників буржуазного мистецтва і літератури. Основні положення названої горьківської статті дістали підтримку В. І. Леніна. У праці «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» В. І. Ленін став на захист Горького проти випадів реакційної критики.

Представників буржуазної літератури і мистецтва об'єднувала спільна ідеологічна платформа, яка полягала в ідеалізмі, в запереченні суспільної сутності мистецтва, його соціальної активності. Представники реакційної літератури намагалися узгодити свої погляди з тими чи іншими догмами і системами ідеалістичної філософії і естетики — містикію християнства (Д. Мережковський, З. Гіппіус), теософією (К. Бальмонт), філософськими концепціями Шопенгауера, Ніцше (А. Білий та ін.). Деякі розбіжності в поглядах представників реакційної естетики не заважали їм сходитися в основному — в запереченні активної суспільної ролі мистецтва, у прагненні відмежуватися за допомогою мистецтва від дійсності.

У статтях В. Воровського і А. Луначарського цих років розкривається реакційна суть декадентської літератури, їй протиставляється життєстверджуюча і оптимістична література тих письменників, які стоять на позиціях трудящих.

А. Луначарський у праці «Діалог про мистецтво» (1906 р.), обстоюючи марксистське розуміння мистецтва, писав про декадентів: «Вони заперечують життя, тому що інстинктивно відчують, як життя їх заперечує. Вони люблять могили, полюбляють уквітчувати кладовище, бо історія потихеньку штовхає їх у їхню класову могилу, тому що кладовище вже чекає їх... На мій погляд, сумнівна ця кладовищенська краса. На справжню красу — одночасно ідейну і наскрізь художню — здатні лише митці, які стануть на бік трудящих мас, відобразять найвищий момент нашого суспільного життя — боротьбу по всьому фронту за колективізм»⁹.

Видатну роль у боротьбі проти занепадницького мистецтва в період 1905—1907 рр. відіграли керовані М. Горьким збірники «Знание», які об'єднували кращих прогресивних письменників-реалістів (Вересаєв, Купрін, Скиталець, Серафимович, Гарін та ін.). Боротьба за реалістичну літературу, яку провадив М. Горький у збірниках «Знание», була боротьбою проти занепадницьких настроїв, проти символізму, формалізму та інших буржуазних течій в мистецтві та естетиці.

Реакційній літературі відживаючих класів активно протистояла пролетарська література, вплив якої особливо посилювався в роки першої російської революції. Розгортання революційного руху, зростання політичної і класової свідомості робітничих мас постійно потребували розвитку і поширення пролетарської літератури, яка б цілком і повністю стала виразником інтересів трудящих мас. У статті «Партійна організація і партійна література» В. І. Ленін вказував на необхідність протиставити буржуазній літературі «дійсно вільну, відкрито зв'язану з пролетаріатом літературу»¹⁰⁻¹¹.

В. І. Ленін дав всебічну характеристику пролетарської літератури, розкрив найважливіші тенденції її дальшого розвитку. «Це, — писав він, — буде вільна література, тому що вона служитиме не переси-

⁹ А. В. Луначарський. Собрание сочинений, т. 7. М., 1967, стор. 128.

¹⁰⁻¹¹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 12, стор. 97.

ченій героїні, не «верхнім десятком тисячам», що нудьгують і страждають від ожиріння, а мільйонам і десяткам мільйонів трудящих, які становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»¹². Відкритий захист інтересів трудящих, соціалістична ідейність, справжня народність — ось ті провідні риси, якими, на думку В. І. Леніна, має відзначатися пролетарська література.

Найповніше і найдосконаліше втілення ці ленінські ідеї знайшли тоді у творчості засновника пролетарської літератури — М. Горького. В оповіданнях, п'єсах, публіцистичних творах, написаних в період 1905—1907 рр., Горький зображує могутні сили трудового народу, який піднімається на боротьбу за свою свободу, нещадно викриває російське самодержавство, зриває маски з ліберальної буржуазії та інтелігенції. У роки революції Горьким написані п'єси «Діти сонця», «Варвари», «Вороги», начерк «Прекрасна Франція», відомі американські памфлети, казка «Товариш» та інші твори. Вершиною його художньої творчості цього періоду став роман «Мати» (1906 р.). З винятковою художньою силою письменник показав боротьбу робітничого класу за своє визволення, його непохитну волю до перемоги, оптимізм і віру в світле майбутнє, правдиво відобразив глибоку людяність, благородство трудящих. Надрукований 1907 року роман «Мати» мав велику популярність серед народу і відіграв неабияке значення в ідейному вихованні робітничого класу.

Цей роман відіграв важливу роль для становлення й розвитку творчого методу пролетарської літератури — методу соціалістичного реалізму. Ідеологічна боротьба з питань естетики, яку проводили марксистизму з представниками реакційного мистецтва, була насамперед боротьбою за справді реалістичний метод художнього відображення дійсності. Роман «Мати» блискуче підтверджував переваги методу соціалістичного реалізму, підкреслював слабкість і убогість творів реакційної літератури, яка порвала з великими традиціями реалістичної літератури минулого. Представники реакційного мистецтва, зокрема символісти, обстоювали крайній суб'єктивізм, поклавши в основу творчості не зображення об'єктивного світу, а настрої суб'єкта, його інтимні переживання; інші письменники реакційного напрямку, на зразок Арцибашева, надавали перевагу методу крайнього натуралізму та ін.

Реакційна преса намагалася фальсифікувати творчість «буревісника революції» заявами про «кінець Горького як письменника», про занепад його таланту, підіймала бурю злісного наклепу на великого російського письменника. Представники реакційної літератури не могли усвідомити, що міцний зв'язок Горького з пролетарським рухом, засвоєння письменником марксистського світогляду були джерелом могутнього розквіту його творчості, зумовили її партійну цілеспрямованість і художню зрілість.

Більшовицька партія правильно оцінювала творчість Горького, показувала її величезне значення для пролетарського руху, революційного виховання робітничого класу, поширення і пропаганди серед мас революційних ідей. В. І. Ленін, який прочитав роман «Мати» ще в рукописові, високо оцінив його. У своїх спогадах Горький пише, що на V Лондонському з'їзді партії (1907) В. І. Ленін висловив йому свою думку щодо цього роману і відзначив деякі вади твору. «Я сказав, — пише Горький, — що поспішав написати книгу, але — не встиг пояснити чому поспішав, — Ленін, схвально хитнувши головою, сам пояснив це: дуже добре, що я поспішив; книга — потрібна, багато робіт-

¹² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 12, стор. 97.

ників брало участь у революційном урусі несвідомо, стихійно, і тепер — вони прочитають «Мати» з великою користю для себе»¹³. Більшовицька критика протиставляла безідейній і антихудожній літературі декадентів глибоку ідейність і реалізм Горького, характеризувала його як першого пролетарського письменника. Так, А. Луначарський, оцінюючи п'єсу «Вороги», охарактеризував Горького як першого російського художника, який взявся за соціалістичну тему і соціалістично її опрацював¹⁴.

Реакційність буржуазного мистецтва виявилася і у ставленні до революційно-демократичної спадщини. Пропагуючи містику та безідейність у мистецтві, представники реакційної естетики відчували ворожнечу до революційно-демократичної естетики, що була активною поборницею реалістичного мистецтва і невтомно викривала теорії «чистого мистецтва», «мистецтва для мистецтва». Особливо намагалися фальсифікувати літературно-художню спадщину російських революціонерів-демократів символісти. (Так, наприклад, про Белінського вони писали, нібито соціалістичні симпатії «вбили» в ньому «витонченість естетичного розуміння», що він був «недостатньо освіченим» тощо).

Марксистська літературно-художня критика періоду революції 1905—1907 років дає рішучу відсіч цим вигадкам. Захищаючи російських революційних демократів, марксистська естетика виходила з положень відомої статті В. І. Леніна «Від якої спадщини ми відмовляємось?» (1897 р.), в якій дається всебічна характеристика прогресивної російської суспільної думки і переконливо показується, що лише марксистські є її справжніми спадкоємцями. Цьому ж питанню присвячена стаття В. Воровського «Бентежні» і «метушливі» (1906 р.). Воровський піддав різкій критиці реакційну російську інтелігенцію початку ХХ ст., яка фальсифікувала творчість Белінського, Добролюбова та інших революційних демократів, вважаючи їх своїми «попередниками».

Боротьба за «спадщину» продовжувалася і після революції 1905—1907 рр. У післяреволюційний період В. І. Ленін у ряді праць розкриває велике значення вітчизняної революційно-демократичної думки для розвитку матеріалістичних традицій у філософії та естетиці, розвінчує спроби буржуазної інтелігенції використати ідейне багатство у своїх класових цілях. Захист марксистами ідейної спадщини російських революціонерів-демократів в період революції 1905—1907 рр. і в наступний період відіграв важливу роль у розвитку марксистської естетики.

Боротьба марксистської літературної критики за ідейність і реалізм в мистецтві, вихід статті В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література» мали величезне значення для розвитку пролетарської літератури періоду першої російської революції. Боротьба більшовицької партії за партійну літературу в 1905—1907 рр. зробила також могутній вплив на розвиток пролетарської поезії. У роки революції створюють свої вірші А. Коц, С. Тарасов, Ф. Шкульов, О. Богданов та інші революційні поети — вихідці з робітничого та селянського середовища. Творчість пролетарських поетів цього періоду яскраво відобразила революційні настрої робітничих мас, їх гнівне обурення Кривавою неділею 9 січня 1905 року. Робітнича поезія цих років сповнена закликів до повалення існуючого ладу, до об'єднання трудящих. Під-

¹³ М. Горький. Твори у шістнадцяти томах, т. 9. К., 1953, стор. 532.

¹⁴ Див.: А. В. Луначарський. Собрание сочинений, т. 7, М., 1967, стор. 164.

несення пролетарської поезії в роки революції було відповіддю на висунуту В. І. Леніним вимогу створювати партійну літературу, яка б стояла на захисті інтересів робітничого класу. Пролетарська поезія цього періоду мала надзвичайну популярність і відіграла важливу роль в розвитку політичної самосвідомості робітничого класу і революційного руху.

Обґрунтування найважливіших положень марксистської естетики в період революції 1905—1907 років, розкриття завдань пролетарської літератури, а також чітке визначення марксистською літературно-художньою критикою ставлення до різних напрямів буржуазного реакційного мистецтва відіграло велику роль у подальшій боротьбі марксистської літературної критики з буржуазним мистецтвом.

У пізніші роки В. І. Ленін продовжував розробляти принципи партійності літератури, мистецтва, філософії. У праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» він знову повертається до питань про партійність ідеології, розвиваючи і збагачуючи цей принцип на основі аналізу новітніх досягнень практики наукового пізнання. «Новітня філософія, — вказує В. І. Ленін, — так само партійна, як і дві тисячі років тому»¹⁵.

В період після першої російської революції, коли В. І. Ленін писав цю працю, необхідно було обґрунтувати діалектико-матеріалістичне розуміння суспільної практики і наукового пізнання, дати рішучу відсіч проповіді ідеалістичних концепцій «богобудівництва» та спробам ревізії марксизму, з якими виступали як західноєвропейські, так і російські махісти. Реакційні виступи проти марксизму, проти ідеології робітничого класу здійснювалися під лозунгом «безпартійності філософії». Викриваючи реакційну суть цього лозунга, В. І. Ленін вказував: «Безпартійність у філософії є тільки ганебно приховане лакейство перед ідеалізмом і фідеїзмом»¹⁶.

Наукова критика В. І. Ленінін реакційної буржуазної ідеології з позицій комуністичної партійності спростувала ідеалістичні теорії і була творчою розробкою марксизму в період між двома російськими революціями.

У наші дні ревізіоністи всіх мастей, фальсифікуючи марксизм-ленінізм, продовжують заперечувати ленінський принцип партійності в мистецтві та ідеології. Вдаючись до софістики, вони твердять, що принцип партійності несумісний з «свободою творчості». Австрійський ревізіоніст Р. Фішер, наприклад, пропонує вилучити поняття «буржуазний» і «пролетарський», «революційний» та «антимарксистський» і замінити їх простими і «зручнішими», на його погляд, категоріями істинного і хибного. Але практика показує соціальну спрямованість такої концепції: ідеологи буржуазії підхопили ідеї Фішера, називаючи його «істинним марксистом». Такі ідеї пропагує і Р. Гароді, обстоюючи свою антимарксистську концепцію «реалізму без берегів», за якою треба ліквідувати будь-яку різницю між реалізмом та антиреалістичними методами в мистецтві. У своїй книзі «Реалізм без берегів» Гароді зараховує до реалізму такі антихудожні напрями, як кубізм, сюрреалізм, намагаючись підмінити соціалістичний реалізм антиреалістичними напрямками буржуазного мистецтва. Дальша еволюція Гароді показала, до чого може призвести відступ від принципів комуністичної партійності мистецтва. Сьогодні ім'я Гароді підноситься на щит найбільш реакційними колами буржуазного світу.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 18, стор. 351.

¹⁶ Там же, стор. 348—349.

Обґрунтування В. І. Леніним принципу пролетарської партійності літератури мало виняткову роль для подальшого розвитку пролетарської літератури, для розвитку всього радянського мистецтва. Основні положення ленінської статті «Партійна організація і партійна література» стали класичними для марксистської естетики. В сучасній боротьбі двох ідеологій, двох культур, коли прогресивному, реалістичному мистецтву протистоять антихудожні явища реакційної буржуазної культури, науково обґрунтовані ленінські принципи класового, партійного аналізу художньої творчості, є надійним дороговказом для радянських митців і мистецтвознавців, для всіх тих, хто спілкується з мистецтвом.

Розвінчені В. І. Леніним настанови ідеалістичної естетики, «чистого мистецтва» під камуфляжем «новітньої» термінології намагаються в сучасних умовах відродити представники різних напрямів сучасної буржуазної естетики. Ленінські методологічні принципи оцінки буржуазного мистецтва та його теоретичних підвалин є незамінною зброєю в боротьбі проти ідеалізму, за утвердження принципів марксистської естетики.

Принцип партійності мистецтва є надійною світоглядною основою діяльності радянських митців. Він спрямовує їх на активне втілення у творах мистецтва естетичних ідеалів комунізму, на послідовне вираження інтересів широких народних мас. Комуністична партія послідовно здійснює керівництво художньою творчістю, підтримує прогресивні тенденції мистецтва, спрямовує творчу увагу митців на найважливіші проблеми нашого життя. Документи партії з ідеологічних питань містять принципові положення про розвиток соціалістичної літератури і мистецтва, допомагають літераторам і митцям усвідомити своє місце в історичному процесі. В Постанові ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» підкреслюється, що «обов'язок критики глибоко аналізувати явища, тенденції і закономірності сучасного художнього процесу, всіляко сприяти зміцненню ленінських принципів партійності і народності, боротися за високий ідейно-естетичний рівень радянського мистецтва, послідовно виступати проти буржуазної ідеології. Літературно-художня критика покликана сприяти розширенню ідейного кругозору художника і вдосконаленню його майстерності. Розвиваючи традиції марксистсько-ленінської естетики, радянська літературно-художня критика повинна поєднувати точність ідейних оцінок, глибину соціального аналізу з естетичною вимогливістю, дбайливим ставленням до таланту, до плідних творчих пошуків»¹⁷.

Керуючись ленінським принципом партійності, радянські митці створили соціалістичну літературу і мистецтво, пройняті ідеями комунізму. Радянське багатонаціональне мистецтво, що ґрунтується на принципах соціалістичного реалізму, є блискучим доказом життєвості і плідності цього ленінського принципу. Питання про партійність і комуністичну ідейність літератури і мистецтва набуває нині, в умовах гострої ідеологічної боротьби; особливої актуальності. Партійне керівництво мистецтвом, засноване на ленінських принципах, є могутнім ідейним джерелом для діячів радянської культури; воно сприяє їх дальшому творчому зростанню, повнішому виявленню, розкриттю кращих сторін їх обдарування.

¹⁷ Постанова ЦК КПРС від 21 січня 1972 р. «Про літературно-художню критику». «Літературна Україна», 28 січня 1972 р.

* * *

Эстетические идеи В. И. Ленина являются творческим развитием положений К. Маркса и Ф. Энгельса об эстетическом освоении мира, о классовом характере искусства в антагонистическом обществе. В статье «Партийная организация и партийная литература» всесторонне обоснованы мировоззренческие и методологические функции партийной литературы, ее место в революционной борьбе пролетариата. В. И. Ленин призывал к тому, чтобы литературная работа стала частью общепролетарского дела, имела социалистическую направленность, пропагандировала в специфически художественной форме цели и идеалы пролетариата.

Разоблачая лицемерные утверждения буржуазных идеологов о независимости творчества деятелей искусства, В. И. Ленин доказал, что так называемая свобода буржуазного писателя является в действительности лишь замаскированной зависимостью от власти имущих.

Развитие марксистской эстетики в период революции 1905—1907 гг. и в послереволюционные годы, обоснование В. И. Лениным принципа партийности художественного творчества имеет неопределимое значение для развития пролетарской литературы, для творчества представителей социалистического реализма, для развития всего советского искусства. Ленинские принципы партийного, классового анализа творчества художника служат научной основой критики реакционных направлений в буржуазной эстетике и явлений современной буржуазной культуры.

Взаємодія філософського і формальнологічного аналізу в науковому дослідженні

М. В. ПОПОВИЧ, П. Ф. ЙОЛОН

Термін «логіка», який є багатозначним, найчастіше вживається в нашій філософській літературі для позначення двох галузей філософських знань: формальної логіки і логіки в широкому розумінні слова, як теорії законів і категорій мислення, що спрямовують процес пізнання на досягнення об'єктивної істини. В такому широкому розумінні логікою сучасного науково-теоретичного мислення виступає матеріалістична діалектика, яка є закономірним підсумком і науковим узагальненням багатого історичного досвіду, нагромадженого в процесі розвитку суспільства і пізнання. Вихідний пункт з'ясування логічної функції марксистсько-ленінської філософії становить ленінська ідея про збіг в матеріалізмі К. Маркса діалектики, логіки і теорії пізнання¹.

Широко відоме положення Ф. Енгельса про те, що матеріалістична діалектика є наукою про «загальні закони руху і розвитку природи, людського суспільства і мислення»². Вже з самого цього визначення недвозначно випливає, що й людське мислення є безпосереднім предметом вивчення для матеріалістичної діалектики.

Матеріалістична діалектика виходить із розуміння людського мислення як відображення навколишнього світу в процесі його практичного перетворення і тому вивчає людське мислення не саме по собі, не ізольовано від матеріального буття, а у його відношенні до об'єктивної реальності та процесу її пізнання. Закони і форми мислення, виражені у філософських категоріях, складаються на основі відображення практично засвоєних форм і законів зовнішнього світу. «...Два ряди законів, — пише Ф. Енгельс про закони буття і мислення, — які по суті справи тотожні, а щодо свого виразу різні...»³. Тому, будучи вченням про найбільш загальні закони руху і форми буття зовнішнього світу, матеріалістична діалектика є водночас теорією пізнання і філософською теорією мислення. У цій своїй функції матеріалістична діалектика виступає як діалектична логіка.

Логічна функція матеріалістичної діалектики виявляється у формуванні загального наукового методу пізнання та мислення і озброєнні ним сучасної науки, розвитку вчення про філософські категорії як про ступені пізнання та форми мислення, розробці загальних методологічних принципів дослідження, які спрямовують науковий пошук до об'єктивної істини і складають, так би мовити, стратегію пізнання. Матеріалістична діалектика розкриває, зокрема, логіку руху наукового знання, здійснює обробку результатів розвитку наук і тим самим втілює суспільно-історичний досвід наукового пізнання, який є логічною опорою наукового мислення. Застосовуючи спеціальні методи, матеріалістична діалектика служить засобом філософського обґрунтування систем наукового знання. Загалом беручи, логічна функція матеріалістичної діалектики полягає не в нав'язуванні сучасній науці якихось

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 282.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 136.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 288.

апріорних принципів та форм, раз і назавжди даних схем, відірваних від реального пізнавального процесу, а в забезпеченні сучасної науки найзагальнішим науковим методом, що ґрунтується на суспільно-історичному досвіді, в розробці, збагаченні й удосконаленні категоріальних форм наукового мислення, способів досягнення нового істинного знання.

Питання про логічні функції матеріалістичної діалектики у різних аспектах широко досліджується філософами-марксистами. Достатньо послатися лише на цикл наукових праць П. В. Копніна, присвячених розробці діалектики як логіки⁴. Цей багатоплановий науковий напрям, який умовно називають логікою і методологією науки, охоплює велике коло проблем: від питання про взаємовідношення діалектичної і формальної логіки — до питання про методологічні функції марксистсько-ленінської філософії в цілому. Враховуючи це, нижче йтиметься лише про деякі важливі найменш досліджені аспекти проблем логіки науки, зокрема про значення матеріалістичної діалектики в логіко-філософському обґрунтуванні сучасного наукового знання та філософсько-методологічній обробці результатів розвитку сучасної науки, включаючи результати математичної (формальної) логіки. За умов революції в природознавстві ці функції матеріалістичної діалектики набувають дедалі більшого значення.

* * *

Стрибок, який здійснила наука на зламі двох століть, знаменний не тільки тим, що значно розширилась сфера явищ, які стали об'єктами пізнання, — були здобуті нові факти і відкриті раніше не відомі закономірності, створені принципово нові фундаментальні теорії. Важливим з філософського погляду є насамперед те, що при переході від класичної до сучасної науки істотно змінилися самі умови наукового пізнання, його засоби і категоріальні структури, були виявлені нові аспекти відношення системи наукового знання до реальної дійсності. Помітно змінився пізнавальний статус наукових теорій, що спричинило появу певних логіко-методологічних труднощів в основах математики та природознавстві. У фізиці, наприклад, виявилось, що деякі припущення, істотні для ряду фундаментальних теорій, не дістали експериментального обґрунтування, що деяким важливим поняттям приписується неадекватний зміст, успадкований від натурфілософії. Нарешті, некритичне використання окремих понять, належних до фундаменту наукових теорій, спричинило сумніви щодо існуючих засобів доведення, які вважали відповідальними за внутрішні суперечності у теоріях. Генезис важливих понять сучасної науки показав, що так звана інтуїтивна переконаність, чуттєве унаочнення та «здоровий глузд», на які, здавалося раніше, міцно спирається знання, вже не можуть претендувати на беззастережне довір'я. Своєрідність будови нових теорій свідчила, що надійність вихідних понять науки спирається на більш глибокі основи.

Щоб уникнути незрозумілого і суперечливого, потрібно було — і ця потреба в багатьох аспектах лишається актуальною — розв'язати низку логіко-методологічних завдань, передусім: 1) підвести під систему наукових знань діалектико-матеріалістичну основу, яка б дозволила переосмислити весь процес розвитку наукового пізнання; 2) роз-

⁴ Див. праці П. В. Копніна: «Диалектика как логика» (К., 1961); «Логические основы науки» (К., 1968); «Философские идеи В. И. Ленина и логика» (М., 1969); «Диалектика как логика и теория познания» (М., 1973); «Диалектика, логика, наука» (М., 1973) та ін.

робити методи з'ясування точного смислу тверджень, що вони формулюються в наукових теоріях; 3) запропонувати способи обґрунтування кожного з цих тверджень; 4) здійснити аналіз самих способів обґрунтування.

За цих умов особливо великого значення набула матеріалістична діалектика та проблема методологічного усвідомлення на її основі результатів формальної логіки. У законах і категоріях діалектичного матеріалізму сучасна наука дістала потрібний інструментарій логічного мислення. Що ж до формальної логіки, то застосування її до обґрунтування науки було зумовлене як потребами філософського характеру, так і специфікою її предмета. Адже формальна логіка якраз і оперує такими категоріями, як «поняття», «судження», «умовисновок», і законами, без послідовного дотримання яких неможливе будь-яке доказове мислення. Йшлося лише про те, щоб свідомо і зі знанням справи застосувати їх до аналізу та побудови наукових теорій.

Отже, щоб по-новому поставити і розв'язати завдання логіко-методологічного обґрунтування основ науки, потрібно було застосувати матеріалістичну діалектику і формальну логіку в їх єдності. Реалізація цього завдання полегшувалась тим, що принципові питання співвідношення діалектики і формальної логіки були вже розв'язані основоположниками марксизму-ленінізму. Однак через виникнення нових гносеологічних ситуацій і складність логіко-філософського аналізу основ науки питання про взаємозв'язок формальної логіки і діалектики знову і знову поставало в різних аспектах. Крізь схрещення різних точок зору під час дискусій, як нам здається, проступала колізія, характерна для різних галузей сучасного наукового знання.

Важко тепер назвати хоч одну з них, яка б не вдалася до математики, до послуг обчислювального центру. Але для того, щоб математики могли розв'язати задачу, спочатку потрібно відповідним чином підготувати матеріал. Ситуація ускладнюється, коли йдеться про більш ґрунтовні спроби застосування математики. В таких випадках математики часто залишаються невдоволені невизначеністю, неопераціональністю понять у сфері споживача. Відтак вони пропонують уточнення, роблять формальні побудови, з приводу яких скаржаться уже споживач, що за формальною строгістю загубилась ідея. У сфері науки на цьому ґрунті навіть виникли напрями так званих традиціоналістів і формалістів, стосунки між якими з'ясовуються врешті-решт в процесі розвитку наукового знання.

У логіці науки гостра колізія наявна у поглядах на співвідношення формальних і змістових методів. Правильна постановка цього питання важлива передусім для визначення місця філософських досліджень у рамках логіки науки і, отож, логічної функції марксистсько-ленінської філософії в обґрунтуванні систем сучасного наукового знання.

Відразу можна сказати, що наперед встановлювати межі застосування математичних і, ширше, формальних методів де б то не було — діло невдячне. Розмови про процеси, які принципово не підвладні формальному описові, дуже нагадують намагання визначити межі людського пізнання взагалі. Але історія науки вже не раз засвідчувала правильність положення діалектичного матеріалізму про те, що немає принципової різниці між пізнаваним і непізнаваним — є лише тимчасова, історична різниця між пізнаним і непізнаним.

З цього погляду потрібно переглянути і неточне твердження, яке побутує в нашій літературі, що формальними методами не можна описати процес розвитку знань. Логіка формальна — як дедуктивна, так і індуктивна — саме те і робить, що у взаємодії з діалектичною логікою вивчає під своїм кутом зору, як здобувається нове знання.

«...Формальна логіка, — пише Ф. Енгельс, — є насамперед метод для відшукування нових результатів, для переходу від відомого до невідомого; і те ж саме, тільки в значно вищому розумінні, являє собою діалектика...»⁵.

Водночас цілком правомірно говорити про обмеженість методів кожної конкретної дисципліни, в тому числі і математики і формальної логіки. Межі, очевидно, мають визначатися не предметом, що його нібито не має права торкатися формальна логіка, а способом розгляду цього предмета. Тут важливо розрізнити обмеженість, зумовлену сучасним станом формальної логіки, і принципові питання, які стосуються характеру препарації досліджуваного матеріалу.

Щоб розмова про межі формалізації була конкретнішою, уявимо собі змістово процес дослідження, що він по-різному описується в різних логіко-математичних системах залежно від завдання формалізації.

Побудуємо спочатку загальну схему наукового дослідження. Кожний пошук починається з проблеми. Загальновідомо, що відчувати наявність проблемної ситуації — помітити, що факти не узгоджуються чи сумнівними є теоретичні припущення, усталені і звичні для фахівців, — це здатність надзвичайно цінна і рідкісна. Ще важче чітко сформулювати проблему в термінах даної дисципліни; інколи кажуть, що цим долається більша частина шляху до відкриття.

Коли проблема сформульована, надходить час гіпотези, тобто можливого розв'язання проблеми. У найпростішому випадку при гранично чіткій постановці питання відповіді може бути дві: *так* або *ні*. У загальному випадку гіпотез може бути декілька, і треба зважати на можливість їх безконечної множини.

Коли гіпотези сформульовано, починаються пошуки аргументів *за* і *проти*. Якщо кількість гіпотез кінцева — наука будується так, щоб вона була кінцева і якомога менша, — за допомогою аргументів іде відбір однієї і тільки однієї гіпотези. Коли всі гіпотези, крім однієї, виявляються неможливими, дослідження закінчено. Сукупність аргументів, що вони дозволяють залишити лише одну гіпотезу і тим самим проголосити її істиною, становить доведення. Тільки доведене твердження можна вважати істинним.

Ця схема придатна як для дедуктивного, так і індуктивного дослідження. Фізик чи математик так само, як фактолог, скажімо, криміналіст, повинен здобути в уяві бажаний результат; точніше, разом з бажаним чи, на його думку, найбільш імовірним він має передбачити всі можливі результати, інакше дослідження не буде об'єктивним.

Нерідко великі відкриття в історії науки потребували «доводки», оскільки виявлялося, що їх автори припускалися помилки в доведенні або не зважали на всі можливі варіанти. Так, зокрема, сталося з великою формулою Ейнштейна про еквівалентність енергії і маси: майже через півстоліття американський фізик Айвс помітив помилку у виведенні знаменитої формули, а між тим у статті А. Пуанкаре, опублікованій за рік до відкриття Ейнштейна, містяться всі передумови для її виведення⁶.

Відшукування доказів є або може бути проблемою не менш важкою, ніж формулювання бажаного результату, бо лише докази дають право вважати результат не лише можливим, а й дійсним. Реальне міркування вченого мало нагадує механічне одержання наслідків з даних

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 130.

⁶ Див.: М. Джеммер. Понятие массы в классической и современной физике. М., 1967, стор. 181—182.

положень за даними правилами, як це уявляється в теорії дедукції. Адже навіть вибір аргументів — аж ніяк не механічний, а цілком творчий процес.

Під час оперування фактами може виникнути теоретична й емпірична гіпотеза. Теоретична гіпотеза формулює твердження про певний закон, який панує в досліджуваній області реальності. Емпірична — висуває версію не про закон, а про справжній перебіг подій, як його уявляє дослідник. Але і в тому і в іншому випадку гіпотези логічно вважати можливими поясненнями фактів, а доведену гіпотезу — їх справжнім поясненням. Можна навіть вважати поясненнями аргументів теорему, що ними доводиться. Різниця в оперуванні фактами всередині теоретичної і емпіричної гіпотези зводиться до того, що для теоретика факти не є аргументами в обґрунтуванні закону, вони — лише ілюстрація вияву його дії. Теоретик у процесі доведення прагне використати вже доведені теоретичні положення або висновки з них, тим часом як для фактолога аргументація фактами становить серцевину обґрунтування висунутої ним картини справжнього ходу подій, хоч для доведення він має спиратися і на знання загальних закономірностей.

Питання про межі формального аналізу процесу наукового дослідження тепер можна поставити хоча б так: які сторони й етапи дослідження, згідно з наведеною схемою, найкраще формалізовані?

Одразу зазначимо, що і сама поява формулювання наукових проблем, і пошук їх можливого розв'язання — етапи пізнавального процесу, яких найменше торкнулася формалізація. Існують, щоправда, численні «логіки питань», однак, питання тут розглядаються як відповідь, для якої ще не знайдено доказів, а від питання до можливої відповіді — дистанція дуже велика.

Маємо підкреслити, що хоч методи сучасної формальної логіки розроблялися для перевірки доказовості дедуктивних побудов, вони зрештою описують самий процес дослідження, оскільки доведення є його важливим елементом. Ця обставина лише затушковується абстракцією, яка приймається в межах дедуктивних теорій: якщо задані аксіоми і правила виведення, то вважається, що тим самим задані і всі теореми, хоч би їх було безконечно багато. Теорії семантичної інформації, засновані на цій абстракції, насправді виходять із істотного спрощення справи. Адже реально всі теореми ніколи не можуть бути одержані.

Дуже приблизно сказане можна розглядати як характеристику тих меж, що в них сучасні методи дозволяють формально подати процес дослідження. Інколи такі відомі обмежувальні теореми, як, наприклад, теорема Геделя про неповноту формалізованої арифметики, тлумачать як вказівки на межі формалізації. Але їх треба розуміти в спеціальному значенні слів: йдеться про обмеженість можливостей вивести з логіки як дедуктивної теорії достатньо багаті змістові теорії, такі як арифметика (всі істинні твердження, які можуть бути сформульовані в достатньо багатій формальній теорії). Іншими словами, йдеться про те, чи містять в собі математичні теорії щось крім логіки, якісь змістові припущення. Ствердна відповідь на це питання, одержана математичною логікою, свідчить швидше про великі можливості формалізації, ніж про її обмеженість. Обмежувальні теореми не мають прямого стосунку до обговорюваного питання про межі формалізації та математизації процесу наукового дослідження.

Чи є принципи нездоланні труднощі на шляху побудови формальних аналогій якого-небудь етапу чи сторони пізнавальної діяльності, процесу дослідження, наукового відкриття та його доведення? Можна з певністю сказати, що цілком вся багатоскладність творчої діяльності

дослідника ніколи не буде відбита жодною окремою формальною моделлю. Але обмеження не є специфічним для процесу формалізації, оскільки воно стосується всякого пізнання. Істина завжди конкретна і в своїй конкретності обмежена кінцевими рамками. Але всі спроби припасувати такі рамки для розмежування того, що можна формально описати, і того, що нібито в принципі формально не описується, ґрунтуються на містифікації понять смислу, мислення тощо, яскравим зразком чого є виступи американського кібернетика М. Таубе⁷.

Певні обмеження на метод формалізації накладає вже прийом введення логічних відношень як функцій певного роду — логічних функцій. Такі вислови, як «ні», «або», «і», «якщо..., то...», вводяться в логіку за допомогою визначень, аналогічних визначенням функцій: речення, поєднані даними словами, розглядаються як змінні, що набувають значення «істина» та «хиба» (наприклад, «ні» — це функція, що перетворює істинне речення в хибне і навпаки). У зв'язку з цим багато писалося про обмеженість формально-логічної аналогії звичайному «якщо..., то...», оскільки з погляду логіки може бути істинним висловлювання: «якщо на полюсі ростуть пальми, то $2 \times 2 = 4$ ».

Але і тут обмеженість не має абсолютного характеру. Це тому, що, по-перше, не обов'язково обмежуватися в логіці лише формальними аналогіями для наведених вище слів. Засобами логіки можна формалізувати також інші вислови, такі як «можливо» і «необхідно», «раніше» і «пізніше» і т. д., що значною мірою дозволяє уникнути труднощів, пов'язаних із доволі грубим моделюванням змісту висловів у класичній логіці. По-друге, і це в певному розумінні найістотніше — можливість таких «парадоксальних» фраз, як наведена вище, повинна тлумачитися інакше: логіка лише твердить, що якщо $2 \times 2 = 4$, то це залишається істиною, хоч би на полюсі вирости пальми. Чи може логіка з'ясувати, як пов'язана наявність чи відсутність пальм на полюсі з арифметичними законами? Напевно, що ні. Для довільного твердження типу «якщо..., то...» логіка не може і не повинна вирішувати, істинне воно чи ні: це задача конкретного дослідження чи то географії, чи фізики, чи математики. Логіці потрібно лише у формі істин, застосовних до всякого міркування, сформулювати загальні закони доказового мислення.

І в цьому справді можна вбачати принципову обмеженість формальних методів. Логіка ніколи не навчить людство того, чого його має навчити фізика, хімія тощо. Тут ми маємо той вододіл, за яким кінчається компетенція формальної логіки і починається сфера конкретних наук. Це, так би мовити, нижня границя компетенції формальної логіки. Але існує і верхня границя, яка нас зараз передусім цікавить, той вододіл, за яким починається сфера філософії.

Практика використання формальної логіки дозволяє зробити висновки, що формально-логічні методи найефективніше застосовні там, де виникає потреба проаналізувати форми організації наукового знання, безвідносно до предметної галузі, яку воно відображає; де ставиться завдання реконструювати ту чи іншу систему знань, наукову теорію на основі законів доказового мислення. Але формально-логічні методи одразу ж виявляють свою неспроможність там, де розв'язується принципове завдання — з'ясувати характер відношення людського мислення і наукового знання до об'єктивної дійсності. Ця сфера розгляду є вже завданням філософського аналізу, єдино науковими логічними засобами якого виступають закони і категорії матеріалістичної діалектики.

⁷ Див.: М. Таубе. Вычислительные машины и здравый смысл (М., 1964), а також передмову акад. А. І. Берга до цієї праці.

Межі формально-логічного розгляду стосовно філософського аналізу не є глухою стіною і не можуть служити підставою для абсолютного протиставлення формальної логіки і діалектики. Якраз навпаки, розрізнення сфер компетенції кожної з них є дійовою основою їх взаємного зв'язку в дослідженні одного і того ж об'єкта — людського мислення та об'єднання спільних зусиль у розв'язанні важливої проблеми — логіко-філософського обґрунтування сучасного наукового знання. Адже добре відомо, що результати формально-логічного дослідження часто перебувають у прямій і істотній залежності від філософських установок, покладених в його основу. Тому формальна логіка дістає у матеріалістичній діалектиці надійну філософську опору і необхідний категоріальний інструментарій, який забезпечує дослідження актуальних наукових проблем, чим зумовлюється вирішальне місце матеріалістичної діалектики в логіці науки. Матеріалістична діалектика і собі не може не спиратися на найновіші досягнення формальної логіки як конкретної науки. Взаємний необхідний зв'язок формально-логічного і філософського аналізу можна стисло проілюструвати на прикладі розуміння поняття істини.

Формальна логіка, як теорія доведення істинності тверджень, не намагається виявити, що таке істина як відповідність думки і реальності. Вона вдовольняється аналізом механізму такої відповідності в дедуктивних та емпіричних теоріях. Але разом з тим формальна логіка, математика, фізика і всяка інша конкретна наука не може обійтися без більш широкого розуміння істини, без категорії істини як такої. Цілком очевидно, що для того, щоб визначити критерії для виділення множини всіх істинних тверджень, тобто формального опису істини, логіка має оперувати неформальним, змістовим поняттям істини, для вироблення якого вона не має потрібних концептуальних засобів. Логіка повинна звернутись до філософії, і від того, яким філософським розумінням істини вона скористається, буде залежати формально-логічне визначення істини.

Аналогічна різниця і в підході до проблеми існування в формальній логіці і філософії. Формальний — в тому числі математичний — аналіз спрямований на точне визначення критеріїв існування певних теоретичних об'єктів. Але питання може торкатися існування якихось частинок, існування розв'язку певного рівняння, існування доказу певного твердження, існування числа із заданими властивостями. Якщо логіка гарантує несуперечливість певної теорії, то це ще не дає відповіді на питання про об'єктивний прообраз абстракції, щодо якої доведено теорему існування. Якби було доведено в рамках аксіоматичної теорії множини, що існують безконечні множини, то це ще не свідчило б про те, що реальний об'єктивний світ являє собою безконечну множину. Це свідчило б лише про можливість несуперечливо мислити безконечну множину.

Питання про об'єктивний зміст абстракцій сучасного теоретичного природознавства лишається і буде лишатися найгострішим філософським питанням науки. Проблема реальності знову й знову висувається теоретичним природознавством, але не в тому розумінні, що кожного разу нам доводиться переглядати зміст поняття об'єктивної реальності: в загальному вигляді ця проблема розв'язана марксистсько-ленінською філософією. По-новому щоразу ставиться питання, що саме в теоретичних побудовах відповідає реальності, що є допоміжним засобом її дослідження. Діалектико-матеріалістичне вчення про матерію як об'єктивну реальність становить логіко-методологічну основу розв'язання проблеми існування у формальній логіці та інших конкретних науках.

Отже, незважаючи на те, що за своїми методами сучасна формальна логіка перетворилася на окрему спеціальну дисципліну, розглядувані нею проблеми надто близько торкаються гострих світоглядних питань, і той комплекс знань, що його називають досить умовно логікою науки, включає в себе як суто формально-логічні, так і світоглядні, філософські питання. Тому можна з повним правом твердити, що до сучасної формальної логіки певною мірою застосовні слова Ф. Енгельса, сказані ним про формальну логіку в минулому столітті: з часів Арістотеля вона залишається ареною гострих суперечок філософського характеру, ареною непримиренної боротьби матеріалізму й ідеалізму. На сучасному етапі розвитку наукового пізнання ця боротьба набрала форми гострої боротьби діалектичного матеріалізму проти усіляких ідеалістичних та метафізичних напрямів буржуазної філософії, зокрема так званого «логічного» позитивізму, який паразитує на реальних проблемах формальної логіки і логіки науки.

У літературі сутність «логічного» позитивізму подекуди вбачається у зведенні філософії до формального аналізу структури наукового знання. Таке розуміння неточне. В. І. Ленін зазначав, що сутність позитивізму «емпіріокритиків» полягає не в тому, що відрізняє їх від інших напрямів ідеалістичної філософії, а в тому, що їм спільне⁸. Дослідник, який обмежується більш чи менш формальним аналізом структури науки, ще не займає тим самим певної філософської позиції. Філософська позиція починається там, де реально проводиться в життя певна лінія в основному питанні філософії.

В. І. Ленін розкрив справжню сутність позитивізму під машкарою «безпартійності»: «Реалісти» і т. ін., а в тому числі й «позитивісти», махісти і т. д., все це, — писав він, — жалюгідна кашка, гідна презривства *партії середини* в філософії, яка плутає в кожному окремому питанні матеріалістичний і ідеалістичний напрям»⁹.

З філософського погляду основне в «логічному» позитивізмі — твердження про еквівалентність «речової мови» і «мови відчуттів», тлумачення абстракцій науки тільки як робочих гіпотез, позбавлених об'єктивного змісту і покликаних лише упорядкувати «елементи досвіду», тобто суб'єктивний ідеалізм. Тому криза «логічного» позитивізму — це не криза формальних методів аналізу науки, не криза спроб математичного моделювання пізнавальної діяльності. Це — криза старої, давно віджилої суб'єктивно-ідеалістичної філософської концепції науки. Ось чому марксистсько-ленінська критика сучасних форм позитивізму не має нічого спільного з деякими сучасними спробами зарубіжних критиків логічного позитивізму відкинути формальні, математичні методи аналізу структури науки, зберігши під прикриттям «філософської нейтральності» саму філософську серцевину позитивістського напрямку — суб'єктивний ідеалізм.

Експансія формальних, математичних методів в галузі аналізу структури знання буде тривати, але це не послаблює, а посилює потребу в філософському осмисленні новітніх наукових досягнень у цій галузі. Це — загальна закономірність розвитку сучасної науки, методологічною основою якої є матеріалістична діалектика.

Логічна функція матеріалістичної діалектики не зводиться лише до усвідомлення механізмів взаємодії формально-логічного і філософського аналізу в науковому дослідженні. Істотним завданням матеріалістичної діалектики як загальної логіки сучасного науково-теоретич-

⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 296.

⁹ Там же, стор. 334.

ного мислення є діалектико-матеріалістична обробка досягнень сучасного природознавства, зразок якої поданий В. І. Леніним на зорі революції у фізиці. Суть цього завдання полягає в тому, щоб з'ясувати загальні закономірності руху пізнання природи і суспільства, здійснити діалектико-матеріалістичне тлумачення результатів наукових досліджень, виявити суперечності сучасного наукового пізнання і на цій основі розкрити діалектику становлення нового знання, узагальнити досвід наукового пізнання і мислення, забезпечивши сучасну науку необхідним категоріальним інструментарієм та озброївши її передовою методологією.

Діалектична суперечливість пізнання виявляється зокрема в тому, що зображення руху думкою, як підкреслював В. І. Ленін, «є завжди огрублення, омертвлення, — і не тільки думкою, але й відчуттям, і не тільки руху, але і всякого поняття»¹⁰. І справді, наукова абстракція полягає в «огрубленні», «змертвленні» руху, в ізоляції досліджуваного об'єкта від усієї різноманітності його зв'язків. Але чи означає це, що має наступити момент, коли людське пізнання відмовиться від абстракції, від спрощення і конструктивізації дійсності? Таке уявлення суперечить реальному ходові наукового пізнання і не має нічого спільного з ленінським розумінням діалектики абстрактного і конкретного. «Рух пізнання до об'єкта завжди може йти лише діалектично: відійти, щоб точніше влучити...»¹¹. Саме цієї обставини не розуміє метафізика, яка ототожнює ізолюваність окремих сторін дійсності в наукових абстракціях з їх реальною, об'єктивною ізолюваністю в дійсному світі, омертвлення їх думкою — з реальною «мертвістю» світу.

Неможливість в певні строки досягти абсолютної істини в усій її повноті не стоїть на перешкоді встановлення абсолютності даної конкретної істини в даних конкретних умовах, так само як неминучість абстрактного мислення не суперечить тому, що істина завжди конкретна. Для того, щоб уникнути метафізичного розриву окремих сторін дійсності, не обов'язково чекати появи абсолютної істини в усій її повноті — достатньо осмислити характер і природу «огрублення» дійсності даною системою абстракцій, встановити межі застосування даної теорії, побудованої на даних абстракціях. Це й є реалізація вимоги конкретності істини, діалектико-матеріалістичного осмислення суперечностей пізнання і дійсності.

Яскравим прикладом дієвості та теоретичної значущості такого діалектико-матеріалістичного осмислення суперечностей пізнання і дійсності може бути аналіз проблем причинності в сучасному природознавстві, який потребує категоріальних засобів діалектичної логіки.

Як відомо, квантова механіка істотно порушила підвалини старого, лапласівського детермінізму класичної фізики. Для класичної механіки стан тіла в кожній точці детермінований станом динамічних змінних даного тіла в сусідній, безконечно близькій точці. Квантова механіка через притаманні їй теоретичні принципи, що узагальнюють великий емпіричний матеріал, забороняє ставити питання одночасно про імпульс і координату частинки в безконечно малому (точковому) об'ємі. Тим самим уявлення про те, що якби були відомі імпульси і координати всіх частинок у всьому світі на якийсь даний момент часу, то був би в принципі відомий і стан Всесвіту в будь-який момент часу, позбавляється змісту. Більше того, позбавляється змісту питання про причини відхилення частинки, яка пролітає крізь щілину в екрані, від

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 216.

¹¹ Там же, стор. 234.

якоїсь ідеальної траєкторії, — питання, що має цілковитий сенс, скажімо, стосовно відхилення траєкторії під час стрільби по мишені.

Свого часу ситуація у квантовій механіці була розцінена окремими природознавцями як ліквідація поняття причини. Це твердження так само неправильне, як і тлумачення нової ситуації у фізиці як введення нової, «діалектичної» причинності.

Що таке «причина» і «наслідок»? Причиною і наслідком називаються дві конкретні події об'єктивного світу, явища, пов'язані певним чином. Для лапласівського детермінізму явищем-причиною і явищем-наслідком є події, що описують зміну станів матеріальної точки. Це саме по собі вже є сумнівним, оскільки стани матеріальної точки — не реальне явище, а абстракція, за допомогою якої описуються реальні, об'єктивні події. Високоабстрактний характер концепції, що пов'язана з іменем Лапласа, виявляється зокрема в тому, що доводиться говорити про безконечно близьку подію — «положення матеріальної точки в сусідній момент». Очевидно, що ця абстракція прийнятна лише такою мірою, якою законно припускати локалізацію всієї маси реального тіла в безконечно малому просторі (абстракція матеріальної точки) і абстракцію руху як множини безконечно близьких у просторі і часі положень тіла.

Створивши абстракцію матеріальної точки, що переміщується в континуумі просторово-часових точок, людське пізнання застосовує до неї поняття причинності, яке в даному разі набуває форми поняття функціонального зв'язку. Настав момент в історії пізнання, коли таке огрублення дійсності, тобто така абстракція, виявилось непрацездатним. Наскільки це перевертає наші уявлення про причинно-наслідковий зв'язок?

Маємо підкреслити, що розглянута форма втілення ідеї причинності є не тільки єдиною, але і головною формою існування категорії причини у фізичній науці. Як і всяка наукова теорія, класична і квантова механіка виходить з того, що поняття найбільшої загальності — категорії приймаються як вихідні поняття, які лише уточнюються засобами даної теорії. У механіці прийняття принципу причинності полягає насамперед у тому, що кожна зміна стану руху тіла повинна мати свою причину і ця причина визначається як сила. Сила, отже, і є уточненням поняття причини стосовно до потреб механіки, і принцип причинності формулюється як закон збереження, зокрема закон збереження імпульсу. Цього принципу цілком дотримується як класична, так і квантова і релятивістська механіка. Коли виявилось, що старе формулювання закону збереження імпульсу не годиться для вимірювання співударів частинок високих енергій, постало питання, від чого відмовлятися — від старого формулювання поняття імпульсу чи від закону збереження імпульсу? Оскільки відмова від закону збереження означала б припущення, що зміна стану руху (зміна швидкості) відбувається без причини, без дії сусідньої частинки або зумовленої нею сили, тобто довільно, то наука стала на шлях нового формулювання поняття імпульсу з метою збереження принципу причинності у формі закону збереження імпульсу. І практика показала, що такий вихід був єдино правильний.

Отже, глибоко помилковою була б спроба у відповідь на питання «Що таке причина?» просто послатись на сукупність конкретно-наукових даних квантової механіки. Для того, щоб зрозуміти, що саме говорить наука про причинність, не можна обмежуватися зведенням до її даних. Потрібен діалектико-матеріалістичний аналіз абстракцій сучасної науки з погляду повноти і всебічності відображення ними

об'єктивної дійсності. Тільки тоді можна конкретизувати загальнодіалектичне положення про те, що каузальність є лише однією із численних сторін загального взаємозв'язку.

Неправильно було б і вимагати від сучасної науки, щоб вона замість абстракції причинно-наслідкового зв'язку користувалася конкретним поняттям про загальний взаємозв'язок універсуму. Потрібне якомога точніше врахування того, які абстракції в даному випадку припустимі, які не припустимі. Неможливість застосування всіх категорій до характеристики абстрактних об'єктів сучасної науки якраз і свідчить про те, що наука робить новий крок з метою «відійти, щоб точніше влучити». Не виключено, що до певних абстрактних об'єктів незастосовними виявляються і просторово-часові уявлення, що не означає, ніби матерія існує поза простором і часом.

Значення революції в природознавстві полягає між іншим і в тому, що відносність, гнучкість понять дедалі більше усвідомлюється самими природознавцями під тиском фактів історії пізнання. Як завжди, цей стихійний процес народження діалектики сам по собі не гарантує появи у природодослідників правильного, наукового світогляду; за умов гострої ідеологічної боротьби він набуває часом потворних форм, інколи нові кроки пізнання істини стають при їх однобічному, абсолютизованому сприйнятті і тлумаченні гносеологічним джерелом суб'єктивізму та релятивізму. Свідомий розвиток діалектики як логіки в широкому розумінні слова потребує не декларацій, а глибокого філософського аналізу ситуацій в сучасному природознавстві і суспільствознавстві, розкриття суперечливої природи їх абстракцій.

Проблема аналізу абстракцій високого порядку найгостріше ставиться у тих наукових дисциплінах, де найбільша відстань між наочним уявленням і теоретичною картиною. У таких науках, як біологічні, де об'єкти дослідження цілком або в основному безпосередньо спостережувані, потреба в аналізі наукових абстракцій з філософських позицій здається не такою нагальною. Однак насправді і тут гносеологічні труднощі мають спільну природу з тими труднощами, що виникли у теоретичній фізиці.

Сучасна біологічна наука досягла величезних успіхів у аналізі механізмів життя. Вчені з'ясовують найпотаємніші механізми еволюційного процесу, розкриваючи закони спадковості і мінливості. Немає ніяких принципових перепон, які б не дозволяли пізнати механізми життєвих процесів у всій їх повноті. Питання полягає лише в тому, чи достатнім буде саме подання життя у вигляді механізму. Так, можна з вичерпною повнотою описати механізм виникнення якогось відчуття у живої істоти, показати, які зміни викликає збудник в нервових шляхах, головному мозкові та ін. Але чи означатиме це, що тим самим ми уявили собі, що саме відчуває в такому разі жива істота? Лікар-стоматолог, який ніколи не відчував зубного болю, знає про механізм його набагато більше, ніж хворий, але чи можемо ми сказати, що на підставі цього він може описати, що таке зубний біль?

Досліджуючи такі вияви цілісності життєвого процесу, як психіка вищих тварин і особливо людини, наука має справу з діалектикою причини і мети. Описати цілеспрямовану діяльність як причинно-наслідковий зв'язок можна лише за умови, що причину вбачають у бажаному майбутньому, відображеному в меті. Концепція випереджуючого відображення зберігає, отже, принцип детермінізму, без якого механізм відображення не може бути описаний, але потребує філософського аналізу правомірності цієї абстракції, характер огрублення нею дійсності. Адже сама мета діяльності не з'являється — принаймі в

складніших випадках — як простий наслідок якихось життєвих процесів; чим вища форма відображення, тим більшу роль відіграє вибір мети, а де вибір, там відносна свобода. Тут і потрібне філософське розуміння діалектики свободи і необхідності.

Аналіз абстракцій високого порядку у фізико-математичних науках теж стикається з проблемою свободи і необхідності, оскільки йдеться про свободу творчості понять. Логіка, подаючи процес мислення у вигляді механізму, прагне розглядати результат дослідження — доведену істину — як наслідок, що за законами причинності формально випливає із засновків. Але, як уже говорилось, це — серйозне спрощення реального процесу дослідження, в якому бажаний результат як правило з'являється раніше, ніж його доведення. Уявлення про наукове дослідження як машиноподібне виведення теорем з аксіом за правилами виведення негайно породжує свою протилежність — сам вибір аксіом і правил вибору не дістає обґрунтування і уявляється послідовним прихильникам цієї концепції ірраціональним актом «чистої конвенції», нічим не обґрунтованої угоди. У безмежному конвенціоналізмі тонуть усі раціоналістичні й емпіристські декларації послідовних прибічників позитивістської філософії науки.

Ще складнішим об'єктом пізнання є суспільство і перетворювальна діяльність людини. Справжній зміст тих чи інших подій, тих чи інших суспільних явищ, крім усього іншого, часто затушковується різними нашаруваннями ідеологічного, політичного, психологічного характеру, свідомо перекручується панівними експлуататорськими класами тощо. За умов непримиренної боротьби соціальних класів в суспільстві, яке роздирається класовими суперечностями, нема і не може бути єдиного філософського підходу до розуміння і оцінки всіх суспільних процесів та явищ. Історична практика довела, що справжнім науковим загальним методом пізнання і перетворення світу виступає матеріалістична діалектика, яка, будучи застосована до вивчення закономірностей суспільного процесу, є історичним матеріалізмом. Історичний матеріалізм є наука про найбільш загальні закони розвитку людського суспільства і як такий безпосередньо виступає логікою і методологією гуманітарних наук, пізнання суспільних явищ. Логічні функції історичного матеріалізму — це важлива філософська проблема, яка в багатьох аспектах ще чекає на своє дослідження.

Матеріалістична діалектика є справжнім продовжувачем кращих, здорових традицій попереднього етапу розвитку філософії. Вона не стоїть вище загальних норм доказового мислення, не прагне до умоглядних побудов всупереч фактам. В. І. Ленін підкреслював, що логічних суперечностей не повинно бути в жодному аналізі об'єктивної дійсності, він боровся проти спроб «ультралівих» видати логічну суперечливість власних побудов за вищий прояв діалектики¹². Він намітив цілу програму вивчення різних галузей знань, із яких має скластися теорія пізнання і діалектика¹³. У своїй логічній функції марксистсько-ленінська філософія виступає як філософське усвідомлення сучасного наукового пізнання, що спирається на узагальнення досвіду історії пізнання в цілому.

* * *

Исходным пунктом в раскрытии логической функции марксистско-ленинской философии выступает ленинская идея о совпадении диалектики, логики и теории познания. Материалистическая диалектика проявляет свою логическую функцию в том,

¹² Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 30, стор. 61.

¹³ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 296.

что она представляет общий научный метод познания и мышления, вооружает им современную науку, развивает учение о философских категориях как ступенях познания, разрабатывает общие методологические принципы исследования движения познания к объективной истине. Материалистическая диалектика раскрывает логику движения научного знания, осуществляет обработку результатов развития науки, служит средством философского обоснования систем научного знания.

В условиях научно-технической революции перед естествознанием со всей остротой встали логико-методологические проблемы анализа научного знания. Они определяются необходимостью: 1) подвести под систему развивающихся научных знаний надежную философскую основу; 2) выработать методы установления точного смысла утверждений, формулируемых в научных теориях; 3) разработать способы обоснования каждого из этих утверждений; 4) осуществить анализ самих способов обоснования. В этой связи особое значение приобретает логическая функция материалистической диалектики, в частности задача осознания на ее основе результатов современной формальной логики.

Про конкретні моделі виявлення необхідності та випадковості*

В. І. МЕРКУЛОВ

Могутній процес теоретизації науки в ХХ столітті, дедалі більше застосування конкретними науками матеріалістичної діалектики як загального методу пізнання спричинили те, що не тільки природничонаукові поняття виступають як предмет філософського аналізу, а й філософські поняття стають предметом конкретнонаукової розробки. Велику увагу дослідників привертають, зокрема, категорії необхідності і випадковості.

Коли йдеться про випадковість і необхідність, то здебільшого до них підходять з двох точок зору: з одного боку, як до випадковості і необхідності у тому чи іншому конкретному процесі, з другого — як до філософських категорій.

У першому випадку конкретність процесу, що розглядається, ускладнює виявлення загальних властивостей цих категорій. У другому — розгляд випадковості і необхідності поза їх природничонауковим змістом обмежується загальними висновками. Потрібно, проте, вдаватися і до законів діалектики, які дозволяють глибше зрозуміти природничонаукові закономірності, і до даних конкретних наук, які збагачують з фактичного боку теоретичне уявлення про закони діалектики.

Ця єдність загальнотеоретичного і конкретно-фактичного підходів до аналізу категорій діалектики особливо рельєфно виступає у сучасній науці, де предметний смисл багатьох категорій конкретизується через концептуальний апарат природознавства і в своїх особливих аспектах розкривається також і за допомогою спеціально-наукових засобів аналізу. Так, категорії простору і часу, кінечності і безкінечності, кількості, міри, причинності, дискретності і безперервності та інші виступають в сучасній науці не тільки як філософські, а й конкретно-наукові поняття, що досліджуються у природознавстві експериментальними і теоретичними засобами.

Предметом конкретно-наукової розробки стали також і категорії необхідності та випадковості. Відомо, що розвиток еволюційної теорії в біології дозволив емпірично досліджувати конкретні категоріальні схеми діалектичного взаємозв'язку необхідності і випадковості, а створення квантової механіки зумовило відкриття у мікросвіті нових статистичних закономірностей.

Отже, прогрес сучасного природознавства стимулював формування конкретно-наукових уявлень про необхідність та випадковість. Ця обставина, однак, не заперечує ролі необхідності і випадковості як філософських категорій, а лише розкриває проблемно-методологічне значення матеріалістичної діалектики для сучасної науки. В такому ракурсі нам і здається доцільним, не спиняючись спеціально на аналізі кон-

* Скорочений виклад доповіді на методологічному семінарі в Інституті кібернетики АН УРСР.

кретно-наукових уявлень про необхідність і випадковість в сучасній фізиці та біології, висвітлити питання про зв'язок зазначених категорій з іншими філософськими поняттями і розглянути конкретні моделі виявлення цього зв'язку на матеріалах прикладних галузей наукового знання.

Аналізуючи необхідність і випадковість, потрібно, на наш погляд, з'ясувати спочатку категоріальну визначеність тих процесів, в яких вони виявляються. Дослідження цього питання показує, що необхідність і випадковість притаманні таким процесам, які характеризуються суперечністю форми та змісту, конфліктом між новими, такими, що виникають, елементами процесу та сталістю його структурної організації. Ця суперечність, як учить матеріалістична діалектика, долається стрибкоподібно, коли внаслідок зміни змісту виникає нова його форма. У природничих науках ці стрибки фіксують у вигляді так званих критичних точок процесу.

Візьмемо, наприклад, тонкий довгий стрижень, що стискається поздовжніми силами, прикладеними до його кінців. Його форму будемо характеризувати прямолінійною конфігурацією, а зміст — потенціальною енергією деформації, напруженим станом. Процес, який ми розглядаємо, — це розв'язання суперечності між змістом, що змінюється, і формою, яка відстає в своїх змінах.

Коли сили, що стискають стрижень, невеликі, стрижень зберігає свою форму, зміни стосуються тільки змісту, який характеризується внутрішнім напруженням, що безперервно змінюється. Але ось сила набула критичного значення, процес наблизився до критичної точки, суперечність між старою формою та новим змістом досягла кульмінації. Розв'язання цієї суперечності відбувається через різку стрибкоподібну зміну форми — стрижень вигинається в один бік. Стан напруження при цьому зазнає незначних змін.

Розглянемо процес замерзання води або танення льоду, який полягає у розв'язанні суперечності між краплинно-рідкою формою і змістом, що характеризується енергією рідини, її температурою. Зміст тут змінюється лише до певної критичної точки. Потім у критичних точках відбувається стрибкоподібна зміна форми, краплинно-рідка форма переходить у тверду або навпаки. Зміст же, який можна охарактеризувати температурою води, залишається незмінним: вода та лід у критичній точці мають однакову температуру.

Отже, якщо до критичної точки процес замерзання води детермінувався зміною температури, тобто внутрішніми причинами, то у критичній точці виникає можливість зовнішніх впливів на даний процес. Цей факт можна пояснити тим, що внутрішні протиставні сили у критичній точці перебувають у хиткій, нестійкій рівновазі. Тому у критичних точках будь-які слабкі зовнішні причини можуть призвести до істотних наслідків і водночас зовнішні причини різної сили можуть мати однакові наслідки. Але в цілому процес, що характеризується діалектичною суперечністю форми та змісту, має внутрішню детермінацію.

Справді, старанно поставлений експеримент стиснення стрижня упевнить нас, що зовнішня бічна сила, яка призводить до вигинання стрижня, може бути зменшена у багато разів, а величина вигинання, нова форма, якої набуває стрижень, залишаться однаковими. Можна цілком виключити бічні збурювальні сили, і все одно буде спостерігатись різке вигинання, тобто інші збурювальні сили призведуть до тих самих наслідків. Цих фактів достатньо, щоб упевнитись в тому, що вигинання не є наслідком дії зовнішніх збурювальних сил, стрибок відбувається завдяки дії внутрішніх сил.

Проте у критичних точках становище змінюється. Тут внутрішні причини припускають різний наслідок, а процес взаємодії між формою і змістом, якщо він розглядається ізольовано від інших процесів, може відбуватися кількома можливими шляхами.

За різних зовнішніх зв'язків стрижень, наприклад, може вигинатися праворуч і ліворуч. Інакше кажучи, зовнішні причини в певних ситуаціях спрямовують процес розгортання суперечності між змістом і формою в одному з дозволених напрямів. В результаті виходить, що у критичній точці однакова причина припускає різні наслідки, тобто виявляє неоднозначність дії, тим часом як на попередньому етапі цього не спостерігається. Оскільки у критичній точці істотно змінюється саме форма, то цілком логічно зробити висновок: неоднозначність стосується форми, зміст же на всіх етапах змінюється однозначно.

Таке розуміння процесів, як єдності однозначної зміни змісту та неоднозначного перетворення форми, відповідає принциповим положенням діалектико-матеріалістичної методології. Адже припущення про цілковиту однозначність процесів веде до механічного детермінізму, до приреченості, яка категорично заперечується діалектичним матеріалізмом. Ми ж показуємо, що неоднозначність має місце у критичній гочці і стосується форми.

Більше того, через однозначні та неоднозначні шляхи процесу можна визначити саму необхідність і випадковість. А саме: необхідність характеризує однозначно визначений процес, зумовлений внутрішніми причинами. Навпаки, випадковий процес — це неоднозначний процес, підвладний дії зовнішніх причинних зв'язків.

Випадковість з'являється у критичній точці і стосується форми; зміст завжди змінюється з необхідністю. У критичній точці внутрішні причини, тобто суперечності між формою і змістом, дозволяють неоднозначне розгортання подальшого руху процесу у різних формах, але самі внутрішні чинники не можуть віддати перевагу одній з них. Цей відбір здійснюється завдяки дії зовнішніх зв'язків. При цьому абсолютно не істотно, чи буде зовнішня причина велика або безмежно мала. Звичайно, виявляють свою дію насамперед великі і найближчі причини, але якщо ми їх ізольовано, точно таку ж роль зможуть виконувати малі і навіть які завгодно малі причини.

Важливо визначити випадковість і необхідність неначебто зсередини процесу, не залучаючи до розгляду безмежну сукупність зв'язків, тобто використовуючи абстракцію «чистого процесу». В такому разі необхідність можна буде схарактеризувати через однозначність зміни форми і змісту, а випадковість — через неоднозначність зміни форми у критичній точці.

Взявши викладену схему за метод аналізу, повернемося знову до прикладу зі стрижнем, що стискається поздовжніми силами.

Звільнивши стрижень від найближчих зовнішніх зв'язків, ми одержимо майже ізольований процес, в якому до певної межі відбувається необхідна і однозначна зміна напруги при малій зміні форми. І те й інше передбачається з тією точністю, з якою провадиться дослід.

Коли сила збільшується до критичної, новий зміст не може залишатися у старій формі. У цей момент яка завгодно мала зовнішня причина з числа безмежних не врахованих нами зовнішніх причин підштовхує процес в одному із можливих напрямів. Відбувається різка зміна форми. У цей момент і з'являється випадковість, яка не залежить від рівня наших знань й існує об'єктивно, як і необхідність. І випадковість ця стосується форми процесу.

Зрозуміло, сама випадковість як об'єктивна визначеність подій існує і до появи критичних точок конкретного процесу. Це випадковість

дії зовнішніх сил на конкретний процес, а не випадковість процесу, що розглядається. Через те, що до критичної точки зовнішні зв'язки мало впливали на процес стиснення стрижня, було байдуже, чи ці зв'язки випадкові чи необхідні. Ізоляція від цих зв'язків або заміна одних іншими мало змінювала основний процес.

Випадковість самого процесу впливає з його внутрішніх властивостей, з його внутрішніх зв'язків. Це визначається тим, що у критичній точці внутрішні причини припускають подальший неоднозначний розвиток і вплив зовнішніх зв'язків, що підштовхують процес на один із шляхів тільки виявляють згадану неоднозначність.

Вивчаючи будь-який процес, ми спостерігаємо, що він без видимих причин відбувається щоразу по-різному. І без вагань пояснюємо це випадковістю. Та ось наші знання про цей процес поглибились, ми навчилися виявляти деякі зовнішні зв'язки, що певним чином впливають на нього, тобто можемо з'ясувати «внесок», який роблять зовнішні зв'язки, і вилучити його з досліду.

Насправді процес і раніше був необхідним, випадковими були зовнішні зв'язки, які не визначають його. Якщо ми ізолюємо процес, що розглядається, від таких зв'язків, він залишиться самим собою.

Розглянемо той же процес у вузловій точці, в якій наявна неоднозначність можливих шляхів дальшого розвитку. Тим часом, як до критичної точки процесу вивчення кінцевого числа найближчих зовнішніх зв'язків дає змогу з'ясувати їх вплив і, отже, узаконити однозначність та необхідність процесу, у критичній точці, де, як ми знаємо, будь-який зовнішній зв'язок може робити помітний «внесок» і підштовхнути процес у тому чи іншому напрямі, вся безмежна сукупність зовнішніх зв'язків ніколи не може бути пізнаною і однозначно передбачити випадковий процес не можна. Як бачимо, реальна випадковість не залежить від рівня наших знань. Визначаючи її, не можна сказати, що вона не впливає із внутрішніх властивостей процесу, що її причина лежить поза процесом. Зовнішня причина, яку називають приводом, тільки визначає випадковість, а не створює її. Випадковість, як і необхідність, є об'єктивною категорією і не залежить від суб'єктивного рівня знань окремої людини або всього людства.

На закінчення В. І. Меркулов відповів на низку питань, які поставили у зв'язку з його доповіддю на семінарі.

Питання. Чи не гадаєте Ви, що формула «Наука — ворог випадковості» пов'язана з суб'єктивним підходом?

Відповідь. Так, означає, бо вона впливає з тези про випадковість як непізнану необхідність. Але якщо випадковість — це непізнана необхідність, то вона, випадковість, може існувати тільки там, куди не сягає світло наших знань, і завдання науки полягає в тому, щоб не залишити місця для випадковості.

На практиці це призводить до хибних ілюзій, що наука повинна і спроможна все передбачити. Проте справжнє завдання науки тут полягає в тому, щоб локалізувати випадковість, показати, які процеси об'єктивно випадкові, а які лише здаються такими через обмеженість наших знань.

Питання. Як можна застосувати таке розуміння необхідності і випадковості до аналізу процесів, що описуються диференціальними рівняннями?

Відповідь. Насамперед треба з'ясувати, якою мірою диференціальне рівняння відображає той чи інший фізичний процес. Щоб відповісти на це питання, треба простежити, як зміниться опис процесу, якщо-

ми долучимо раніше не враховані фактори. Якщо виявиться, що при цьому і рівняння, і його розв'язання мало зміниться, то можна говорити про адекватність рівняння процесові з певним ступенем точності. При цьому мається на думці, що додаткові фактори є зовнішніми стосовно даного процесу. Так, визначаючи приливи океанських хвиль, вплив Місяця і навіть Сонця можна враховувати у вихідному рівнянні як головні внутрішні причини процесу. Врахування ж впливу вітру істотно не змінює рівняння і його розв'язання.

Математично це означає, що розв'язання рівнянь весь час залежить від збурювання. Крім того, до рівнянь ще ставиться вимога єдиного розв'язання. Наявністю цих двох властивостей — безперервної залежності від збурювання та єдиного розв'язання — математики визначають коректність задачі.

Ще й тепер у посібниках з математичної фізики щодо диференціальних рівнянь трапляється твердження, що всі реальні фізичні процеси зводяться до коректних математичних задач. Некоректні задачі не можуть мати фізичного змісту і, отже, цікавити дослідника.

Наведені твердження справедливі для опису лише такого процесу, який відбувається однозначно і мало підпорядкований дії зовнішніх зв'язків. Якщо розглядати процес загалом, включаючи критичні точки, то в його математичному зображенні ми одержимо обов'язково некоректну задачу, тобто задачу, яка не має єдиного розв'язання і виявляє залежність від малих зовнішніх збурювань.

Отже, некоректні задачі можуть не тільки мати фізичний смисл, але й становити особливо великий практичний інтерес.

Питання. Яке практичне значення задач на врахування зовнішніх збурювань?

Відповідь. Річ у тому, що коли до недавнього часу математики і фізики ставили перед собою завдання тільки зрозуміти, описати, пояснити ті або інші фізичні процеси, то тепер вони дедалі більше намагаються керувати цими процесами. І ось тут-то врахування впливу слабких зовнішніх зв'язків, що наявні у критичній точці, приносить не оціненну користь. Людина дістає можливість слабкими енергетичними засобами сильно впливати на той чи інший процес.

Скажімо, запущено супутник для фотографування зворотного боку Місяця з близької відстані. Прилади показали, що він пролетів на більшій відстані. Треба увімкнути коректуючі двигуни для зміни орбіти. Така корекція потребує тонни палива. Кожна тонна на орбіті — це сотня тонн на старті. Але існує й інший спосіб. Коректуючі двигуни треба увімкнути раніше, коли космічний апарат уже вийшов з об'ємів Землі, але ще не потрапив до об'ємів Місяця. Для досягнення того ж самого ефекту буде витрачено палива в десятки разів менше.

Далі, при наближенні до Місяця супутник може розвинути дещо більшу швидкість, ніж це потрібно для виходу на селеноцентричну орбіту. І хоч яке мале буде прискорення, корабель все одно пролетить мимо. Треба увімкнути гальмові двигуни, які ліквідують різницю. Витрата палива, зміна енергії апарата буде дуже мала, а ефект величезний. Замість того, щоб відлетіти, супутник кружлятиме навколо Місяця по замкнутій еліптичній орбіті.

З цього прикладу, ми бачимо, що керування від керування різниться. В одному випадку ми вдалися до більших сил. Змагаючись із силою тяжіння Місяця, ми змінювали сам процес. В іншому випадку ми з'ясували, в який момент внутрішні сили, що зумовлюють процес, сягнули критичного стану, коли вони припускають неоднозначний розвиток. Використання керуючого впливу в цій точці зберегло велику кількість палива.

Звичайно, оптимальне розв'язання задач здійснюється кожною наукою з допомогою своїх специфічних засобів. Але розуміння принципової можливості ефективного керування з допомогою малих засобів можна досягти тільки на вищому рівні абстракції, ніж у конкретних науках. Тут і приходить на допомогу дослідникові діалектико-матеріалістична методологія, зокрема аналіз категорій необхідності та випадковості.

* * *

В связи с интенсивной теоретизацией науки в XX ст., все большим применением конкретными науками материалистической диалектики как общего метода познания не только естественнонаучные понятия выступают как предмет философского анализа, но и философские понятия становятся предметом конкретно-научной разработки.

Внимание исследователей привлекают, в частности, категории необходимости и случайности. Наряду с категориями пространства и времени, конечности и бесконечности, количества, меры, причинности, дискретности и непрерывности и т. д. они выступают в современной науке не только как философские, но и как конкретно-научные понятия, которые исследуются экспериментальными и теоретическими методами.

Конкретные модели проявления связи этих категорий с другими философскими понятиями могут быть рассмотрены на материалах прикладных отраслей научного знания. Необходимость и случайность свойственны тем процессам, которые характеризуются противоречивостью формы и содержания, конфликтом между новыми, возникающими элементами процесса и устойчивостью его структурной организации.

Необходимость характеризует процесс, который определяется внутренними связями и имеет однозначную направленность. Случайность — свойство неоднозначного процесса, подверженного сильному влиянию внешних связей. Такое влияние возникает в узловой точке процесса, где его форма претерпевает скачкообразное изменение. Случайность проявляется в критической точке процесса и касается его формы.

Задача управления процессами при помощи малых внешних влияний может быть разрешена в том случае, если осуществить его в критической точке процесса. Причем такое управление будет влиять на выбор формы процесса из числа тех, что допускаются внутренними причинами.

Проблема кінцевого і безкінцевого у біології

М. О. ПАРНЮК, І. В. ОГОРОДНИК

Навколо проблеми кінцевого і безкінцевого, їхньої природи і взаємозв'язку завжди точилася боротьба матеріалізму й ідеалізму, діалектики і метафізики. Вона не припинилася і в наш час. Творчий розвиток марксистсько-ленінської філософії відбувається в постійній боротьбі з філософським ідеалізмом і його виявами в сучасній науці.

Аналізуючи проблему кінцевого і безкінцевого, що зачіпає важливі аспекти відображення світу в науковому пізнанні, дослідники підкреслюють її зумовленість розвитком математики, фізики і космології. І справді, постановка і обґрунтування зазначеної проблеми значною мірою визначались станом цих наук.

Водночас історія розвитку наукового знання свідчить, що проблема кінцевого і безкінцевого має велике значення для біології, тісно пов'язана з її прогресом. Щоправда, через специфіку свого об'єкта біологія немов би відходить від класичної постановки питання про кінцеве і безкінцеве, розглядаючи його як проблему співвідношення життя і смерті. І ось тут потрібне загальнофілософське розуміння кінцевого і безкінцевого.

Усі речі без винятку мають свій початок і свій кінець. Народження і смерть організмів, виникнення і зникнення видів — безперечний факт, який не може нехтувати жоден природознавець. Ігнорування діалектики кінцевого і безкінцевого, метафізичне роз'єднання початку і кінця, народження і смерті призводить до ідеалістичних висновків про безсмертя окремих видів живих істот, а отож, і до повернення старої ідеї про можливість безсмертя окремої людини.

Теоретичною основою обґрунтування цієї ідеї виступає вчення А. Вейсмана про потенціальне безсмертя, де протиставляються соматичні і статеві клітини. Воно дістало поширення на початку ХХ століття через те, що методологія біологічної науки того часу була метафізичною. З тими чи тими обмеженнями це вчення визнавалось і нашими вітчизняними природознавцями — І. І. Шмальгаузенем, Е. С. Лондоном, І. І. Крижановським та ін. Аналізуючи співвідношення життя і смерті як закономірних природних процесів, вони, однак, розглядали останню не як внутрішню властивість живої природи, а як таку, що виникає лише в зв'язку з еволюцією живої матерії, ускладненням її будови і пов'язана із станом найбільшої її стабільності. Маємо зазначити, що, визнаючи потенціальне безсмертя для нижчих форм, більшість наших вітчизняних природознавців не поширювали його на людину.

Погляд, згідно з яким простіші організми не підвладні старінню і смерті, і висновок з цього про можливість досягнення вічного життя дістали відображення у книжці прогресивного американського письменника К. Ламонта «Ілюзія безсмертя». Виходячи з основних положень А. Вейсмана про потенціальне безсмертя, К. Ламонт заявляє, що біологічна наука «не виключає цілком можливості безсмертя людської особи». «Теоретично можливо, — пише він, — що коли-небудь в далекому майбутньому медична наука відкриє, яким чином можна до нескінченності продовжити життя людського тіла... Тоді б ми володіли безсмер-

тям в його первісному смислі відсутності смерті, тому що люди не помирили б»¹.

Думку про те, що коли вічне життя практично можливе для одноклітинних, то принципово можливе і для більш складних організмів, і в наш час поділяють багато учених. Вони вважають, що успіхи науково-технічного прогресу дозволяють розв'язати цю проблему стосовно кожної людини і те, що раніше було міфом, сьогодні поставлене на порядок денний науки. «Думка про можливість людського безсмертя,— значає Г. Д. Бердишев,— реальна мрія сучасної науки»².

Характерно, що навіть визнаючи недоцільною постановку питання про безсмертя людини з погляду моральних і соціальних чинників, деякі вчені водночас твердять, що це питання обґрунтовується самою наукою і тільки її сучасний стан поки що не може забезпечити його розв'язання або принаймні створити можливість якої завгодно тривалості людського життя. Проте прагнути безсмертя живих організмів і людини — те ж саме, що шукати вічний двигун, оскільки всі ці розмови суперечать фундаментальним законам природи, відвертають від реальних проблем, пов'язаних з життєдіяльністю організмів.

Усі твердження про потенціальне безсмертя хибують на недіалектичний підхід до проблеми кінцевого і безкінечного. Оскільки визнається початок життя на Землі, початок існування кожного індивіда (його зародження), то повинен бути кінець і навпаки. Саме на це звертав увагу Ф. Енгельс, критикуючи Є. Дюрінга за відрив початку від кінця. Ф. Енгельс писав: «Ясно таке: безкінечність, що має кінець, але не має початку, не більше і не менше безкінечна, ніж та, яка має початок, але не має кінця. Найменша діалектична проникливість повинна була б підказати панові Дюрінгу, що початок і кінець неодмінно зв'язані один з одним, як північний і південний полюси, і що коли відкидають кінець, то початок стає кінцем, тим *єдиним* кінцем, що його має ряд, — і навпаки»³.

Кожне явище або процес об'єктивної дійсності виступають у різних відношеннях то як кінечне, то як безкінечне. І справді, всі предмети і явища, починаючи від велетенських космічних систем, що існують мільярди років, і кінчаючи елементарними частинками, існування яких триває частки секунди, народжуються і помирають. Але правильно й інше твердження: все, що існує, вічне, безкінечне, тому що жодна річ не зникає без сліду. Вона перетворюється на щось інше, тобто не існує ні абсолютного початку ні абсолютного кінця.

Кінечне і безкінечне не тільки взаємовиключають одно одне, але і взаємно одно одне покладають. Характеризуючи цей момент, В. І. Ленін підкреслював: «Абсолютне і відносне, кінечне і безкінечне = частини, ступені одного й того самого світу»⁴. Безкінечне не тільки складається з кінцевого, але й виявляється в кінченому, дістає в ньому свою реалізацію. Кінечне виступає формою вияву, існування безкінечного його доповненням. Безкінечне не існує безпосередньо, воно опосередковане кінчним, містить його в собі у знятому вигляді і не зводиться до безпосереднього свого вияву в кінченому.

Кожна річ або явище в матеріальному світі виступають і кінчним і безкінечним. В одному відношенні реальні об'єкти є певними речами або явищами, що мають початок, межу свого існування і виступають

¹ К. Ламонт. Иллюзия бессмертия. М., 1961, стор. 79.

² Г. Д. Бердишев. Эколого-генетические факторы старения и долголетия. Л., 1968, стор. 189.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 49.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 90.

як кінцеве. В іншому — вони виступають як безкінечне, оскільки предмети і явища перетворюються, переходять в інші стани й інші предметні форми. Кінцевість кожної речі, кожного явища об'єктивної дійсності полягає в тому, що вони мають свій початок і кінець свого існування, свої межі. Навпаки, безмежність цих речей і явищ пов'язана з тим, що вони через свій розвиток виходять за власні межі, становлять момент того всезагального руху, який не має ні початку, ні кінця.

Про це яскраво свідчить аналіз діалектичного процесу перетворення небіологічних форм руху матерії у біологічну форму, в якій кінцеві, дискретні форми організмів виявляються лише ланками неосяжного еволюційного ланцюга розвитку органічної природи взагалі. Так, розглядаючи проблему життя в сучасній науці, В. Енгельгардт зазначає, що «на всіх рівнях біологічної організації — від рівня нуклеопротейда, яким може бути вірус, і до людського організму — ми незмінно зустрічаємося з неможливістю одночасно провести межу між живим і неживим. Ми зустрічаємося з ланкою градацій, що неперервно наближаються до деякої межі, яка не піддається фіксації»⁵. Потреба виділення початку і кінця в живій природі, за словами В. І. Вернадського, «виникає лише тоді, коли ми починаємо схематизувати еволюцію», бо «еволюційний процес являє собою не що інше, як різні вияви одного і того ж субстрату — єдиного життя протягом геологічного часу в умовах, що змінюються»⁶.

Цей приклад, як і багато інших даних науки, показує з фактичного боку, що природа кінцевого і безкінечного розкривається тільки через процес руху матерії. Всяке кінцеве тому і є кінцевим, що в процесі руху переходить в інше. Через свою внутрішню суперечність кожна річ покладає свою протилежність, заперечує сама себе, виходить за свої межі. Кінцеве перетворюється в безкінечне. Природа кінцевого в своєму русі покладає не тільки ствердження власного буття, але і його заперечення, тобто ствердження безкінечного. Кінцеве і безкінечне взаємно одно одне покладають і визначають. Вони невід'ємні. Кінцеве, що не має руху, вічно залишається одним і тим же. Кінцеве, що перебуває в русі, постійно перетворюється на щось інше, відмінне від того, чим воно було раніше, переходить у безкінечне. Безкінечне, позбавлене руху, теж не може бути безкінечним. Незмінне, вічне в самому собі безкінечне — обмежене одним станом, отожд, стає кінцевим. Безкінечність — це процес, перехід в інше.

Саме в процесі руху кінцеве покладає визначеність безкінечного і навпаки. Тому безкінечне не можна мислити поза кінцевим. Логічне визначення безкінечного як заперечення кінцевого є водночас і визначенням кінцевого, від якого перше невід'ємне. Розкриваючи діалектику кінцевого і безкінечного, В. І. Ленін зазначав: «Вони — єдині»⁷.

Тільки для метафізичного розсудку є характерним відрив кінцевого від безкінечного, розгляд їх самих по собі. Насправді у самій дійсності не існує такого безкінечного, яке спочатку було безкінечним, а потім обмежило себе і стало кінцевим. Кожне з них саме по собі і одне щодо одного такою ж мірою кінцеве, як безкінечне. Кінцеве і безкінечне можна роз'єднати тільки в абстракції. Реально, в самій дійсності, вони існують нерозривно.

Разом з тим кінцеве і безкінечне не тільки перебувають в єдності, але й характеризуються протилежними ознаками. Те, що властиве

⁵ В. Енгельгардт. Проблема життя в сучасній природознавстві. «Коммунист», 1969, № 3, стор. 84.

⁶ В. І. Вернадський. Избр. соч., т. V. М., 1960, стор. 141.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 97.

одному, не властиве іншому. «Вони,— наголошував Гегель — невід'ємні одне від одного і водночас повністю інше одне щодо одного; кожне з них має в самому собі своє інше; отож, кожне є єдність себе і свого іншого і є в своїй визначеності наявне буття, яке полягає в тому, щоб не бути тим, чим воно є саме і чим є його інше»⁸.

Будучи єдністю кінцевого і безкінечного, всі речі навколишньої дійсності виникають, розвиваються, перетворюються на інші. Тільки стосовно матерії, що вічно рухається і розвивається, має сенс мова про кінчене і безкінчене. У цьому аспекті має сенс і мова про кінченість і безкінченість життя. Невипадково ще задовго до оформлення основної проблематики біологічної науки — йдеться про сутність життя та механізми і форми його вияву — перед людством як символ нескінченного круговороту речовин постав образ легендарної птаці Фенікс, яка згоряє в своєму гнізді і постійно відроджується із власного попелу.

Ще Гегель, ставлячи питання про єдність життя і смерті, відкидав можливість індивідуального безсмертя, виходячи з діалектики кінцевого і безкінечного. Він відзначав, що «кінчене обмежується не тільки зовні, а знімається з допомогою своєї власної природи і само собою переходить в інше. Так, наприклад, говорять: «людина смертна» — і розглядають смерть як щось таке, що має свою причину лише в зовнішніх обставинах; згідно з цим способом розгляду існують дві самостійні властивості людини: властивість бути живою і, крім того, властивість бути смертною. Але істинне розуміння полягає в тому, що життя як таке містить в собі зародок смерті і що взагалі кінчене суперечить собі всередині самого себе і внаслідок цього знімає себе»⁹.

К. Маркс у докторській дисертації «Відмінність натурфілософії Демокріта і натурфілософії Епікура» піддав нищівній критиці уявлення про індивідуальне безсмертя. «Сама смерть,— підкреслював він,— криється уже в живому, і властиву їй форму слід було б через це розглядати,— так само, як і дану форму життя,— в її специфічній особливості»¹⁰.

На основі глибокого аналізу новітніх даних сучасної йому фізіології аналогічний висновок зробив Ф. Енгельс. «Вже й тепер,— писав він,— не вважають науковою ту фізіологію, яка не розглядає смерть як істотний момент життя., яка не розуміє, що *заперечення* життя по суті міститься в самому житті, так що життя завжди мислиться у співвідношенні із своїм необхідним результатом, який міститься в ньому постійно в зародку,— смертю. Діалектичне розуміння життя саме до цього й зводиться. Але хто один раз зрозумів це, для того покінені всякі розмови про безсмертя душі. Смерть є або розклад органічного тіла, яке нічого не залишає після себе, крім хімічних складових частин, що утворювали його субстанцію, або померле тіло залишає після себе якийсь життєвий принцип, щось більш або менш тотожне з душею, принцип, який переживає *всі* живі організми, а не тільки людину. Таким чином, тут досить простого з'ясування собі, за допомогою діалектики, природи життя і смерті, щоб усунути стародавні забобони. Жити значить умирати»¹¹.

Характерною особливістю процесу розвитку живих організмів є те, що він іде не шляхом утвердження безсмертя, а через удосконалення самого життя, збільшення терміну існування окремих осіб і зняття за-

⁸ Гегель. Наука логіки, т. 1. М., 1970, стор. 206.

⁹ Гегель. Соч., т. I, М.—Л., 1929, стор. 136.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 24—25.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 563.

лежності організмів від примх природи. Основною силою, що рухає цей процес, виступає суперечність між безмежною здатністю живого до самовідтворення і обмеженими можливостями використання ресурсів зовнішнього середовища. Перші живі істоти, які населяли нашу планету, були бактеріоподібними. Саме вони протягом тривалого часу здійснювали біотонічний кругообіг і створили ту основу, на якій була зведена уся будівля органічного світу, а відповідно — і природна саморегуляція біосфери. Завдяки значній інтенсивності розмноження мікроорганізми діставали можливість шляхом природного добору пристосуватися до різних умов. Більша частина їх знищувалась, за винятком мізерної частки тих варіантів, які, пристосовуючись до умов середовища, могли протриматися протягом деякого часу.

В одноклітинних організмах програма життя дедалі біднішала і не могла забезпечити повного процвітання жодному з величезної кількості своїх нащадків. Щоб зберегти життя, організмам треба було перейти до якісних змін своєї організації, створення саморегулювальної системи, яка, діставши програму і постійно дублюючи її, могла б підтримувати стабільні умови існування.

Цього було досягнуто в процесі генезису багатоклітинних організмів, диференціальні компоненти яких створювали багатоманітність того пластичного матеріалу, з якого внаслідок природного добору виникають нові життєві форми. Саме тут, вибираючи для себе умови існування, «життя змінило свою природу, охопило нові області і відповідно змінилось саме»¹².

На рівні багатоклітинних організмів посилюється та ускладнюється уся генетична програма життя, розвивається біологічна індивідуальність організмів, збагачуються форми їх дискретності, подовжується час життя. Адже «існування усього живого світу було б неможливим, якби тривалість життя організмів була меншою, ніж це потрібно для того, щоб створити потомство і забезпечити його дальше існування»¹³. Разом з тим кінечні, дискретні форми життя дістають свою визначеність через зміну поколінь, через заміну одних індивідуальних форм іншими. Постійна зміна поколінь, індивідуальна обмеженість життя тих чи тих видів живих організмів є, за сучасною наукою, неодмінною умовою розвитку живої природи.

Отже, еволюція завжди включає в себе діалектичну єдність життя і смерті як свою універсальну закономірність. Усі живі істоти старіють і помирають, пройшовши певні стадії розвитку, щоб дати життя наступному поколінню. Відповідно й жива матерія завжди обмежена кінечними формами, властивими певним організмам, і не може існувати поза змінами, запереченням цих форм.

Візьмемо ту ж інфузорію, якій А. Вейсман та інші вчені приписують потенціальне безсмертя. Для неї, як і для інших одноклітинних організмів, є характерним дуалізм ядер, тобто наявність в клітині двох ядер — макронуклеусу і мікронуклеусу. Перший являє собою вегетативне ядро, що має важливе значення в обміні речовин та інших процесах «повсякденного життя». Мікронуклеус — статеве ядро, що відіграє основну роль в кон'югації. При безстатевому розмноженні інфузорій шляхом поділу обидва ядра діляться на дві дочерні клітини, а при статевому — старий макронуклеус руйнується. В одноклітинних життя і смерть немов би з'єднані в одне явище, пов'язане з утворенням нового

¹² М. М. Кашмилов. Преобразование информации в ходе эволюции. М., 1974, стор. 16.

¹³ Е. С. Лондон, И. И. Крыжановский. Борьба за долголетие. Пг., 1924, стор. 43.

організму. Під час цього процесу органічні частини одноклітинних теж змінюються, старіють і навіть швидше, ніж клітини складних організмів. Однак ці зміни не встигають призвести до омертвіння одноклітинних, тому що вони мають короточасне існування і здатні подолати своїми силами старіння і всі ті зміни, що викликаються ним. Але й тут життя організму завершується в той момент, коли він перестає бути неподільним і немов би розчиняється у своєму потомстві.

Розмноження одноклітинних не тільки поєднане з їх природною смертю, але й перебуває у постійній суперечності з нею. Смерть становить межу існування живого, конечність усякого індивідуального буття. Але всередині цього конечного міститься властивість розмноження, що заперечує його. Ділення одноклітинних і є втіленням цієї суперечності. Тут організм самознищується, кладе край своєму існуванню і водночас утверджує себе в новому поколінні.

Необхідність смерті як неодмінного моменту самого життя розкрито в дослідях Л. Хайфліка. Ними було експериментально доведено, що нормальні клітини людини і тварини не можуть ділитися нескінченно, а мають свою межу, яка дістала назву «границі Хайфліка». Вона характеризується 50 ± 10 поділами.

Досліди Л. Хайфліка кинули світло також на інтригуюче питання про те, чи можливе досягнення безсмертя шляхом замороження організму. Виявилось, що заморожені в рідкому азоті клітини справді можуть зберігатися досить довго, а після розморожування починають ділитися і функціонувати. Але знову ж таки не до безконечності. Клітини починають ділитися з тої стадії, яка була припинена заморожуванням. Після відновлення клітини проходять ту кількість поділів, яка їм лишилась, і відмирають. Наприклад, якщо до заморожування відбулося 30 поділів, то після нього — лише 20, і на цьому припиняється життєдіяльність клітин. Ця закономірність була підтверджена в багатьох лабораторіях світу на різному матеріалі.

Правда, ні сам Л. Хайфлік, ні інші дослідники не змогли пояснити цього процесу і його механізмів. Оригінальну гіпотезу щодо цього феномену на субмолекулярному рівні висунув А. М. Оловников¹⁴, пов'язавши процес поділу клітин з механізмом копіювання. На думку А. М. Оловникова, обмежене число поділів клітини пояснюється тим, що при подвоєнні ДНК в нормальній соматичній клітині абсолютно повне копіювання полінуклеотидного ланцюга неможливе через особливий процес, названий ним маргіномією. Сутність цього процесу полягає в укороченні репліки порівняно з матрицею через недобудову її на кінцях. Репліка, що синтезується на матриці ДНК, завжди залишається коротшою, ніж оригінал. Внаслідок маргіномії кінцеві нуклеотиди під час синтезу ДНК в дочерній хромосомі виявляються не скопійованими. Тому дочерні клітини дістають дедалі коротші тілогени, а подальші мітози призводять до загибелі клана. А. М. Оловников вважає, що саме маргіномією пояснюється факт, що потенціал подвоєння нормальних соматичних клітин тварин і людини в багаточаровій культурі *in vitro* строго визначений, тобто число можливих поділів клітини є обмеженим і обернено пропорційним її вікові.

Маргіномія, як процес типовий для соматичних клітин, доповнюється, проте, антимаргіномією, що властива одноклітинним організмам і статевим клітинам. В одноклітинних організмах хромосома має кільцеву форму, а в статевих клітинах репліка складається з двох блоків,

¹⁴ Див.: А. М. Оловников. Принципи маргіномії в матричному синтезі полінуклеотидов. Доклади АН СРСР, т. 201, 1971, № 6.

сполучених в єдиному комплексі тандем — ДНК — полімераза, що має два каталектичних центри. Тут репліка, недобудована під час діяння ДНК з центрів, добудується з допомогою другого блоку тандема, через що здійснюється повна репродукція з матриці. Це аж ніяк не означає безсмертя одноклітинних організмів і статевих клітин, тим більш що статеві і соматичні клітини в живому організмі не існують самі по собі. Це може означати лише те, що, становлячи єдність протилежних моментів, маргіномотія і антимаргіномотія зумовлюють і протяжність життя даної клітини і можливість її збереження при народженні нового індивіда, хоч і не до безконечності.

Отже, кінечні форми здійснення життєвих процесів є характерними як для одноклітинних, так і для багатоклітинних організмів. Цілком підпорядковане універсальній закономірності діалектичної взаємодії життя і смерті також і людське існування. Відмінність між людиною і тваринним світом тут характеризується лише специфікою життєвого циклу на рівні суто біологічного і соціального буття. Якщо у світі тварин індивідуальний розвиток, закодований в геномі, полягає в досягненні статево-зрілого періоду, коли здійснюється дитородна функція, то у людини він полягає у здійсненні трудової творчої діяльності, що реалізується через дедалі більше оволодіння силами природи і силами своєї власної природи. Але і тут смерть фіксує собою природний кінець індивідуального життя, необерненість якого диктується самою природою.

Результати, здобуті біологічною наукою, переконують у всезагальності для органічного світу діалектичної закономірності єдності життя та смерті. Водночас вони висвітлюють важливі аспекти діалектико-матеріалістичного розуміння природи, яке поєднує принцип послідовної, нескінченної зміни світів у часі, у вічному круговороті матерії з принципом існування незчисленних світів в безконечному просторі.

Характеризуючи цю нескінченну зміну світів, Ф. Енгельс писав, що вона є тим кругообігом природи, в якому «кожна кінцева форма існування матерії — однаково, сонце чи туманність, окрема тварина чи тваринний вид, хімічна сполука чи розклад — однаково минула і в якому ніщо не вічне, крім матерії, яка вічно змінюється, вічно рухається, і законів її руху та зміни»¹⁵. Водночас Ф. Енгельс підкреслював, що вічна зміна конкретних формоутворень матерії органічно поповнюється процесом безконечного подовження її кінечних форм, які, зникаючи в одних світах, відтворюються, за схожих умов, в інших. «Та хоч би як часто і як би безжалісно, — продовжував він, — відбувався в часі і в просторі цей круговорот; хоч би скільки мільйонів сонць і земель виникало і гинуло... у нас є впевненість у тому, що матерія в усіх своїх перетвореннях залишається вічно однією і тією самою, що жоден з її атрибутів ніколи не може бути втрачений і що через це з тією самою залізною необхідністю, з якою вона коли-небудь знищить на Землі свій найвищий цвіт — мислящий дух, вона повинна буде його знову породити де-небудь в іншому місці і в інший час»¹⁶.

Ці положення Ф. Енгельса переконливо свідчать про те, що проблема життя і смерті (чи безсмертя), як і аналіз історичного буття будь-яких конкретних формоутворень матерії взагалі, дістає раціональне розв'язання під кутом зору діалектики кінечного і безконечного. Саме діалектика кінечного і безконечного характеризує нескінченний круговорот природи, просторову та часову безконечність матеріального світу (тобто невичерпність і вічність матерії) та змінність, просторову і часову обмеженість його кінечних форм.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 341.

¹⁶ Там же.

Стосовно діалектики органічного світу це означає, що кінченість і безкінченість життєвих явищ дістає свій вияв в еволюційних процесах розвитку організмів, безперервній зміні поколінь і репродукції тих їх еволюційних надбань, які посилюють генетичну програму життя. Конкретним прикладом такого вияву діалектики кінченного і безкінченного в історичному розвитку живої природи є феномен «безкінчної структури фенотипу». Досліджуючи цей феномен, відомий радянський генетик О. С. Серебровський зазначав, що він виникає в процесі розвитку організмів, який визначається не тільки результатами взаємодії кінченного набору генів, а й безкінечною множиною дійсних або можливих екологічних стимулів.

Це також означає, що кінчене і безкінчене в розвитку життя розкривається через універсальний взаємозв'язок явищ природи, в якій кожен процес та його структурні компоненти перебувають прямо чи відносно, безпосередньо чи опосередковано (через ланцюг проміжних ланок) у зв'язку з іншими процесами та структурними компонентами. У цьому розумінні проблема кінченості та безкінченості в органічному світі виступає як аспект принципу невичерпності матерії, що відкинув безплідні пошуки «остаточних одиниць живої матерії», до комбінації яких нібито зводиться вся багатоманітність виявів життя, і націлює біологів на вивчення специфічних законів структурних рівнів організації живої природи та її розвитку.

* * *

Проблема кінченного и бесконечного рассматривается в биологии специфически — через соотношение жизни и смерти. Игнорирование кінченного и бесконечного, метафизический отрыв начала от конца, рождения от смерти приводит к идеалистическим выводам о бессмертии отдельных видов живых существ, а следовательно — о возможности бессмертия отдельного человека. Некоторые ученые и в наше время считают, что успехи научно-технической революции делают такую возможность осуществимой.

Эти и подобные им утверждения противоречат фундаментальным законам природы, отвлекают от реальных проблем, связанных с изучением жизнедеятельности организмов.

Характерной особенностью процесса эволюции живых организмов является то, что он идет не путем достижения бессмертия, а путем усовершенствования самой жизни, увеличения срока существования отдельных организмов, избавления от капризов природы.

Современная наука доказывает, что постоянная смена поколений, индивидуальная ограниченность жизни тех или иных видов организмов является необходимым условием развития живой природы. Результаты, полученные биологией, убеждают во всеобщности для органического мира диалектической закономерности единства жизни и смерти.

Основоположники марксизма-ленинизма в свое время подвергли резкой критике метафизический подход к проблеме кінченного и бесконечного, жизни и смерти. Их высказывания имеют непреходящее значение в борьбе диалектического материализма против современных форм идеализма и метафизики.

„Аналітична психологія“ та пізнавальний преформізм К. Г. Юнга

В. А. РОМЕНЕЦЬ

Наприкінці XIX — на початку XX ст. однією з провідних тем буржуазної філософії стає проблема людини. Людська особистість інтерпретується ідеалістично і розглядається як висхідний пункт і предмет філософського дослідження. В полеміці з абстрактним апіоризмом класичного раціоналізму буржуазна антропологічна філософія виходить з антираціоналістичних світоглядно-методологічних засад і з цих ненаукових позицій робить спроби усвідомити соціально-історичну дійсність.

У цей час відбувається поширення і різноманітних психологічних теорій, зокрема фрейдизму, представники якого обстоюють уявлення про ірраціональність людської діяльності, конфліктність і розірваність духовного світу особистості. Психіка людини тлумачиться тут як розірвана на дві конфронтуючі сфери — свідому та несвідому. Несвідоме розглядається як суттєва визначеність особистості, а свідомо діяльність подається як несуттєва характеристика психіки, як така її якість, що є похідною від несвідомого.

Найбільш чітко цю лінію в буржуазній філософії першої половини XX ст. уособлюють такі представники, як З. Фрейд, А. Адлер, В. Рейх, К. Хорні, Е. Фромм. До неї належить і Карл Густав Юнг (1875—1961 рр.) — швейцарський філософ культури і психолог, засновник «аналітичної», або так званої глибинної психології.

Загальне ідейне спрямування думок Юнга можна визначити як «боротьбу проти свідомості», антиінтелектуалізм і ірраціоналізм, волюнтаризм, намагання знайти несвідомі шари психіки і зобразити їх як визначальний компонент духовного світу людини. Для Юнга характерні спроби повністю психологізувати, унесвідомити суспільну сутність людини, її світогляд, життєві установки, звести цю сутність до абстрактного, антропологічно зумовленого феномена. Історію людського суспільства Юнг намагається зобразити як таку, що фаталістично визначається «споконвічними формами поведінки людей»¹. Нове тлумачиться ним як повністю детерміноване старим; будь-які спроби втрутитися в хід людської історії — здійснити революційне перетворення суспільних відносин — оголошується Юнгом заздалегідь приреченим на невдачу. Сказаного досить, щоб зрозуміти, що перед нами — буржуазний мислитель, який уособлює найхарактерніші риси буржуазної ідеології, систематизує їх в антинауковій психологічній теорії.

¹ Виходячи з ідеалістично-метафізичного розуміння суспільного життя, Юнг навіть робить спроби здійснювати «пророцтва» щодо майбутньої історії людства. Він вважає, зокрема, своєю заслугою «передбачення» другої світової війни. Ці прогнози ґрунтуються не на аналізі соціально-економічних та політичних відносин суспільства, а на характеристиках «незмінних» психологічних структур, на суперечностях між свідомим і несвідомим та ін.

Ці ненаукові ідеї зазнають певного поширення у сучасних буржуазних філософських і психологічних теоріях. Саме тому принципів розгляд запропонованої Юнгом концепції розвитку людської культури, її соціальної спрямованості залишається актуальним завданням марксистської наукової критики.

Юнгу належить чимало праць в галузі психології, патопсихології, етнографії, фольклору, історії філософії, релігії, історії релігії, етики, естетики, історії науки. Англійське видання його творів налічує двадцять томів². Дослідження цієї спадщини в сучасній буржуазній філософії здійснюється переважно з таких світоглядно-методологічних позицій, які не виходять за межі буржуазного світорозуміння.

У цій статті ми розглянемо деякі моменти концепції Юнга, зокрема, ставлення до «класичного» фрейдизму, теорію «психологічних типів» та теорію «архетипів колективного несвідомого». Характер їх викладу, коло проблем, що розглядається у зв'язку з ними, свідчать про те, що сам засновник надає цим теоріям широкого світоглядного значення.

Незважаючи на гостру критику Юнгом так званого класичного фрейдизму, його концепції притаманні найхарактерніші вади цієї теорії: провідним у людській психіці та поведінці визнається несвідоме, темні підсвідомі сили волі, які конфронтують з свідомими установками. Юнг вважає, що ніби без такого негативного аспекту людину не можна вважати цільною, реальною істотою; більше того, він називає ці властивості людської психіки «звіриною душею», надає їм виняткового значення. Християнство, за Юнгом, прагнуло звільнити людину від цих темних сил, проголошуючи аскетичну мораль, однак це прагнення виявилось нереалізованим; Ніцше, навпаки, поклав ці потяги в основу свого вчення, заперечуючи християнський аскетизм та висунувши думку про те, що «воля до влади є таким же великим демоном, як і Ерос і така ж стара і споконвічна, як і він»³. І хоча, за Юнгом, ці потяги мають протилежний зміст, а концепції Еросу та «волі до влади» не зводяться одна до одної, методологічна обмеженість ніцшеанства і фрейдизму залишається тут неподоланою. Юнг лише намагається «інтегрувати» ці антинаукові теорії на основі поняття неврозу. Неврозу, на думку Юнга, властиві дві протилежні якості, одну з яких представлено в теорії Фрейда, іншу — Ніцше — Адлера. Намагаючись дати психоаналітичне тлумачення світоглядним проблемам, Юнг розглядає питання про типи життєвих установок, яке є одним з кардинальних у його поглядах.

Звернення до типів життєвих установок свідчить про притаманну йому спробу психологізувати світоглядну проблематику. Юнг намагається дати суто психологічне (а також біологічне) тлумачення багатоманітності світоглядів, залишаючи поза увагою їх соціально-економічну, конкретно-історичну зумовленість та гносеологічні корені. Історична типологія світоглядів Юнга є ненауковою, бо виростає вона з нехтування соціально-економічними, класово-політичними відносинами суспільства, нехтування рівнем розвитку продуктивних сил суспільства. Юнг намагається встановити відмінності світоглядів лише на основі людських темпераментів, їхніх біопсихічних характеристик, даючи останнім ідеалістичне, позаісторичне тлумачення. Він намагається обґрунтувати існування двох людських типів, з яких один більше цікавиться об'єктом, інший — самим собою. В зв'язку з цим Юнг приділяє

² C. G. Jung. The collected works. London, 1953—1964.

³ C. G. Jung. Über die Psychologie des Unbewußten. Zürich, 1948, S. 61.

значну увагу проблемі установки, її основних видів і приходять до висновку про існування типу інтровертів і типу екстравертів⁴.

Юнг визнає, що в дійсності, повній неповторних індивідуалізованих явищ, такі установки рідко бувають у чистому вигляді. Вони багатоманітно варіюються і компенсуються, так що часто важко встановити той або інший тип. Зважаючи на це, Юнг вводить додаткові критерії типологічних відмінностей, які, однак, також не виходять за межі антропологізму: вік, стать, активність, емоційність, рівень психічного розвитку, а також чотири орієнтаційні функції свідомості: сприймання, мислення, почуття та інтуїція. «Саморегуляція» психологічних типів тлумачиться Юнгом асоціально, як така, що нібито здійснюється через перенесення енергії з одного об'єкта на інший. Це було названо Юнгом «рішенням за допомогою перенесення», проекцією несвідомого змісту на якийсь об'єкт, про що ми дізнаємось зі снів, симптомів і фантазій. Але зміст цих фантазій свідчить, що в рамках індивідуального досвіду особистості немає джерел для таких пригадувань і проєкцій. Саме тут, за Юнгом, виникає потреба звернутися до соціальності, яка в його концепції набуває спотвореного вигляду «колективного несвідомого». Юнг вважає, що в людині, крім особистих пригадувань, пов'язаних з її безпосереднім життєвим досвідом, існують якісь «первісні картини», якийсь «міфологічний мотив». Він твердить про спадковість людських уявлень, які панували у давні часи. «Доказ» вбачається в тому факті, що певний матеріал сар, їхні сюжети повторюються в ідентичних формах по всій землі. Такі факти Юнг намагається навести у своїй книжці «Мандрі і символи лібідо»⁵. Так Юнг приходять до іншого варіанта антинаукового тлумачення впливу соціальності на людське світосприймання — постулювання «найглибшого шару несвідомого», в якому нібито «дрімають» загальнолюдські, первісні образи або мотиви, що дістали назву «архетипів колективного несвідомого», або «домінанти». «Архетипи — це комплекси якихось історично-минулих подій, які фатально з'являються, а їхня дія починається саме в нашому особистому житті»⁶. Намагаючись довести, ніби сама ідея архетипу має «архетипну» природу, а також те, що подібні ідеї начебто розроблялися у філософії протягом тисячоліть і тому є «найгрунтовнішими» в науках про дух, Юнг робить спроби відшукати «архетипні мотиви» у працях стародавніх ідеалістів, ідеологів церкви (Філона Іудейського, Іринея, Діонісія Ареопіта, Св. Августина), а серед своїх сучасників — у Леві-Брюля. Найбільше ж вабить Юнга вчення Платона про «потойбічний» світ ідей, що, на його думку, найповніше розкриває зміст поняття «архетипу». Звідси робиться висновок про наявність двох шарів несвідомого: того, що належить особистості, і того, що властивий колективу. При цьому Юнг, як і Платон, розриває, спотворює дійсний взаємозв'язок колективного і індивідуального досвіду, нехтує опосередкованістю психіки людини суспільно-історичною практикою, яка в дійсності є єдиною основою, що формує людські почуття, уявлення, мислення тощо.

⁴ «Перша установка, в нормальному випадку, свідчить про особу, якій властиве вагання, розмірковування, заглиблення в себе, саморефлексія, боязкість перед об'єктами, постійне перебування в обороні, недовір'я до даних спостереження. Друга установка, в нормальному випадку, дає нам істоту люб'язну, попередливу, відкриту, з доброю волею, готовністю до послуг, що легко знаходить себе в тій або іншій ситуації, швидко встановлює відносини і часто безтурботно і з повним довір'ям іде на ризик в незнайомих обставинах, не зважаючи на можливі сумніви. В першому випадку вирішальним чинником поведінки стає суб'єкт, у другому — об'єкт». (Див.: C. G. Jung. *Über die Psychologie des Unbewußten*. S. 79).

⁵ Див.: C. G. Jung. *Wandlungen und Symbole der Libido*. 3^e Ausg. Zürich, 1938

⁶ C. G. Jung. *Bewußtes und Unbewußtes*, S. 40.

Первісні колективні образи, як найдавніші і найзагальніші форми уявлень людини, тлумачаться Юнгом як синкретична єдність, що є водночас і почуттями і думкою. Цим образам Юнг приписує якесь самостійне життя, вони, на його погляд, можуть «мандрувати з однієї голови до іншої», виступаючи в аналогічних, але різних за своїм чуттєвим втіленням, образах. В цьому пункті свого вчення Юнг виявляє себе як «епістемологічний преформіст», який широко використовує спадщину ідеаліста Платона. «Ейдос у Платона,— зауважує Юнг,— це вічні ідеї, що є прообразами речей і зберігаються як трансцендентальні вічні форми у світі ідей». Таким же чином виникнення поняття енергії, яким пояснюють фізичні події, пов'язується Юнгом з таємничим вогнем алхіміків — флогістоном, «силою тепла, що властива матерії, як первісне тепло стоїків або вічно живий вогонь Геракліта, який вже зовсім наближається до примітивного погляду про всюди поширену живу силу, силу росту і зціління»⁷.

В душі пізнавального преформізму Юнг намагається витлумачити і одне з найважливіших природничонаукових відкриттів — закон збереження і перетворення енергії. Загальновідомо, що саме потреби суспільно-історичної практики, розвиток фізики на початку XIX ст., відкриття взаємозв'язку і взаємоперетворення різноманітних «сил» природи — механічної, хімічної, теплової тощо — створили передумови для відкриття цього фундаментального закону природознавства. Формулювання закону збереження і перетворення енергії належить лікарю Р. Майєру. Ігноруючи дійсні закономірності розвитку наукового пізнання, Юнг дає таку інтерпретацію цього відкриття, яка не має по суті нічого спільного з науковим підходом до проблеми. Ідея Майєра розглядається ним не як результат тогочасних наукових пошуків і гіпотез, а як така, що нібито з'являлася в своєму творцеві «як рослина». «Ідея енергії та її збереження має бути первісною картиною, яка перебуває в колективному несвідомому»⁸. Вона, мовляв, споконвіку існує в людському духові і діє крізь тисячоліття. Таким чином Юнг намагається звести всю історію пізнання, зрештою — всю історію культури до однієї площини — «архетипів колективного несвідомого», що нібито фатально визначають наперед хід людської історії. Читач творів Юнга має забути про чіткі межі, що розділяють міфологію, релігію, містичні (астрологічні, окультні та ін.) уявлення, а також мистецтво і науку. За Юнгом, образ, пов'язаний з ідеєю збереження енергії, виник ще в рамках первісних релігійних уявлень. Отже, ідея збереження енергії, за Юнгом, через міфологію, магію, релігію і т. д. «дійшла» нарешті і до Майєра. Містика «послужила» науці. Більше того, сама наука тлумачиться Юн-

⁷ Ibidem, S. 43—44.

⁸ «Найпримітивніші релігії в різних частинах землі мають в своїй основі цей образ. Єдиною вирішальною думкою так званих динамічних релігій є те, що існує загальнопоширена магічна сила, яка визначає собою події світу. Тейлор і Фрезер називали це анімізмом. Насправді ж, первісні люди не розуміли під своїм поняттям сили нічого «душевного», або «духовного», а лише те, що один американський дослідник блискуче назвав «примітивною енергетикою»... Це поняття відповідає уявленню про душу, дух, бога, здоров'я, тілесну силу, плодючість, чаклунство, вплив магічної сили, повагу, цілющі засоби, а також певні форми характеру, яким властива афективна розрядка. У полінезійців словом «*tuilungu*» (вираження примітивного поняття енергії) називають дух, душу, демонічну істоту, чарівну силу, повагу, дивні речі, явища. Це поняття сили є першим розумінням бога у первісних людей. У ході історії образ його розвивається все в нових і нових варіаціях... У «Ветхому Завіті» ця магічна сила світиться в палаючому терновнику і у фігурі самого Мойсея, у Євангеліях вона з'являється як божественний дух у формі вогняного язика неба. У Геракліта ця світова енергія тлумачиться як «вічно живий вогонь»,... у стоїків це — першо-тепло, сила долі». (Див.: С. G. Jung. *Über die Psychologie des Unbewußten*, S. 123).

гом як безвольний, фаталістичний епіфеномен містичних переживань. Юнг намагається довести положення про те, що всі наукові відкриття та надбання культури кінець кінцем мають у своїй основі архетипні образи.

Таке тлумачення історії культури є, по суті, цілковитим запереченням смислу творчості. Вона воскрешає давню думку Платона про відокремленість творчого процесу від людської особистості. (За Платоном, людина є пасивним носієм демона, який творить, одержуючи вказівки від бога, тобто творчий процес виявляється автономним, незалежним від волі людини актом). В цьому питанні Юнг майже цілком запозичує стародавні ідеї. «Архетип» творчості, за Юнгом, сформувавшись у первісному суспільстві, постає згодом у «демонічній» теорії творчості Платона і, нарешті, досягає форми «аналітичної психології» Юнга. В останньому випадку ідея «архетипу» справді виступає тією основою, яка спричиняє продукування і реконструювання хибних, ілюзійних міфологічно-релігійних уявлень, реакційних в світоглядно-методологічному розумінні.

За Юнгом, архетипи вічні, всеспільні і визначають наперед людську діяльність. Звідси він робить реакційний висновок про те, що і хибні уявлення, зокрема такі, як ідея бога, в тій або іншій формі будуть супроводжувати людство аж до його останнього подиху. Таким чином, ідеалізм Юнга змикається з теологізмом.

Ідеалістично-релігійний антропологізм виявляє Юнг і в тлумаченні соціальних явищ. У розумінні Юнга соціальні явища не стосуються об'єктивного світу, а мають вузький суб'єктивний зміст як відношення між раціональним та ірраціональним, свідомим та несвідомим. Повністю ігноруючи економічний і соціально-політичний характер суспільного життя, Юнг твердить, ніби інтереси сучасної людини — це той же «старий бог», що владно керує поведінкою людей, перетворюючи їх на своїх рабів, спонукаючи їх до аморальних учинків. Цим, зокрема, Юнг намагається пояснити соціально-класові антагонізми капіталістичного суспільства.

Намагаючись знайти в архетипах ту ланку, яка опосередковувала б несвідоме та усвідомлену реальність, Юнг висуває так званий синтетичний, або конструктивний, метод, що має перекрити розрив між свідомим і несвідомим. Результат взаємодії між свідомим та несвідомим результується, за Юнгом, у процесах фантазії, що спостерігається у мареннях душевно хворих та сновидіннях. Юнг намагається створити модель аналітичного методу, значення якого полягає в тому, що він нібито розкриває механізми, за допомогою яких несвідоме, «спонтанне» в людській психіці спеціально «розкривається» і приєднується до свідомого. Таким чином Юнг на антинауковій, релігійно-антропологічній основі відтворює загальні ідеалістичні засади біхевіоризму. Останній, як відомо, в особі свого засновника Дж. Уотсона висунув лозунг будь-що оволодіти механізмами людської поведінки і спрямувати її в напрямі, потрібному пануючому класові. Але далі пишномовних заяв ця течія в психології не пішла і піти не могла, бо залишила поза своїм дослідженням справжню рушійну основу суспільної поведінки — реальні зв'язки психіки і духовного світу людини взагалі з соціальним світом, з об'єктивним розвитком історичного процесу, з суспільно-історичною практикою. Біхевіористські напрями психології в капіталістичних країнах, хоч і накреслили деякі психологічні проблеми особистості, проте не змогли їх науково розв'язати, оскільки в своїх дослідженнях керуються переважно теоретичними і практичними «здобутками» психоаналізу.

Слід підкреслити, отже, що заперечення Юнгом «класичного фрейдизму», який ґрунтувався лише на зведенні суспільного досвіду людини до сексуальних потягів особистості, є запереченням мнимим, а насправді — специфічним продовженням фрейдизму в напрямі дошукування «більш глибоких» основ мотивації людської поведінки, що нібито мають своїм змістом «колективне несвідоме». Цілком зрозуміло, що таке тлумачення та інтерпретація несвідомого не має нічого спільного з науковою постановкою та розв'язанням проблеми.

У тлумаченні мови сновидінь Юнг намагається знайти паралелі з психологією примітивної або так званої історичної символіки. Незважаючи на декларації про те, що він надає перевагу колективним компонентам людської психіки, вона тлумачиться Юнгом суб'єктивно-ідеалістично. З цих позицій Юнг намагається відшукувати в матеріалах сновидінь «чаклунські», «демонічні» риси, пов'язуючи їх з міфологічними образами минулого. Хоч кожна людина чула або читала про демонів і злих чаклунів, відповідні образи сновидінь, за Юнгом, не є особистісними. Мова сновидінь тлумачиться Юнгом як опосередковуюча ланка, через яку люди стають причетними до «колективної психіки».

Ці міркування Юнга призводять до повного заперечення такої важливої творчої здатності людини, як фантазія. Відома дуже висока оцінка К. Марксом цієї здатності. У конспекті книжки Л. Морґана «Стародавнє суспільство» К. Маркс зауважив, що людина створювала міфологію головним чином на основі діяльності фантазії. За Юнгом же виходить, ніби фантастичні образи є тільки ремінісценціями колективного несвідомого. Таким чином, характер відображення світу за допомогою фантазії залишається для аналітичної психології Юнга повністю закритим. Теорія «проекції» «колективного несвідомого» в індивідуальний досвід особистості лише населяє дійсність химерами з глибин несвідомого, де начебто приховано якийсь доісторичний досвід, і не з'ясовує дійсних джерел міфологічних уявлень первісної людини.

Відзначимо, що Юнг апріористично тлумачить архетипи колективного несвідомого. Він твердить, що колективне несвідоме є згустком досвіду і водночас апріорною картиною світу, яку було створено ще з часів Аеопен⁹⁻¹⁰, тобто — з невизначено давніх часів. У цій картині нібито наявні ті структури, які Юнг називає «архетипами», або «домінантами». Останні уявляються як образи законів і принципів, що спрямовують формування пізнавального процесу. Ці поняття архетипів Юнг неправомірно переносить на фізичні явища: наприклад, ефір як найдавніший матеріал дихання або душі, є, на його думку, незмінним компонентом відповідних поглядів по всій землі. Те ж саме стосується й енергії, як своєрідної магічної сили уявлення.

Штучно розколюючи психіку людини на антагоністичні шари, Юнг здійснює такі ж штучні спроби відшукати можливість вдалого поєднання двох цих шарів, хоч не раз вказує на особливі труднощі в досягненні цієї мети. Він твердить, ніби рефлексивному Я притаманний «первісний страх» перед змістом «колективного несвідомого», що майже не підвладне контролю. Уточнюючи зміст «колективного несвідомого» — архаїчного шару людської психіки, Юнг намагається вичерпати ним не тільки різноманітні соціальні функції людини, а й функції її тваринних предків, тривалість існування яких була незрівнянно більшою, ніж відносно коротка епоха людського буття. Про існування тваринних рис у людській психіці свідчить, за Юнгом, зміст сновидінь.

⁹⁻¹⁰ Еони (від грецьк. — αἰών — вічний) — у гностиків істоти, що опосередковують божество і людину.

Прагнучи показати негативний вплив архетипів колективного несвідомого на психіку сучасної людини, Юнг дуже однобічно, тенденційно аналізує велику кількість міфологічних сказань, саг тощо. Урівноваження негативного впливу архетипів здійснюється, на його думку, через процес індивідуації, який розкриває в людині її неповторні, творчі риси (цю ідею неодноразово порушували представники буржуазної психології і філософії Бергсон, Сартр, Зеньківський, Фромм та інші, але розв'язати її з правильних науково-методологічних і світоглядних позицій вони не спроможні). Юнг персоніфікує поняття індивідуації, вважає його, з одного боку, продовженням розвитку «архетипного образу», а з другого — запереченням самої архетипності. «Мета індивідуації — позбавляти Я оманливого одягу персони (соціального вираження. — В. Р.), з одного боку, і сугестивної сили первісних образів, з другого»¹¹. Але спроби Юнга подолати протилежну спрямованість, несумісність різних сфер психічного залишаються нереалізованими: містична символіка Юнга неспроможна розкрити дійсну єдність психічної діяльності людини.

Радянська, а також прогресивна зарубіжна психологія вбачає основу єдності психіки в практичній діяльності людини. Ідея «провідної діяльності», запропонована О. М. Леонтьєвим, сприяє ґрунтовному розкриттю єдності психічного в онтогенезі. Форми матеріально-практичної та духовної діяльності людини у філогенезі, насамперед праця, є визначальною основою для наукового дослідження поступального розвитку та необхідних зв'язків усіх компонентів психічного, що виникають на різних ступенях суспільно-історичного розвитку. В цьому — суть діалектико-матеріалістичного розуміння найскладніших психічних явищ.

Концепція «архетипів колективного несвідомого» Юнга свідчить про метафізично-ідеалістичне тлумачення духовного світу людини взагалі і її психіки зокрема. Відшукування ізольованих та протиставлених один одному шарів психічного, їх абсолютизація є підходом ненауковим, ідеалістичним, який не дає можливості встановити дійсну основу єдиної психіки людини. Такий підхід призводить, по суті, до втрати самого поняття психічного, до заперечення психології як науки. Таким же антинауковим є поділ єдиної психіки людини на штучно протиставлені одна одній сфери. Ця «етажеркова» психологія спотворює такі ґрунтовні поняття психології, як особистість, індивідуалізація, творча неповторність людини тощо.

Намагаючись механічно поєднати антиномічні положення своїх міркувань, Юнг висуває вимогу: несвідоме психічне повинне пізнаватись за наявності усвідомлюваного змісту. На його думку, в індивідуальному несвідомому таким змістом виступають емоційні комплекси; змістом колективного несвідомого вважаються архетипи різних спрямувань. Найхарактернішим вираженням «архетипів колективного несвідомого» є, за Юнгом, такі форми народної творчості, як тайновчення, міф та казка. Юнг тлумачить архетип як певний несвідомий зміст (як своєрідну безпосередню «душевну даність»), який через осмислювання та освоєння має набувати характеристик індивідуальної свідомості. Цим твердженням Юнг фактично унеможливує пізнання основного предмета своїх міркувань.

Містика «аналітичної психології» пов'язана з крайнім психологічним суб'єктивізмом в тлумаченні процесу людського пізнання. Процес пізнання в інтерпретації Юнга, по суті, позбавляється будь-якого

¹¹ C. G. Jung. *Psychologic and Alohemy. The collected works*, vol. 12, London, 1953—1964, p. 175.

відношення до об'єктивного світу, маючи його лише за зовнішній стимул, за «екран» для містичних «проектів» «драматургії» людської душі і «всесилля» архетипів. Цей хід думок особливо помітний у «Психології релігії» Юнга. Читачеві Юнгових творів так і не вдається зрозуміти, чому саме для первісної людини процеси природи є «символізацією внутрішньої несвідомої драми душі», чому ця «драма душі» стає доступною для свідомого пізнання лише через проекцію, відображаючись в подіях природи. Твердячи, ніби для первісної людини пізнання природи — це мова і зовнішній одяг несвідомих душевних процесів, що «душа містить у собі всі ті картини, з яких виникають міфи», Юнг штучно розриває єдиний процес розвитку людської культури на дві епохи — давню та сучасну, які начебто протистоять одна одній. Виходячи з методологічно-світоглядних позицій «аналітичної психології», неможливо зрозуміти, як міг відбуватися прогресивний розвиток єдиної людської культури, якщо вже первісна людина, практично взаємодіючи з навколишнім світом, все ж не відображає суттєвих об'єктивних якостей і явищ цього світу. Юнг, фактично розриваючи давнє і сучасне, так і не зміг встановити їх справжню єдність, пов'язати їх органічно. Той зв'язок, який він встановлює, є догматичним зведенням «сучасного» до «старо-давнього».

Юнг тлумачить архетипи колективного несвідомого як першоджерело історичного розвитку людської культури. Але в такому разі вона позбавляється своєї власної історії, а в кращому випадку — зводиться до якогось «перелицьовування» первісно даного¹². Дійсні соціально-історичні процеси, які відбуваються в культурі, повністю ігноруються Юнгом. Картини «колективного несвідомого» є не що інше, як метафізичний фетиш ідеалістичної філософії, в якому не можна знайти необхідності переходу до стану свідомості. Таке тлумачення психіки людини є некритично-позитивістським відтворенням антагоністичних суспільних відносин при капіталізмі, які постійно відроджують реакційні сили, спрямовані проти всього справді людського, гуманістичного, відповідного суспільній сутності людини.

Психологічна теорія Юнга пов'язана загалом з антиінтелектуалістичним, ірраціоналістичним спрямуванням сучасної буржуазної думки, яка неспроможна науково усвідомити закономірності формування духовного світу людини. Вона є виявом антинаукового розуміння несвідомого. Заперечуючи результативність раціонально-логічних методів наукового пізнання і взагалі відкидаючи причинне розуміння духовного життя як таке, що неспроможне розкрити глибинні шари людської психіки, Юнг звертається до ірраціоналістичного інтуїтивізму. Альтернативою науковому дослідженню найважливішої сфери людської психіки фактично виявляється у Юнга містичне осяяння. Це і не дивно, адже містичний характер має сам предмет: колективне несвідоме і насамперед його «архетипи» тлумачаться як такі, що ніколи безпосередньо не входять у свідомість. Юнг не розуміє того, що, залишаючись в межах психічного, саме психічне науково усвідомити неможливо.

Наукові досягнення радянської, а також передової зарубіжної психології спростовують «преформістичне» вчення К. Юнга і насамперед

¹² Для «посиллення» своєї аргументації щодо існування «архетипів» Юнг звертається до марень ненців та інших релігійно-екстатичних осіб. З багатьма подробицями він описує, як один чернець залишає свій дім, сім'ю, живе тривалий час самотньо і дивиться в глибину темного дзеркала, пізнаючи «страшне» і «чудесне» первісного досвіду. В цьому питанні він виявляє завершену метафізично-ідеалістичну обмеженість своєї думки, інтерпретуючи «колективне несвідоме» як своєрідну субстанцію, за допомогою якої несвідоме в психіці індивіда начебто спроможне піднятися до рівня провідної філософської категорії.

його головну ідею про фаталістичне визначення психічного розвитку «архетипами колективного несвідомого». У працях С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, А. Валлона та ін. видатних психологів переконливо доведено, що формування, а також функціонування психічного як внутрішнього, суб'єктивного, неможливе без практичної предметної діяльності. Саме на ґрунті останньої формується людська суб'єктивність, як відображення навколишнього світу. На кожному етапі психічного розвитку людини в онтогенезі виникають в діалектичному зв'язку своєрідні форми єдності психічного як суб'єктивного і відповідних форм діяльності, які О. М. Леонтьєвим було названо «провідними». Ці провідні форми діяльності зумовлюють найголовніші зміни в психіці дитини, підготовлюють її перехід до нового, вищого ступеня розвитку^{12а}. Наукове розуміння психічного розвитку стає неможливим, якщо усунути його детермінацію одним з найважливіших компонентів — конкретною формою діяльності, на основі якої людина реально, практично взаємодіє з навколишнім світом. Відчуття стає неможливим без рухів, сприймання — без предметної діяльності, фантазія — без гри, воля — без ситуаційної дії, ідеал — без вчинку, знання — без навчання, творчість — без праці, мудрість людського досвіду — без тривалого історичного розвитку.

Радянські психологи, спираючись на філософську спадщину марксизму-ленінізму, спростовують ненаукові уявлення про фатальну визначеність психічного світу людини «архетипами» минулого. Психологічний досвід кожної людини формується в її індивідуальному житті на основі соціального досвіду суспільства, в активній практичній діяльності щодо перетворення природної і історичної дійсності. Суб'єктивність, нехай навіть і колективна, яка розвивалася б «сама з себе», неможлива. Саме «діяльність практично пов'язує суб'єкт з навколишнім світом, підпорядковуючись його об'єктивним властивостям, впливаючи при цьому на суб'єкт»¹³.

Психіка не є якимсь самодостатнім явищем, що має особливе, відірване від матеріального світу існування. З приводу цього О. М. Леонтьєв зазначає: «Психологічна наука, обмежена рамками буржуазної філософії, ніколи не піднеслася над рівнем суто метафізичного протиставлення суб'єктивних психічних явищ явищам об'єктивного світу; ... вона ніколи не могла проникнути в їхню дійсну сутність; ... у психології «незграбний ваговоз» буржуазної буденної думки щоразу розгублено зупиняється перед прірвою, що відділяє, за словами Енгельса, сутність від явища, причину від наслідку»¹⁴. Відображаючи в процесі матеріально-практичної діяльності явища об'єктивного світу, людина здійснює інтеріоризацію, тобто своєрідне «перенесення» зовнішнього плану дії у внутрішній, суб'єктивний. Інтеріоризація дій, тобто поступове перетворення зовнішніх дій в дії внутрішні, розумові, є процес, який необхідно здійснюється в онтогенетичному розвитку людини. Головним у становленні та розвитку психіки кожної людини є засвоєння нею досягнень історичного розвитку людства, досягнень суспільно-історичної практики та практики наукового пізнання¹⁵.

Розвиваючи думку про способи успішного формування нової розумової дії в онтогенезі, Леонтьєв зауважує, що її треба запропоувати дитині як дію зовнішню, тобто спочатку екстеріоризувати. У такій формі екстеріоризованої розгорнутої зовнішньої дії вона дійсно спочатку

^{12а} Див.: А. Н. Леонтьєв. Проблемы развития психики. М., 1971, стор. 476.

¹³ Там же, стор. 339.

¹⁴ Там же, стор. 24.

¹⁵ Див. там же, стор. 382—383.

і формується. І лише в результаті узагальнення, схематизації, скорочення її ланок тощо відбувається її інтеріоризація. Це — ключові позиції радянської психології, що заперечують як суб'єктивно-ідеалістичну іманентність психічного, так і його механістичне тлумачення.

Особливість людської психіки полягає в тому, що вона «розвивається не як пристосування природжених здібностей спадкової видової поведінки до змінних елементів середовища, а становить продукт передачі та присвоєння індивідами досягнень суспільно-історичного розвитку, досвіду попередніх поколінь людей. Далі будь-який творчий рух думки, який людина здійснює самостійно, можливий лише на основі оволодіння цим досвідом»¹⁶.

Спростування радянськими психологами методологічних і світоглядних засад теорії Юнга здійснюється на основі діалектико-матеріалістичного тлумачення розвитку суспільства і природи, яке потребує врахування усієї багатоманітності зв'язків людини з навколишнім середовищем. У «Філософських зошитах» В. І. Ленін відзначає: «Людина у своїй практичній діяльності має перед собою об'єктивний світ, залежить від нього, ним визначає свою діяльність»¹⁷.

У розвитку філософської думки, як зауважує В. І. Ленін, існує лінія Демокріта і лінія Платона. За всіма своїми ознаками лінія філософа і психолога К. Г. Юнга є суто ідеалістичною, а побудована відповідно до неї «аналітична психологія», всупереч пророцтвам її прихильників, є «архетипним рудиментом» на живому тілі сучасної науки.

* * *

В статті дан критический анализ идеалистических методологических предпосылок одного из представителей психоанализа — швейцарского психолога К. Г. Юнга. Раскрывается положение о том, что «аналитическая психология» К. Г. Юнга лишь по видимости выступает против «классического» психоанализа, представленного З. Фрейдом. В действительности обе эти теории вырастают на одной и той же основе: признании определяющей роли в психической жизни человека бессознательного компонента. Хотя Юнг и пытается формально преодолеть односторонность взглядов Фрейда и Ницше, однако не выходит за пределы их концепций. Особое внимание уделяется рассмотрению двух моментов психологической концепции Юнга: теории «психологических типов» и учению об «архетипах коллективного бессознательного». С позиций диалектико-материалистической философии подвергаются критике попытки Юнга дискредитировать роль общественно-исторической практики в формировании психического опыта человека; отмечается преформистский, априористский характер понимания Юнгом человеческого познания.

¹⁶ Там же, стор. 387.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 157.

Викриття А. В. Луначарським класової сутності буржуазної моралі

Т. С. ГОРДІЄНКО

Цього року прогресивна громадськість світу відзначає 100-річчя від дня народження видатного партійного, державного і громадського діяча, першого наркома освіти Анатолія Васильовича Луначарського. Він був відданим борцем за перемогу соціалістичної революції і побудову нового суспільства, одним із найближчих соратників В. І. Леніна. Людина енциклопедичних знань, визначний теоретик марксистської естетики, публіцист, драматург Луначарський зробив вагомий вклад у справу створення нової соціалістичної культури.

Про його революційну, громадсько-політичну діяльність, про нього як літературного критика, мистецтвознавця надруковано чимало праць. Однак поки що найменш вивченими лишаються його етичні погляди.

У етичній спадщині Луначарського значну цінність мають праці, в яких він досліджує та широко пропагує положення марксизму про зумовленість моральних ідей, норм, правил матеріальним життям суспільства, суспільно-політичним ладом. Розглядаючи мораль як важливу форму суспільної свідомості, як сукупність норм, правил, що виробляються суспільством чи класом «з метою регулювання людських відносин», Луначарський підкреслював, що в класовому суспільстві мораль має класовий характер, відбиває антагонізм приватновласницьких суспільних відносин. У первісному суспільстві, коли власність була суспільною, головною рисою моралі, зазначає він, був первісний колективізм. Та з розвитком продуктивних сил, з появою приватної власності на засоби виробництва, поділом суспільства на класи місце первісного колективізму посідає індивідуалізм — основний моральний принцип усіх експлуаторських суспільств. Розвиваючи та популяризуючи марксистське вчення про мораль, яке вперше вказало на нерозривний зв'язок індивідуалізму з приватновласницькими відносинами, А. В. Луначарський писав, що приватна власність є основою появи егоїстичної людини. Приватна власність сама по собі створює індивідуалістичну психологію, бо примушує захищати свою власність від чужих посягань, турбуватися про її збереження і розширення, що неминуче приводить до конкуренції і глухої ворожнечі з іншими власниками»¹.

Найвищого розвитку індивідуалізм досягає за умов буржуазного суспільства. Капіталістичне суспільство А. В. Луначарський завжди розглядав діалектично, ясно бачачи його суперечності, його поступовий регрес у всіх сферах духовного життя. В одній із праць, що увійшли до збірника статей «Міщанство та індивідуалізм», піддаючи критиці твір німецького буржуазного соціолога і економіста В. Зомбарта, А. В. Луначарський викриває спроби довести, ніби поряд з економічним розвитком буржуазія прогресує і духовно, морально. Показуючи безпідставність цього твердження, він зауважує, що всі форми суспільної свідомості буржуазного суспільства, в тому числі і мораль, в період імперіалізму регресують. Підтверджуючи свою думку, він зазначає, що в XVII—XVIII ст., коли буржуазія боролася за владу, кращі її представники виступали з прогресивних для свого часу позицій. Їх характе-

¹ А. В. Луначарський. Мещанство и индивидуализм. М.—П., 1923, стор. 69.

ризувало презирливе ставлення до релігії, церкви, віра в розум людини, прославляння її свободи. Певний прогрес спостерігався і в галузі моралі.

Та «героїчна епоха буржуазії», пише Луначарський, швидко минула. Досягнувши панівного становища в суспільстві, буржуазія «... з усіх сил прагнула позбавити гучні лозунги батьківських битв за свободу їх змісту, проте залишити їх позолочену галасливість, перетворити їх на брязкучі дзвіночки і гриміти ними, як брязкальцем, перед немовлям-народом»². В ідеології буржуазія поступово переходить на реакційні, містико-теологічні позиції. Непланомірність, хаотичність розвитку буржуазної економіки, конкуренція, зауважує Луначарський, ставали однією з передумов «для метафізичних уявлень про світ, для віри у випадок» та потойбічні сили, що не підвладні волі людини. Крім того, буржуазія відчувала, що росте її супротивник, міцніє його ідеологія, заснована на найпередовіших досягненнях суспільних і природничих наук, і щоб зупинити цей рух, вона ладна була пожертвувати будь-яким прогресом. Своім класовим інтересам буржуазія підпорядковувала всі форми суспільної свідомості: — політику, релігію, мораль та ін. «Велика буржуазія, — пише А. В. Луначарський, — зовсім не бажає встановити просто вільну конкуренцію всіх проти всіх і в усіх розуміннях; вона згуртовується, вона оволодіває державою, вона підтримує поліцію і створює нечуваний мілітаризм; все для охорони порядку, того порядку, за яким багатому властиво обкрадати бідного... Хвастовитий, хдопчачий лібералізм молодого капіталу змінюється запальною прихильністю до порядку...»³.

Отже, регрес буржуазної ідеології і моралі А. В. Луначарський пов'язує з розвитком і поглибленням кризи капіталістичного суспільства. «Буржуазія в міру наближення до кінця XIX століття, все ясніше і ясніше показувала себе паразитичним класом»⁴. Індивідуалізм, жорстокість, аморальність стають характерними ознаками виродження буржуазного суспільства. Правильність цих думок А. В. Луначарського підтверджує сучасна криза буржуазної моралі, яка виявляється в зруйнуванні загальнолюдських ідеалів, духовних, моральних цінностей.

А. В. Луначарський наголошував, що з часом в усіх формах буржуазної суспільної свідомості, особливо моралі, все яскравіше виявляється шкідливий вплив індивідуалізму. Буржуазна мораль, яка спочатку претендувала на всезагальність і робила спроби узгодити інтереси суспільства і особи, стає вузькокорисною, обмеженою. Замість обіцяного царства свободи, розуму і братерства вона проголошує царство грошового мішка. Прагнення до наживи, розрахунок стають головними ознаками так званого тверезого погляду на життя. Звичайно, відкрито грабувати буржуазна мораль не радить. «Але зате в межах закону, — каже А. В. Луначарський, — ти можеш пустити по світу і свого конкурента, і свого робітника, і, чим більше ти наживеш, тим більша тобі честь і слава»⁵.

А. В. Луначарський доводить, що антигуманний характер буржуазної моралі коріниться у самій природі капіталістичного виробництва. Буржуазна мораль поширює принцип купівлі-продажу, торгового розрахунку на всі стосунки, відносини людей. Цінність особи тут визнача-

² А. В. Луначарский. Против идеализма. Этюды полемические. М., 1924, стор. 72.

³ А. В. Луначарский. Мещанство и индивидуализм. М.-П., 1923, стор. 79.

⁴ А. В. Луначарский. Собр. соч. в 8 томах, т. 4. М., 1964, стор. 331.

⁵ А. В. Луначарский. Почему нельзя верить в бога? М., 1965, стор. 181.

ється згідно з законами товарного виробництва і обміну — за кількістю грошей, за капіталом, що належить їй. Трудящих багатії вважають простим знаряддям, засобом для досягнення своїх егоїстичних цілей. Експлуататорський лад пригнічує людську особистість, перешкоджає розвитку її здібностей і талантів. Саме у капіталістичному ладі вбачає А. В. Луначарський соціальні причини глибоко трагічної долі видатних російських письменників, «покалічених титанів» — Достоевського, Гоголя, Толстого, Чернишевського та інших.

У статті «Мораль з марксистського погляду» (1925) А. В. Луначарський мовить про двоїстість моралі в буржуазному суспільстві. Капіталіст зацікавлений у тому, щоб йому особисто було все дозволено, тобто обстоює необмежений індивідуалізм та егоїзм; водночас (особливо це стосується дрібних і середніх буржуа) він ратує за те, щоб усі інші, крім нього самого, були обмежені певними правилами, які б гарантували його недоторканість як особи і власника. З цієї суперечності відносин у капіталістичному суспільстві А. В. Луначарський виводить і таку рису буржуазної моралі, як її лицемірство. Свою експлуататорську сутність буржуазія прикрашає морально-релігійними заповідями, якими-сь абстрактними «загальнолюдськими нормами», які санкціонують, освячують приватну власність, гноблення людини людиною. «Буржуа розколовся на два табори, на два тіла, на дві душі, — зазначає А. В. Луначарський. — Буржуа знає, що в кожному місті є будинки розпусти, будинки пияцтва, ігорні будинки і в центрі кожного міста стоїть храм наживи, що зветься біржею, де люди без ножа ріжуть один одного і в найкоротший строк наживаються за чужий рахунок... Але поряд з усім цим стоять церкви, в яких проповідують мораль благочестиві пастори... Звідси виходить одна бухгалтерія — зовнішня, яка засуджує гріх, а друга — дозволяє його, при певному дотриманні пристойності. Звідси лицемірство»⁶. А. В. Луначарський підкреслює, що такий лицемірний характер властивий не лише буржуазній моралі, а й її етичним вченням, які вірою і правдою служать буржуазії, допомагаючи їй поневолювати трудящі маси. Він викриває апологетичний зміст утилітарних теорій Гоббса, Бентама та ін., які намагалися довести, нібито егоїзм, індивідуалізм є уродженими рисами людини. У своїй праці «Міщанство і індивідуалізм» він піддає гострій критиці подібні твердження російського історика Івана-Розумника, на думку якого, позбавити людину егоїзму означає вирвати з неї «живе начало, її закваску, сіль її особи».

Викриття А. В. Луначарським численних спроб буржуазних апологетів пояснити біологічними чинниками, природою людини всі вади буржуазного суспільства не втратило актуального значення і в наш час. Адже й тепер буржуазні етики, приховуючи соціальну, класову природу буржуазної моралі в капіталістичному суспільстві, прагнуть довести, ніби гонитва за наживою — це біологічний інстинкт, властивість людської психології; а приватна власність є природно обумовленою, єдиною можливою гарантією свободи особи. У цих твердженнях буржуазних ідеологів виявляється спроба абсолютизувати, увіковічнити моральні норми та принципи буржуазного суспільства.

А. В. Луначарський спостерігав свого часу ознаки того, як буржуазна дійсність породжує відкриту проповідь аморалізму. У статтях, уміщених у книзі «Проти ідеалізму. Етюди полемічні», він зазначає, що окремі апологети буржуазії навіть повністю заперечують мораль. «Ніяких ілюзій! — кажуть вони. — ...Основні устої суспільства — промисловість і торгівля; до етики суспільству немає діла, розумні люди керу-

⁶ Там же, стор. 157.

ються комерційними, науково-комерційними міркуваннями. Етика може тулитися по кутках під виглядом доброчесності суспільної і приватної і всередні сімейних відносин. У комерції є одна етика — розумний розрахунок»⁷.

Аналізуючи мораль і етику буржуазного суспільства епохи імперіалізму, А. В. Луначарський з буржуазного індивідуалізму особливо виділяє індивідуалізм монополістичної буржуазії, головним принципом якого є: «Мені все дозволено». Це — мораль «сотень золотих напівбогів», що «дивуються перед власною величчю». Індивідуалізм, як основний принцип буржуазної моралі, на думку А. В. Луначарського, проходить еволюцію від визнання рівноправності всіх дрібних власників, що видається за рівноправність усіх осіб, до переконання у виключному праві «сильної особи» і безправ'ї інших — «слабих». З переходом буржуазного суспільства в стадію імперіалізму буржуазний індивідуалізм набуває найбільш цинічного змісту. Для «ультраіндивідуалістичної», за висловом А. В. Луначарського, моралі імперіалістичної буржуазії характерною особливістю є визнання не особи взагалі, а лише сильної, яка приносить собі в жертву інших людей.

Зауважимо, що у ранній період своєї творчості А. В. Луначарський помилково виділяв в «ультраіндивідуалізмі» два напрями, дві протилежні категорії індивідуалістів. Перша — це ті, хто заради своїх корисних цілей експлуатує, гнобить ближнього. Їх мораль типова для пануючих верств буржуазного суспільства. Друга — ті, хто проголошує право сильного зневажати слабих заради свого культурного росту і розвитку вищих форм свого людського генія. До останніх, так званих воїнничих ультраіндивідуалістів, А. В. Луначарський залічує Ніцше, намагаючись виправдати його аристократизм удаваним прагненням до могутності і краси.⁸ Насправді ж між етикою Ніцше і практикою імперіалістичної буржуазії немає і не може бути такої відмінності, щоб їх поділяти на дві категорії ультраіндивідуалізму. Пізніше і сам А. В. Луначарський неодноразово наголошуватиме, що в етиці Ніцше найяскравіше відобразилися основні риси моралі магнатів капіталу. Свідченням правильності цієї думки є те, що індивідуалізмом Ніцше широко послуговувалися, та й тепер послуговуються імперіалісти для прикриття своєї аморальності, людиноненависницької, загарбницької політики. Ніцшеанство, як відомо, стало однією з ідейних основ фашизму. В наші дні апологети буржуазії за допомогою підновленого ніцшеанства намагаються виправдати гніт і експлуатацію на тій підставі, ніби від збагачення окремих осіб виграє нація загалом.

Поряд з ультраіндивідуалізмом (його двома різновидами) значного поширення в буржуазному суспільстві набув індивідуалізм дрібного власника, або так званий міщанський індивідуалізм. Викриттю міщанської психології і моралі А. В. Луначарський постійно надавав великого значення. Це зумовлювалося тим, що міщанство (мається на увазі не соціальний прошарок міщан, а психологія, мораль, породжена в середовищі дрібного власника) є одним із найшкідливіших пережитків минулого, боротьба за викорінення якого — це важлива складова частина роботи Комуністичної партії у справі виховання нової людини. В. І. Ленін неодноразово вказував на міщанство як на значну перешкоду нашого руху вперед. Він характеризував його як психологію дрібної буржуазії. «Дрібний виробник, який хазяйнує при системі товарного гос-

⁷ А. В. Луначарский. Против идеализма. Этюды полемические. М., 1924, стор. 79.

⁸ Див.: А. В. Луначарский. Мещанство и индивидуализм. М.-П., 1923, стор. 24.

подарства,— ось дві ознаки, що становлять поняття «дрібного буржуа».., або, що те ж саме, міщанина»⁹. Його становище у системі капіталістичних відносин зумовлює такі характерні риси, як страх перед тими, що мають владу, невпевненість, безпринципність.

Заперечуючи думку Г. В. Плеханова, ніби міщанство стало характерним для буржуазії лише в період її занепаду, А. В. Луначарський разом з тим зазначає, що воно є властивістю психології всієї і всякої буржуазії, а також тих груп, населення, які перебувають під її впливом. Міщанство «...є духовною якістю всіх класів і груп, психіка яких визначається приватною власністю, як базисом їх культури»¹⁰. Всі особливості міщанства як моральної якості він виводив з його соціальних, економічних і політичних основ. Саме приватновласницький характер, безперспективність дрібнотоварного господарства, на його думку, породжують такі риси поведінки, характерні для міщан, як егоїзм, презирливе, зневажливе ставлення до нижчих, низькопоклонство перед вищими, пристосовництво. Заради свого врятування міщанин готовий поступитися будь-якими принципами. Міщанській моралі властива ненависть до всього видатного, що виходить за межі «золотої середини». Ідеали міщан завжди обмежені, егоїстичні, а суспільний ідеал, як звичайно, зводиться ними до встановлення міцної влади, яка б захищала приватних власників від ще сильніших хижаків. Етичний ідеал міщан, на думку А. В. Луначарського, обмежений стандартом міщанської доброчесності, яка «понад усе ставить порядок у сім'ї, працелюбство, задоволення найменшим, підкорення закону і правопорядку, здоровий глузд і зворушливу доброзичливість»¹¹. Усі мрії і прагнення міщанства найчастіше полягають у тому, щоб досягти особистого достатку, «тихого щастя». Для нього ідеалом людини є тип «господаря», «глави сімейства», якого всі бояться, перед яким усі схиляються, бо саме в цих ознаках міщанин звичайно вбачає шану і повагу.

У міщанському індивідуалізмі, вказує А. В. Луначарський, на відміну від ультраіндивідуалізму, «інстинкт самоохорони» дрібного власника породжує прагнення до об'єднання. Саме цю особливість міщанського індивідуалізму апологети буржуазії намагалися використати для доказу спільності між міщанством і соціалізмом. А. В. Луначарський виступив з гострою критикою цього антинаукового положення, наголошуючи, що між міщанством і соціалізмом не може бути нічого спільного, бо соціально-економічна основа їх докорінно відрізняється. Мета соціалізму — знищити приватну власність, а міщанин без неї «перестає бути самим собою». Немає нічого подібного і між пролетарським колективізмом і міщанським прагненням до об'єднання. За висловом А. В. Луначарського, останнє складається з ворожих один одному елементів, де кожен член ніколи не відмовиться при нагоді поживитися «будинком, селом, худобою ближнього». Про якусь єдність чи спільність, духовну близькість тут не може бути й мови.

А. В. Луначарський доводить, що міщанство вороже соціалізму, бо в союзі з духовенством розтлінно впливає на робітничий клас, заважає формуванню у нього наукового, соціалістичного світогляду, пролетарської моралі і тим самим є значною перешкодою в боротьбі з експлуататорами. Як приклад шкідливого впливу міщанської ідеології на революційний рух він називає опортуністичні теорії, які проголошували гармонію інтересів різних верств буржуазного суспільства, виступали

⁹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 385.

¹⁰ А. В. Луначарський. Мещанство и индивидуализм. М.-П., 1923, стор. 69.

¹¹ Там же, стор. 75.

за класовий мир, насаджуючи у таких спосіб безпринципність, примиренство, пристосовництво.

А. В. Луначарський виявляв повну згоду з Г. В. Плехановим, який у статті «Про так звані релігійні пошуки в Росії» гостро засуджував спроби відшукати у революційному русі робітничого класу «міщанську сутність»¹². Відсіч подібним ідеологічним підступам необхідна й сьогодні, бо й нині знаходяться «ідеологи», які звинувачують у міщанстві комуністичні партії. Причому це роблять не лише відверті апологети буржуазії, а й маоїсти, що намагаються кожен захід, спрямований на поліпшення добробуту народу, розцінити як «оміщанення», як відступ від соціалізму¹³. Для боротьби з цими наклепницькими твердженнями та у викритті міщанських пережитків твори А. В. Луначарського мають і нині велике значення.

Викриваючи реакційний характер буржуазної моралі, А. В. Луначарський постійно підкреслював, що характерною рисою її є тісний зв'язок з релігією. Проблема співвідношення моралі і релігії займає значне місце в його етичній спадщині.

У ранній період своєї творчості, зазнаючи ідейних хитань після поразки революції 1905 року, Луначарський приходив до помилкових висновків щодо релігії — переоцінював позитивну роль раннього християнства, твердив, нібито релігія виникає як потреба людини розв'язати суперечність між її прагненням до щастя і дійсністю. Це навіть привело Луначарського до спроб породнити марксизм... з релігією, оголосити соціалізм новою релігією. 1907 року в статті «Майбутнє релігії» Луначарський пише, що «науковий соціалізм — найрелігійніша з усіх релігій і справжній соціал-демократ — найрелігійніша людина»¹⁴. Більшовицька партія, В. І. Ленін суворо осудили богошукацтво Луначарського, допомогли йому усвідомити і виправити свої помилки. Згодом А. В. Луначарський говорив про це так: «Але мій великий вчитель Ленін і велика партія, до якої я належу, дуже швидко вилікували мене від цих інтелігентських спроб лити брудну воду у чисту джерельну воду наукового діалектичного, матеріалістичного атеїзму»¹⁵.

Позбувшись під впливом ленінської критики богошукацьких збочень, А. В. Луначарський вже сам викриває спроби поєднати релігію і соціалізм, заперечує будь-які намагання ідеалістичної філософії та теології довести релігійне походження моральних норм і принципів. Основа моралі, підкреслює він, полягає не в зміні релігійних вірувань, а у розвитку суспільних, класових відносин. Нова мораль з'являється не через те, що її диктує нова релігія, а тому, що стара мораль вже не задовольняє певних класових сил.

На думку А. В. Луначарського, в класовому суспільстві релігія накладає значний відбиток на мораль пануючого класу. Релігійна мораль фактично є результатом взаємодії двох форм суспільної свідомості — моралі і релігії. Вона цілком зберігає класову сутність, хоч і має певну своєрідність, яка зумовлюється насамперед тим, що виникнення моральних норм і принципів тут пояснюється божественним, надприродним походженням і пов'язується з різними догмами віровчень. Вказуючи на відмінність між світською і релігійною мораллю буржуазії, А. В. Луначарський пише, що коли релігія метою життя оголошує служіння бо-

¹² Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения, т. 3, стор. 415—420.

¹³ Див.: Ж. Видаль. Куда ведет Китай группа Мао Цзе-дуна. М., 1967, стор. 266.

¹⁴ А. В. Луначарский. Будущее религии. «Образование», 1907, № 10, стор. 23.

¹⁵ А. В. Луначарский. Почему нельзя верить в бога? М., 1965, стор. 421.

гові, то для капіталістів зміст життя зводиться до збагачення, оволодіння великим капіталом, який визначає місце і становище людини в експлуаторському суспільстві. Релігія найпозитивнішою рисою людини вважає покірність, терплячість, а ідеалом капіталістичного світу є безпринципний, цинічний ділок, який не визнає ніяких норм і правил, порушує їх щоразу, як тільки це йому вигідно. Однак, незважаючи на формальну відмінність релігійної і світської моралі, мета їх єдина — захист приватновласницьких відносин.

Аналізуючи класовий характер моралі у експлуаторському суспільстві, її зв'язок з релігією, А. В. Луначарський простежує зміну релігійних віровчень та вимог релігійної моралі залежно від зміни формаций, розвитку суспільних відносин. Цікавим є його дослідження взаємовпливу релігії і моралі у буржуазному суспільстві. Він підкреслює, що у той час, коли буржуазія боролася із феодалами за владу, її кращі представники оголошували війну і релігії, викривали неuczтво та невігластво духовенства, деспотизм, антинародність церкви, хоча вже тоді навіть передові ідеологи буржуазії все ж відводили релігії роль «духовної сивухи» для народу. «Так, найбільший ворог церкви і духовенства, Вольтер,— зазначає Луначарський,— відверто визнавав, що релігія все ж потрібна йому для того, щоб народ, просвітившись, не повстав і не відняв у поміщиків та капіталістів їх майна»¹⁶. А. В. Луначарський робить висновок, що класова суть, соціальне становище буржуазії не давало їй можливості стати на шлях атеїзму, оскільки вона була зацікавлена в такому світогляді, в таких моральних нормах, які б освячували її владу, а для цього найкраще підходила божественна, створена релігією, картина світу. Особливо яскраво зв'язок буржуазної моралі з релігією виявляється в епоху імперіалізму, коли буржуазний лад, що занепадає, все більш залучає для свого виправдання відверто містичні, теологічні доктрини.

А. В. Луначарський висноує, що єдиним класом, здатним подолати релігійну мораль, є пролетаріат, чия «соціальна боротьба під червоним прапором приведе до переходу людства з царства необхідності у царство свободи»¹⁷. У процесі класової боротьби і будівництва соціалізму пролетаріат устанавлює справжню моральність — комуністичну.

У післяжовтневий період А. В. Луначарський приділяє багато уваги науково-теоретичному обґрунтуванню соціалістичних моральних відносин, основних норм і принципів соціалістичної моралі, що почали складатися. Виходячи з лєнінської думки, що основний зміст пролетарської моралі полягає у боротьбі за перемогу комуністичного ладу, утвердження високіх комуністичних ідеалів, А. В. Луначарський підкреслює класовий характер комуністичної моралі, зв'язок її основних моральних принципів з політикою радянської держави.

Наголошуючи, що лише соціалістична перебудова суспільства зможе забезпечити гармонійне поєднання інтересів особи і суспільства, А. В. Луначарський найхарактернішою специфічною рисою комуністичної моралі вважав колективізм на противагу буржуазному індивідуалізму та «груповому егоїзму» об'єднань буржуазного суспільства. Колективізм, що виникає з потреби пролетаріату у згуртуванні для перемоги над експлуаторами, в умовах суспільної власності на засоби виробництва, спільності цілей та інтересів, стає основною формою взаємовідносин між людьми. Саме колективізм сприяє, висноує А. В. Луначарський, «найвищому розвитку кожної особи». «Пролетаріат,— за-

¹⁶ А. В. Луначарський. Почему нельзя верить в бога? М., 1965, стор. 59.

¹⁷ Там же, стор. 60.

значає він,— не менше цінує особу, хоч і краще, ніж будь-хто інший користується нею і ширше, ніж будь-який інший клас, дає їй можливість окреслитися і визначитися»¹⁸.

Соціалістичний гуманізм А. В. Луначарський вважав найвищим етапом у розвитку гуманізму минулих епох, який йде далі простого проголошення любові і поваги до людини, віри у її невичерпні можливості, а включає до себе активну боротьбу за права, свободу і щастя людини. А. В. Луначарський наголошував, що найважливішою умовою морального вдосконалення людей є перебудова суспільства на соціалістичних засадах.

Револуційній, теоретичній і практичній боротьбі за таке суспільство він і присвятив усе своє життя.

Багатогранна творча спадщина А. В. Луначарського — видатного партійного і державного діяча, літературного критика — і сьогодні слугує на найрізноманітніших ділянках нашої ідеологічної роботи, зокрема — у справі виховання нової людини, боротьби за торжество комуністичних моральних принципів.

* * *

А. В. Луначарський — выдающийся партийный, государственный и общественный деятель — внес существенный вклад в дело создания новой, социалистической культуры.

В этическом наследии Луначарского значительную ценность представляют работы, посвященные разоблачению классовой сущности буржуазной морали. Все нормы и принципы буржуазной морали А. В. Луначарский выводил из того, что она является отражением частнособственнических, капиталистических отношений. Главным принципом буржуазной морали он считал индивидуализм, существующий в двух разновидностях — ультраиндивидуализм империалистической буржуазии и индивидуализм мелких собственников, или — мещанский индивидуализм. А. В. Луначарский выступил с острой критикой буржуазных этических теорий, утверждавших будто бы индивидуализм, эгоизм являются врожденными качествами человека.

К основным чертам буржуазной морали А. В. Луначарский относил также лицемерие, безпринципность, приспособленчество, т. д.

Разоблачая реакционный характер буржуазной морали, А. В. Луначарский постоянно подчеркивает ее тесную связь с религией, защищающей интересы эксплуататорских классов. Религия объясняет моральные нормы и принципы буржуазного общества сверхъестественным, божественным происхождением.

А. В. Луначарский приходит к выводу, что единственным классом, способным преодолеть религиозную мораль, является пролетариат. В процессе классовой борьбы и строительства социализма пролетариат устанавливает истинную нравственность — коммунистическую, ядром которой является коллективизм.

¹⁸ А. В. Луначарский. Собр. соч., т. 2, стор. 226.

Плани й перспективи нового наукового журналу

Нещодавно створений журнал «Социологические исследования» уже встиг завоювати численну читачку аудиторію. На прохання наших читачів, редакція журналу «Філософська думка» попросила головного редактора журналу «Социологические исследования» доктора філософських наук, професора А. Г. Харчева розповісти про плани редакції.

Соціологічні дослідження, зазначив А. Г. Харчев, — це давня і глибока традиція марксизму-ленінізму. Уже одна з перших праць Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» мала яскраво виражений соціологічний характер. Безсмертний Марксісв «Капітал» — дослідження таке ж соціологічне, як і економічне. Класичним прикладом історико-соціологічної монографії є праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Чимало творів В. І. Леніна — від «Розвитку капіталізму в Росії» до «Великого почину» — становлять яскраві зразки єдності теоретичного і емпіричного аналізу.

До соціологічних досліджень часто зверталися Август Бебель, Г. В. Плеханов та інші відомі марксистки. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції соціологічна наука стала великою підмогою практичної діяльності державних і партійних органів, суспільних організацій і виховних закладів. Причому навіть сьогодні вражає тематичний діапазон і жанрова розмаїтість цих досліджень: від твору «Рік з гвинтівкою і плугом» Тодорського, який характеризується безпосередністю спостережень і переживань, — до праць С. Г. Струмліна, що включають усі прийоми емпіричного і логічного аналізу.

Усе це слід нагадати тим, хто схильний заперечувати будь-які серйозні традиції проведення і використання соціологічних досліджень у марксизмі-ленінізмі і починати історію соціології зі Спенсера, Конта і Ле-Пле. Спираючись на такі «поширки», деякі буржуазні автори намагаються довести, нібито марксистської соціології до 50-х років нашого століття не існувало взагалі, і саме зростання інтересу до соціологічних досліджень пояснюється, будімо, абсолютним «впливом ззовні». Ця «інтерпретація» історії соціологічної думки була підхоплена ревізіоністами як правого, так і «лівого» ухилу. Однак із-за явної невідповідності фактам вона швидко втрачає кредит у наукових колах, навіть далеких від марксизму. Зокрема, на VII Міжнародному соціологічному конгресі в Торонто 1974 ро-

ку, на конгресі Американської соціологічної асоціації, що проходив майже водночас з попереднім конгресом, марксистська традиція в соціології — незалежно від ставлення до неї — розглядалася як один із найістотніших чинників розвитку світової соціологічної науки.

Створений АН СРСР журнал «Социологические исследования» покликаний розвивати і збагачувати цю традицію, спираючись на широку мережу науково-соціологічних центрів, що працюють пині в країні, і насамперед на Інститут соціологічних досліджень АН СРСР, органом якого він є.

На противагу буржуазній соціології, яка марно намагається подолати розрив між емпіричним аналізом фактів і «теоретичними моделями», що мають, як звичайно, спекулятивно-умоглядний і еклектичний характер, марксистсько-ленінська соціологія становить органічну єдність усіх основних рівнів соціального пізнання: загальнотеоретичного (історичний матеріалізм), емпіричного і рівня так званих окремих соціологічних теорій (соціологія праці, дозволяя, сім'ї, молоді, освіти та ін.). Ця єдність забезпечує високий методологічний і методичний рівень емпіричних досліджень, а разом з тим і «коригування», уточнення, збагачення теоретичного змісту марксистсько-ленінської соціології через узагальнення даних емпіричного аналізу соціального життя.

Провідним методологічним принципом марксистсько-ленінської соціології є принцип комуністичної партійності, яку слід розуміти глибоко діалектично, як зв'язок соціологічних досліджень з практикою боротьби за соціалізм і комунізм, як свідоме служіння вченого комуністичним ідеалам. Причому ця орієнтація не суперечить об'єктивності, науковості результатів дослідницької праці; більше того, вона виступає своєрідним гарантом науковості, бо інтереси трудящих, виражені комуністичною ідеологією, перебувають у повній відповідності з об'єктивною закономірністю суспільно-історичного розвитку.

— Розкажіть, будь ласка, про структуру журналу, про його рубрики й розділи.

Структура журналу «Социологические исследования» орієнтована на те, щоб відобразити структуру марксистсько-ленінської соціології у всьому багатстві її змісту і її зв'язку з практикою.

У відділі «Теоретико-методологічні проблеми соціології» публікуються статті, що містять теоретичний аналіз емпіричних даних. Читач чекає від цих статей широких філософських узагальнень сучасного життя, постановки і розв'язання соціологічних проблем, що мають важливе практичне значення для діяльності партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій. Одні із головних завдань цього відділу — розробка соціальних проблем розвинутого соціалістичного суспільства, серед яких — проблеми розвитку соціальної структури, національних відносин, прогнозування соціальних наслідків науково-технічної революції, розвитку трудових колективів, удосконалення побуту і: дозвілля, зміцнення сім'ї та ін.

За останні роки великого теоретичного і практичного значення набули дослідження категорії способу життя. Категоріями способу життя, якості життя, рівня життя широко послуговуються буржуазні політики і ідеологи з метою апологетики капіталізму. Тому розробка цих категорій в марксизмі-ленінізмі набуває не тільки суто наукового, але й ідеологічного значення.

Головне ж — соціологи повинні створити методичний інструментарій (починаючи із системи показників) для досліджень реальних процесів, характерних для способу життя за соціалізму і капіталізму, і здійснити ці дослідження. Тому журнал буде всіляко стимулювати роботу з так званого вторинного аналізу уже опублікованих емпіричних даних. «Вторинний аналіз»; взагалі кажучи, дуже важливий для узагальнення будь-якого емпіричного матеріалу. Що ж стосується досліджень радянськими соціологами життя сучасного буржуазного суспільства, то тут без нього просто не обійтись. Гадаємо, те, що таких досліджень поки що дуже мало в нашій соціології, — результат не стільки недостатнього розуміння їх важливості, скільки нерозробленості методики «вторинного аналізу».

Один із центральних напрямів розвитку сучасної радянської соціології — соціальне планування — також представлений у журналі спеціальним відділом.

Розробка планів соціального розвитку колективів, регіонів, галузей народного господарства потребує широкої участі учених, особливо соціологів. Зазначимо, що нині соціальне планування дало поштовх організації соціологічної служби безпосередньо на підприємствах. Під керівництвом партійних комітетів соціологічні лабораторії підприємств вивчають проблеми підвищення продуктивності праці, зменшення плінності робочої сили, проблеми адаптації молодих робітників, ефективності різних засобів ідеологічного впливу, в тому числі засобів масової інформації. При міських, обласних, республіканських комітетах ЦК партії успішно функціонують Ради у справі соціологічних досліджень, громадські соціологічні інститути, що здійснюють соціальне планування в масштабі областей, міст, республік, а також вивчен-

ня конкретних питань, які цікавлять місцеві партійні, радянські, профспілкові і комсомольські організації.

Усе це накладає велику відповідальність на учених, які досліджують питання соціального планування, організації праці, виховної діяльності трудових колективів, соціалістичного змагання тощо. Такою ж мірою відповідальна за це і редколегія нашого журналу, який покликаний стати пропагандистом найцінніших для практики результатів наукових досліджень.

На наш погляд, дуже важливо, щоб соціальне планування з максимальною ефективністю використовувалося, по-перше, для дальшого удосконалення суспільних відносин, по-друге, для подолання суперечностей, що виникають внаслідок розвитку нашого суспільства, економічного і соціального його життя, для рішучої боротьби з пережитками минулого, з антиподами комуністичної моралі. Поки що друге із цих двох органічно пов'язаних завдань, на жаль, недостатньо враховується в теорії і практиці нашого соціального планування.

— Якою є конкретна допомога журналу соціологам-практикам?

Поширення соціологічної служби на підприємствах посилює вимоги до кадрів заводських соціологів. Ця проблема має два аспекти. Перший — організація в країні соціологічної освіти, тому що будь-яка наука може успішно розвиватися і мати практичну «віддачу» лише тоді, коли забезпечена спадкоємність знань і досвіду. Система соціологічної освіти уже протягом багатьох років успішно функціонує у ряді соціалістичних країн. Налагоджується підготовка молодих спеціалістів-соціологів (щоправда, в дуже обмеженій кількості) і в деяких радянських вузах. Дуже важливо нагромаджений досвід підготовки марксистських соціологічних кадрів своєчасно узагальнити, проаналізувати і осмислити.

Другий аспект проблеми — робота із заводськими соціологами безпосередньо через журнал, підвищення їхнього професійного рівня внаслідок публікації спеціальних статей, що розглядають питання, які доводиться теоретично і практично розв'язувати заводським лабораторіям. Як з того, так і з іншого аспекту проблеми журнал робить дуже мало, але ми докладемо усіх зусиль, щоб уже найближчим часом ліквідувати цю прогалину.

У всіх номерах журналу систематично публікуються статті і про зв'язок соціології з практикою, про застосування соціологічних рекомендацій в діяльності партійних, державних та інших органів управління.

Авторами цих статей є, як звичайно, партійні, комсомольські, господарські працівники. Однак у матеріалах даного розділу ще недостатньо висвітлюється питання про шляхи підвищення ефективності соціологічних досліджень, про нові проблеми, які ставить перед соціологією сучасна практика.

— Очевидно, читач журналу матиме змогу скласти уявлення і про численну літературу з соціології, про новітні досягнення радянських і зарубіжних соціологів, чи не так?

Журнал приділятиме багато уваги і розкриттю досягнень марксистсько-ленінської соціології за рубежом, історії соціологічної науки, критиці буржуазних і ревізіоністських соціологічних концепцій.

Великі завдання стоять перед відділом методики і техніки соціологічних досліджень. Серед них — підвищення професійно-методичного рівня дослідницької роботи, пошуки шляхів більш ефективного застосування у ній математичних методів, уніфікація показників відбору і групування емпіричного матеріалу для того, щоб забезпечити можливість зіставлення і «вторинного аналізу» результатів, одержаних окремими соціологічними центрами.

В журналі існує традиційний розділ «Критика і бібліографія», де публікуються рецензії на нові книжки з соціології. Крім того, щоб більш глибоко і вільно (з жанрового боку) аналізувати нову літературу, відкрита рубрика «Роздуми над новою книжкою». Статті цієї рубрики є своєрідною пропагандою найцікавіших соціологічних праць. Так, наприклад, у № 2 за 1974 рік опублікована стаття В. І. Владимирова, де дано докладний критичний аналіз книжки Г. В. Васильєва «Проблеми підвищення продуктивності праці на підприємствах промисловості і транспорту», яка нещодавно вийшла друком.

Ми маємо намір також регулярно публікувати списки нової літератури з соціології і давати реферативну інформацію про зміст соціологічних журналів соціалістичних країн.

— В чому вбачає редакція основне завдання журналу «Социологические исследования»?

Діапазон практичного значення сучасних соціологічних досліджень надзвичайно широкий. Вони можуть дати пряму відповідь на конкретні питання удосконалення роботи окремих підприємств, але можуть бути

спрямовані і на розв'язання проблем, що потребують прийняття заходів загальнодержавного масштабу, — скажімо, проблеми поліпшення демографічної структури сільського населення у північній і західній зонах РСФСР чи підвищення ефективності системи регулювання міграції. Соціологічні дослідження, проведені на досить показовому матеріалі, є однією із найважливіших передпосилок філософських узагальнень практики соціалістичного і комуністичного будівництва. Такі дослідження найбільш важливі для теорії і практики, але їх поки що замало. Тут часто заважає відокремленість, замкненість у роботі соціологічних центрів і окремих соціологів, слабка підготовка соціологічних кадрів та чимало інших причин. Усвідомлюючи нагальну потребу швидкого подолання цих явищ, наукова громадськість справедливо вбачала основний шлях до досягнення даної мети у створенні громадського соціологічного журналу — колективного організатора дослідницької роботи, трибуни кращих досягнень марксистсько-ленінської соціологічної думки в СРСР.

Тепер такий журнал створено; радянські соціологи дістали надійний засіб консолідації і координації своїх зусиль, засіб поширення наукового і методичного досвіду, нагромадженого більше ніж за столітній період розвитку марксистсько-ленінської соціології. Створення журналу — це ще один вияв довір'я партії і народу до кадрів радянської соціологічної науки, яке редакційний колектив нашого журналу сприймає як заклик подесятирити наші зусилля у справі поширення передових наукових знань, координації соціологічних досліджень в СРСР, збільшення практичної віддачі, практичної корисності теоретичних розробок.

З кожним новим номером журналу ми дістаємо щоразу нові підтвердження того, який великий інтерес у нас і за рубежом до соціології марксизму-ленінізму, як багато чекають від цієї науки. Це накладає особливу відповідальність і на Інститут соціології АН СРСР, і на його друкований орган. Редакційний колектив журналу докладе усіх зусиль до того, щоб виправдати це довір'я і сподівання своїх читачів і передплатників.

Семінар з методологічних проблем творчості

Семінар з методологічних проблем творчості, що відбувся у вересні минулого року в Сімферопольському держуніверситеті ім. Фрунзе, був першим справді представницьким симпозіумом, на якому проблеми творчості висвітлювались комплексно, у

взаємозв'язку її соціальних і гносеологічних аспектів, під кутом зору філософії, історії, науки і техніки, психології, логіки, естетики, мистецтвознавства, етики, педагогіки, математики, мовознавства та інших наукових дисциплін. У його роботі взяли

участь близько 100 дослідників з багатьох республік нашої країни — Російської Федерації, України, Грузії, Вірменії, Естонії та ін. Організацію і проведення семінару здійснили Філософське товариство СРСР, Українське відділення цього Товариства, кафедра філософії Сімферопольського держуніверситету ім. Фрунзе, Комісія з комплексного вивчення художньої творчості Ради з історії світової культури АН СРСР.

Головне завдання семінару полягало в тому, щоб виявити підходи до створення загальної теорії творчості, цілісної концепції закономірностей творчих процесів. Часткові теорії і методики дослідження цієї проблеми вже розроблені, є численна література з цих питань, але ще недостатньо вивчені принципи синтезу конкретно-наукових даних, які характеризують творчість у різних її аспектах.

Надзвичайно велике практичне значення проблем, що обговорювалися. Сьогодні, як відомо, формування творчої особистості збилося безпосередньою метою і потребою розвинутого соціалістичного суспільства. Величезна кількість людей, зайнятих справою комуністичного виховання, особливо виховання підростаючого покоління, чекає обдуманих і обґрунтованих рекомендацій учених. Це було підкреслено у вступному слові завідувачого відділом науки і навчальних закладів Кримського обкому КП України М. В. Багрова, який відкрив пленарне засідання семінару.

На пленарному засіданні були сформульовані і запропоновані для подальшого обговорення основні проблеми, що стосуються різних аспектів творчості. Член-кореспондент АН СРСР В. С. Кружков у своєму виступі відзначив, що центральною проблемою семінару є дослідження соціальної творчості широких мас трудящих. Її актуальність особливо зростає в епоху науково-технічної революції, яка характеризується великим розмахом творчої діяльності радянського народу.

Болгарський філософ Гіргін Гіргінов присвятив свій виступ аналізу революційної творчості трудящих Болгарії, підкреслив стимулюючу роль дружби радянського і болгарського народів у творенні нових форм життя.

Актуальні проблеми були порушені у доповіді члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарука (Київ) «Творчість і світогляд». Доповідач показав, що творчість характеризується відкриттям нових можливостей і створенням на їх основі певної реальності. У процесі творчості реальним стає для нас той час, який переживається як життя. Переживання і проектування майбутнього світу як світу відкриття можливого і є справді творчим процесом. Величезну роль у ньому відіграє світоглядна установка. Світогляд органічно включається у творчість, передбачає її, оскільки сам виступає як духовне освоєння світу. Він не зводиться до світорозуміння, а є також засобом і водночас результатом світоперетворення. Інакше ка-

жучи, світогляд осягає світ на основі практики його перетворення. От чому надзвичайно важливо у формуванні творчої особистості озброїти її правильним, науково-матеріалістичним світоглядом.

Обговорення цих кардинальних питань було продовжене у доповіді А. І. Арнольдова (Москва) «Культура і соціальна творчість особи». Доповідач підкреслив, що соціальна творчість становить невід'ємний компонент культури. Вона передбачає громадянську активність особи, що виражається у духовно-практичній діяльності. Тому кінце потрібно розвивати громадянську активність і формувати справді культурну особистість. Треба допомогти кожній людині зрозуміти і відчуті множинність її зв'язків з колективом. Без цього люди не зможуть усвідомити своїх соціальних потенцій, духовних творчих ресурсів.

Предметом широкої дискусії стала доповідь А. Т. Шумиліна (Сімферополь) «Творчість, її сутність і специфічні форми», в якій була зроблена спроба розглянути основні етапи і типи творчості, розкрити її гносеологічні функції. Доповідач вирізняв два основних типи творчості. Перший з них характеризується створенням якісного нового продукту, що не має аналога у дійсності. Другий — полягає у творенні продуктів за зразком і подобою відомих людині прототипів. Відповідно, на думку доповідача, не можна ототожнювати наукову діяльність, наукове дослідження і наукову творчість. Наукове дослідження може розглядатися як творчість лише за умови, що в його процесі застосовуються нові способи і нові засоби пошуку, здійснюються оригінальні експерименти.

На основі аналізу творчого, продуктивного мислення доповідач зробив висновок, що зміст пізнання і духовної творчості розкривається у двох органічно пов'язаних, але якісно відмінних функціях: функції відображення дійсності і творчої функції, яка полягає у розв'язанні проблеми перетворення дійсності.

З таким розмежуванням двох функцій пізнання не погодився академік АН СРСР Б. М. Кедров (Москва). У своїй доповіді «Логіка і психологія творчості» він відзначив, що неправомірно розглядати творчість і відображення як різні функції свідомості. Відображення, на його думку, неможливе без творчості. Теорія відображення органічно вбирає у себе творчість. Не можна відобразити світ, не ставлячись до нього творчо. Але те, як поєднуються відображення і творчість, — справді становить важливу проблему, що потребує дослідження.

На закінчення академік Б. М. Кедров підкреслив особливу важливість завдань пізнання закономірностей соціальної творчості, спрямованої на прогресивний розвиток суспільства.

Теза Б. М. Кедрова про неправомірність розмежування відображення і творчості була підтримана і розвинута членом-корес-

пондентом АН СРСР О. Г. Спіркіним (Москва). Такий поділ, зазначив він, призвів би до того, що наукова діяльність втратила б риси творчого процесу. У своїй доповіді «Діалектико-матеріалістична інтерпретація творчої активності» О. Г. Спіркін обґрунтував ідею про діяльний, цілеспрямований і активний характер творчості. Ця діяльність, підкреслив він, починається вже із селекції сприйняття на рівні живого споглядання, продовжується у процесі абстрагування, коли відбувається цілеспрямоване відвернення від одних властивостей об'єкта і фіксування інших, а також в актах продуктивної уяви, у трансформації чуттєвого матеріалу в концептуальні форми, пов'язані з утворенням ідей, цілей, інтересів.

Творча активність свідомості полягає у продукуванні нових ідей і ідеалів, у духовному управлінні як практичною діяльністю, так і психічними процесами.

Ці та інші питання, порушені на пленарному засіданні, докладно обговорювалися під час роботи трьох секцій семінару, присвячених найважливішим проблемам вивчення творчості.

«Творчість і сучасна соціальна практика» — навколо цієї теми об'єднались доповіді на першій секції (керівник В. І. Шинкарук). У них яскраво відбилася думка про те, що аналіз соціальної творчості трудящих є одним з найважливіших напрямів у вивченні сучасних форм творчої діяльності. Цій темі був, зокрема, присвячений виступ І. О. Єніна (Сімферополь).

О. І. Первонайський (Сімферополь) розглянув соціалістичне змагання як вид масової творчості. Саме у соціалістичному змаганні, як зазначалося у його доповіді, закладена можливість перетворення праці на творчу потребу. Дослідження показують, що в учасників змагання набувають високого престижу такі сторони трудової діяльності, як створення нового, можливість застосувати знання і виявити здібності, раціоналізація і винахідництво.

В. К. Башкутов (Свердловськ) присвятив своє повідомлення малорозробленій темі — творчій природі наукової ідеології. Він критикував поширене у науковій літературі положення, згідно з яким наука пізнає суще, а ідеологія — належне. Він характеризував наукову ідеологію як творче відображення дійсності.

В. І. Шинкарук, спинившись на викладених у доповідях і повідомленнях положеннях, відзначив, що у філософській літературі ще недостатньо глибоко досліджується така фундаментальна проблема, як творчо-перетворююча роль широких народних мас в історичному процесі. Розробка цієї теми потребує теоретичного осмислення здобутих нашою країною успіхів у побудові розвинутого соціалістичного суспільства і її русі до комуністичного способу виробництва в умовах науково-технічної революції.

На засіданнях другої секції (керівник А. Т. Шумилін) обговорювалася тема «Сут-

ність, структура і механізм творчого процесу». Першим виступив Я. О. Пономарьов (Москва) з доповіддю «Стратегія дослідження творчості». Він підкреслив велику актуальність питання про шляхи управління творчою діяльністю. Цим центральним завданням і визначається стратегія дослідження творчості в його загально-теоретичних, соціологічних, психологічних та інших аспектах.

О. М. Ткаченко (Київ) у своєму виступі зазначив, що звернення до інтуїції як чинника творчого процесу правомірне лише у тому разі, якщо вона не протиставляється логічному мисленню, не розглядається як особлива ірраціональна здатність, а залучається до певного предметно-логічного контексту процесу пізнання.

М. А. Кіссель (Ленінград) говорив про методологічну роль категоріального апарату філософії у дослідженні природи творчості.

І. І. Фурсін (Севастополь) виступив із доповіддю «Про специфіку міфологічної і релігійної творчості».

Розкриваючи генезис творчого мислення, Є. О. Лехнер (Москва) спинився на питанні про історичний процес формування специфіки різних видів творчості.

Ю. Ф. Сафонов (Севастополь) вдався до аналізу положень доповіді А. Т. Шумиліна, проголошеної на пленарному засіданні. Відзначивши плідний характер постановки філософських проблем творчості у цій доповіді, Ю. Ф. Сафонов відзначив, що неправомірно ставити у центр цих проблем інженерно-технічну, конструкторську творчість. У створенні ідеальних об'єктів і моделей дійсності, побудові гіпотез і теорій виявляють себе, на його думку, найвищі форми творчої діяльності.

На засіданнях третьої секції, яку очолював Д. І. Дубровський (Москва), обговорювалися проблеми, об'єднані темою «Творчість у науці, техніці, мистецтві». На цій секції було вислухано п'ять доповідей.

У доповіді Д. І. Дубровського «До проблеми інтерпретації творчої діяльності» висвітлювалось питання про створення єдиної теорії творчої діяльності на базі розвитку міждисциплінарних концепцій творчості.

В. П. Яковлев (Ростов-на-Дону) спинився на специфіці філософської творчості як форми синтезу теоретичного і практичного ставлення до світу.

Про відбиття емоційної спрямованості письменника у продуктах його творчості говорив психолог Б. І. Додонов (Сімферополь).

Д. Ковда (Москва) у доповіді «Виявлення ролі несвідомих психічних процесів у художній творчості» звернув увагу на те, що несвідома психіка функціонує як цілісно-особистісний стан організму. Тому, визначаючи роль несвідомих процесів у художній творчості, треба виходити не з окремих психічних процесів (уяви, інтуїції,

пам'яті), а з поняття про самого суб'єкта як цілого і його відношень до дійсності.

«Моделювання художньої творчості на ЕОМ» — тема завершальної в цій секції доповіді Р. Х. Заріпова (Москва).

У наступні дні відбувалися дискусії з низки зазначених проблем за участю всіх учених, що прибули на семінар. Ходом дискусії з теми «Логіка й інтуїція у творчому процесі» керував академік Б. М. Кедров. Основним матеріалом обговорення послужила доповідь Я. О. Пономарьова, який висунув тезу про первинність інтуїції щодо логіки у творчому процесі. Відповідно, виходячи з того, що творчий процес починається з освоєння предмета, доповідач визначив інтуїцію як «діяння з предметами», а логіку — як «оперування образами предмета (знаками, моделями)».

Багато учасників дискусії (Б. М. Кедров, А. І. Уїюмов, О. Г. Спіркін, А. Т. Шумилін та ін.), керуючись філософськими міркуваннями, не погодилися з цією схемою творчого процесу. Вони запропонували його вихідним моментом вважати логічні операції з об'єктами. Зокрема, на думку академіка Б. М. Кедрова, творчість за своєю специфікою не належить до сфери несвідомого, це — момент найвищого інтелектуального напруження. Що ж до інтуїції, то вона є одним із джерел творчості, але аж ніяк не визначальним. О. Г. Спіркін підкреслив, що інтуїцію не можна в строгому розумінні слова залічити чи то до сфери свідомого, чи то несвідомого. Тут ще багато незрозумілого. Інтуїцію можна розглядати як безпосереднє убачення, схоплення суті чогось у надрах досвіду незалежно від того, чи усвідомлений цей процес схоплення чи ні. Як зауважив А. І. Уїюмов (Одеса), антагонізм між логікою й інтуїцією не є таким гострим. А. Т. Шумилін вважає вихідним пунктом творчого процесу проблемну ситуацію і потреби її розв'язання, що реалізуються пізнавальною діяльністю.

Низку конструктивних зауважень було висловлено і стосовно самого розуміння інтуїції. Член-кореспондент АН СРСР М. В. Волькенштейн (Москва) вважає, що термін «інтуїція» означає в контексті його вживання упередженість. Ю. А. Шрейдер (Москва) схарактеризував інтуїцію як момент передзнання очікуваного результату. С. Ю. Зак (Одеса) кваліфікував її як здатність інтелекта вловлювати «щось» в умовах невизначеності. Б. Г. Кузнецов (Москва) твердив, що інтуїтивне є перехідною сферою від одної логіки до іншої. На погляд А. О. Новикова, інтуїтивне — це галузь знання, на якій суб'єкт не зосереджує уваги у здійсненні якогось цілеспрямованого творчого акту, а усвідомлює лише її результат. Інтуїтивне і логічне становлять дві сторони процесу, що перебувають у діалектичній взаємодії.

«Соціальні і психологічні чинники творчої активності особи» — тема другого дня дискусій, які відбувалися під керівництвом Г. М. Андреевої (Москва).

Основним доповідачем з означеної проблематики був М. Г. Ярошевський (Москва). Він показав, що існує давня традиція зважати на особливості суб'єкта творчості, особистості. Сьогодні, коли йдеться про масовий характер творчості, психологія ще не здобула ключа для пояснення природи творчого процесу. За цих умов належить звернутися насамперед до логіки наукового дослідження. Якщо говорити про таку логіку в рамках соціології, то одиницею аналізу природи творчості має бути поняття про діяльність та її мотиви як вихідні пункти творчого процесу. Отож, відкривається можливість вийти у новий план аналізу, до нових понять, зокрема до програми дослідження, що поєднує у собі історичні тенденції розвитку наукового знання з конкретними умовами соціального середовища і установками творчого суб'єкта.

Навколо проблематики, що була зачеплена, розгорнулася жвава дискусія. Підкреслювалося, що в умовах науково-технічної революції мотивація творчої діяльності почала виступати у більш складних і опосередкованих формах. Член-кореспондент АН СРСР М. В. Волькенштейн вважає, що основний стимул ученого — жадоба пізнання, а потім уже — безпосередня практична значущість результатів творчості. Член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук уточнив, що в психологічному аспекті допитливість може стояти на першому плані у системі мотивів творчості, однак перекривається світоглядними і моральними принципами вченого. Домінуючим чинником мотивації творчості вченого є його переконаність у правильності, істинності ймовірного знання. По суті, така переконаність становить віру в раціональному розумінні. Вона виступає світоглядною установкою на сприйняття уявляваного як дійсного. Учені не вкладають енергії і пристрасті у працю, якщо в них немає цієї віри. На думку Д. І. Дубровського, нині у творчості вченого на перший план виходить ціннісно-гуманістичний аспект. Учений повинен дбати про гуманістичну одухотвореність свого дослідження.

Аналізові творчості як основної частини марксистсько-ленінського вчення про людську діяльність присвятив свій виступ і М. С. Каган (Ленінград). Типологія творчості, підкреслював він, безпосередньо зумовлена типологією діяльності, що виступає у п'ятих формах — перетворювальній, пізнавальній, ціннісно-орієнтаційній, комунікативній і художній.

Третій день дискусій був присвячений темі «Загальні закономірності і відмінності творчого процесу в науці і мистецтві». Керував засіданням письменник Д. О. Гранін. Вступне слово виголосив Б. С. Мейлах (Ленінград). З доповідями виступили А. В. Гуліга (Москва) і Б. М. Рунін (Москва).

Б. С. Мейлах головну увагу приділив комплексному підходу у розв'язанні проблем творчості, відзначив небезпеку над-

мірного захоплення будь-якими модними методами дослідження, неприпустимість переоцінки можливостей тої чи тої наукової дисципліни.

А. В. Гулига зазначив, що ідея єдності науки і мистецтва є вельми плідною. Естетичний момент, на думку доповідача, наявний у всякому виді творчості. Гра в науці як вияв загальної культури творчої уяви близька до мистецтва. У своєму центральному пункті будь-який творчий процес виявляється пов'язаним з неконтрольованим актом свідомості — інтуїцією, підсвідомим. Невипадково ще Кант в «Антропології» назвав підсвідоме акушеркою думки. Спостерігається загалом аналогія між характером сновидінь і творчим процесом.

Іншу позицію, ніж А. В. Гулига, обстоював у своєму виступі Б. М. Рунін, який виходив з якісної відмінності науки і мистецтва. За його образним висловом, творчість художника полягає у складанні кросвордів, а вченого — у заповненні їх; неправильно, на думку доповідача, твердження, що і наука і мистецтво прагнуть збагнути істину. У мистецтві завдання — сягнути естетичного, у науки — істини.

В. І. Устиненко (Сімферополь) схарактеризував гру як синтетичну форму творчого процесу. Б. Г. Кузнецов підкреслив зв'язок науки не тільки з естетичністю, але й з етичністю. Про потребу підпорядкування наукової творчості моральним і естетичним критеріям говорили також А. І. Уїюмов, Л. І. Новикова (Москва), І. Б. Гутчин (Москва), Е. М. Мирський (Москва), С. Ю. Зак, С. В. Остапенко (Одеса), С. С. Алєнґос (Москва), А. С. Архангельська (Сімферополь), Л. І. Зіннурова (Сімферополь) та ін. Але водночас зазначалося, що потрібно бачити і відмінності в науковій і художній творчості.

Деякі положення доповіді А. В. Гулиги цілком заперечувались. Академік Б. М. Кедров назвав сумнівною ідею подібності творчості сновидінню. Такої ж думки дотримувався А. В. Македонов (Москва). М. Г. Ярошевський критично поставився до спроби доповідача апелювати до окремих положень Фрейда. Тут потрібні, вважає він, не посилання на Фрейда, а нові відповіді на деякі порушені ним питання.

Чимало заперечень було висловлено на адресу доповіді Б. М. Руніна. Зокрема А. І. Уїюмов полемізував з доповідачем стосовно унікальності лише художньої творчості. Нові наукові теорії так само унікальні і мають глибокий зв'язок з особистістю вченого. М. Г. Ярошевський не погодився з прикладом кросворда, тому

що і художник і вчений мають однаковий стосунок як до створення, так і заповнення кросворда дійсності, але різними методами розв'язують це завдання.

Завершальний день семінару був присвячений темі «Творчість і проблеми навчання і виховання». Головував Е. Г. Юдін (Москва).. З основною доповіддю «Формування творчих здатностей особи» виступив член-кореспондент АПН СРСР В. П. Зінченко (Москва). На його думку, в гонитві за розвитком оперативної технічної оснащеності у процесі виховання творчої особистості перебільшена увага приділяється мовній, формальнологічній стороні її здібностей, тим часом як потрібний також розвиток образного, наочного мислення.

І. Я. Лернер (Москва), розвиваючи ідею доповідача, підкреслив, що досвід творчої діяльності не можна передати з допомогою переказу. Творчий потенціал особистості відносно автономний стосовно до обсягу знань. Важливо включити людину у творчий процес.

В. Л. Смолян (Москва) говорив про образні і концептуальні компоненти творчого мислення. Він висловив гіпотезу про те, що провідну роль у творчому потенціалі висококваліфікованого мислення відіграє цілісне структурне «збачення». На питаннях про модернізацію системи освіти для надання їй творчого характеру спинились Е. О. Лєхнер, Ф. Т. Зіннуров (Сімферополь), Я. В. Фрідман (Сімферополь), Г. Р. Естрін (Сімферополь), О. С. Вєнтцель (Москва), О. В. Славін (Смоленськ) та ін. Зазначалося, що завдання формування творчої особистості в умовах будівництва розвинутого соціалістичного суспільства дістає своє розв'язання через включення кожної людини в активну творчо-перетворювальну діяльність.

Дослідження творчості в контексті соціальної діяльності є, отже, як показала вся робота цього семінару, ключовим пунктом аналізу будь-якої з проблем. Обговорення шляхів такого аналізу в різних аспектах вивчення творчості як соціального феномена засвідчило продуктивність здійсненої роботи.

Підбиваючи підсумки семінару, А. Т. Шумилін, Б. С. Меїлах і О. Г. Спіркін відзначили, що він окреслив основні проблеми дальшого вивчення творчості. Чітко виявилась потреба у комплексному підході до аналізу цих проблем, у формуванні цілісної теорії творчих процесів. Було ухвалено наступний семінар з проблем творчості провести у вересні 1976 р. у Сімферопольському держуніверситеті.

І. І. ФУРСІН

Обговорення проблем викладання філософії

У постанові ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» підкреслюється, що у науковій роботі кафедри слід звернути увагу «на розробку комплексних актуальних проблем, питань методик викладання суспільних наук і комуністичного виховання молоді»¹. Процес підготовки студентів, набуття ними фахових знань неможливий без діалектико-матеріалістичного осмислення цих знань і має органічно поєднуватися з формуванням наукового світогляду, вихованням комуністичної переконаності, глибоким усвідомленням політики КПРС на сучасному етапі.

Цьому питанню було присвячено спільне засідання кафедри марксистсько-ленінської філософії Вищої партійної школи при ЦК Компартії України разом з філософськими кафедрами Київського державного університету та Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при університеті. На ньому відбулося обговорення книжки «Викладання марксистсько-ленінської філософії як фактор комуністичного виховання», підготовленої колективом авторів під керівництвом кафедри марксистсько-ленінської філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Московському державному університеті².

У виступах викладачів відзначалося, що автори книжки доклали багато зусиль у справі розробки методичних порад для викладання кожної учебової теми курсу марксистсько-ленінської філософії. Висвітлення учебових тем в процесі викладання філософії тісно пов'язане з найактуальнішими проблемами практики комуністичного будівництва, формування комуністичного світогляду в радянських людей. У посібнику подаються цінні поради щодо структури педагогічних та методичних прийомів викладання тієї чи іншої теми, застосування технічних засобів навчання, художньої літератури тощо для поглиблення емоційного сприйняття лекцій. Позитивним у книжці є й те, що в ній значна увага надається питанням методології критики буржуазних теорій та особливостям сучасної ідеологічної боротьби.

Водночас учасники обговорення відзначили і певні недоліки посібника.

Так, доктор філософських наук А. Т. Нелеп зауважив, що у розділі «Взаємозв'язок навчальних і виховних функцій викладання марксистсько-ленінської філософії»

співвідношення освіти і виховання розглядається тільки в плані координації, без урахування необхідної субординації цих елементів. З таким дещо однобічним трактуванням їх взаємозв'язку важко погодитися. Адже освіта в кінцевому підсумку підпорядкована реалізації виховної мети, а це виховання здійснюється, в свою чергу, у процесі освіти через учебово-пізнавальну діяльність студентів. Поза увагою авторів залишилися і такі проблеми, як самоосвіта і самовиховання, без яких аналіз єдності виховного і учебового процесу не може бути повним. На думку А. Т. Нелепа, до цього розділу доцільно було б включити аналіз поняття «педагогічна мета», оскільки без його висвітлення важко скласти вичерпне уявлення про освіту і виховання. Слід було б також охарактеризувати духовний світ радянського студента (як об'єкта виховання) і на цій основі розглянути методи і форми філософської освіти, її роль у вирішенні виховних завдань.

Доктор філософських наук Г. Г. Вдовиченко та доктор філософських наук В. С. Лутай зазначили, що запропонований авторами виклад теми «Матерія і основні форми її існування» дещо відстає від досягнень сучасної науки загалом і філософії зокрема. Замість методичних порад щодо того, як розглядати питання простору, часу в врахуванням даних сучасного природознавства автори розділу зловживають ілюстративним матеріалом з наукової фантастики.

В. С. Лутай зазначив, що у книжці, на жаль, не враховані останні праці радянських філософів по створенню системи принципів діалектичного та історичного матеріалізму, а тому і її розділи не зовсім логічно пов'язані між собою. (Наприклад, необгрунтованою є перестановка таких важливих розділів діалектичного матеріалізму, як теорія відображення і теорія пізнання). Інтерес присутніх викликала пропозиція побудувати викладання курсу діалектичного матеріалізму за принципом піднесення від абстрактного до конкретного, тобто з категорії «матерії», як вихідної в діалектичному матеріалізмі, виводити головне питання філософії, дві його сторони та ін., а потім розкривати теорію пізнання. Особливо прикрим є те, сказав В. С. Лутай, що в книжці взагалі відсутній розгляд процесу становлення комуністичного ідеалу, над розробкою якого працюють філософи-марксисты і якому кінець кінцем мають бути підпорядковані і освіта, і виховання, і, зокрема, викладання марксистсько-ленінської філософії.

Г. Г. Вдовиченко звернув увагу на те, що рецензований розділ занадто переобтяжений дискусійними питаннями, деякі із них (особливо дискусію про визначення ка-

¹ «Коммунист», № 10, 1974, стор. 6.

² Преподання марксистско-ленинской философии как фактор коммунистического воспитания. М., 1973, 379 стор.

тегорії «матерія») навряд чи доцільно було включати в процес викладання теми. З виховною метою слід докладніше розкрити методологічне значення лєнінського визначення категорії «матерія», оскільки головним завданням, метою цієї учбової теми є формування саме матеріалістичного світогляду, що вимагає чіткого висвітлення основних, фундаментальних філософських положень.

На абстрактний характер деяких методичних порад вказав доктор філософських наук І. В. Бичко. Так, у розділі «Теорія пізнання діалектичного матеріалізму. Форми і методи наукового пізнання» йдеться більше про те, що треба говорити, а не про те, як саме це робити. Увага читача звертається передусім на перелік питань, що містить програма викладання філософії, а не на те, як розкрити кожен пункт програми, як сформувати діалектико-матеріалістичний спосіб мислення у студентів. До того ж з практики відомо, що досвідчений викладач за відведений нормативний час висвітлює не всі, а лише корінні питання програми, за допомогою яких і реалізує виховні цілі.

На думку доктора філософських наук М. Л. Злотіної, автори збірника не змогли повною мірою проаналізувати виховні аспекти учбових тем курсу марксистсько-лєнінської філософії. Так, у розділі «Закони і категорії матеріалістичної діалектики» ці моменти вибірково зведені до ілюстрацій окремих положень, тоді як завдання полягає у тому, щоб виявити виховний характер теми загалом. Процес виявлення виховного характеру марксистсько-лєнінської філософії можливий при високій науковій змістовності читання лекцій, у якій немає місця спрощенням, як це інколи буває в рекомендаціях автора розділу, де він намагається показати конкретний, «життєвий» зміст філософських абстракцій.

Викладачі, які характеризували розділи історичного матеріалізму, зазначили, що, при всіх позитивних моментах книжки, методичні поради виявилися тут найбільш невдалими. Автори пропонують такий виклад тем, який відстає від сучасного рівня розвитку загальносоціологічної теорії марксизму-лєнінізму, а це, зрозуміло, не сприяє підвищенню виховних функцій викладання

історичного матеріалізму. На підтвердження цього кандидат філософських наук О. В. Левницька навела ряд неточностей, які містить розділ «Суспільна свідомість і її структура». Так, зокрема, пропонується застаріле тлумачення несистематизованого, емпіричного рівня свідомості як тотожного суспільній психології.

Кандидат філософських наук О. О. Валуїський вказав на недосить вдалий підхід авторів у трактуванні теми «Політична організація суспільства». Основна увага надається питанням держави, якими, звичайно, не вичерпується вся проблематика теми, крім того, недостатньо аналізуються місце і керівна роль Комуністичної партії в радянському суспільстві.

Автор розділу «Природа і суспільство», підкреслив кандидат філософських наук А. І. Трубенко, захоплюється більше природничонауковою проблематикою, недостатньо розкриває власне філософський зміст теми. Мало уваги приділяється характеристичі специфіки самого суспільства. Уся проблематика осуспільнення природи в основному зводиться до розгляду географічного середовища.

Кандидат філософських наук Л. Я. Смоляков мовив, що розділ «Соціальні проблеми науково-технічної революції» містить навіть деякі двозначні положення. Так, нечітко формулюється думка про розвиток науково-технічної революції у Сполучених Штатах — тимчасовий пріоритет США у деяких галузях науки і техніки підміняється поняттям «перевага над соціалістичними країнами» (стор. 166).

Підбиваючи підсумки обговорення, доктор філософських наук М. В. Дученко та кандидат філософських наук В. С. Пазєнок зазначили, що посібник, незважаючи на зазначені хиби, є все ж певним внеском у методичний арсенал викладання філософії. Автори книжки здійснили досить велику роботу і досягли успіхів у виявленні виховних моментів у ряді учбових тем (особливо цікаві розділи III, X, XI, XII, XII і XXV). Порадами посібника можуть послуговуватися викладачі марксистсько-лєнінської філософії.

М. М. ІБРАГІМОВ,
Б. І. МОРОЗ

Соціальні проблеми екології

Традиційні проблеми екології: боротьба з засміченням, охорона природи та ін. — достатньо висвітлювалися в пресі. Тепер же йдеться не лише про те, щоб «охороняти природу» як таку. За останні роки зміст поняття «екологія» став містким: в нього входять багато питань соціального розвитку, економіки й політики, культури, моралі, суспільної думки, виховання та ін. Давня істина філософії про «зв'язок всього зі всім» дістала раптом в екологічній проблематиці конкретне вираження. Зміна будь-яких зі згаданих чинників приводить до змін в екологічному середовищі. Стан природних ресурсів впливає на розв'язання економічних, соціальних і політичних проблем.

Водночас практичне розв'язання екологічних проблем залежить передусім від тих соціальних умов, у яких здійснюється реальна взаємодія людини з природою. Нехтування цією обставиною спричиняє односторонність підходу до проблем екології з боку буржуазних учених, а буржуазні ідеологи нерідко спекулюють на цих проблемах, викривлено трактують їх, намагаючись відвернути увагу трудящих від соціального контексту того явища, яке названо ними «екологічною кризою».

З тим, що питання екології не слід розглядати ізольовано від усіх інших проблем людського суспільства, змушені останнім часом рахуватися і деякі буржуазні вчені.

У цьому зв'язку становлять інтерес ті книжки з екології, в яких наявні спроби узагальнити питання взаємозв'язку природознавства і охорони природи з соціальними процесами, економікою, політикою і духовною сферою життя суспільства. В огляді ми розглянемо праці зарубіжних вчених-екологів; зокрема такі: «Книга для страшного суду» (Г. Тейлор), «Екологічна мораль» (Б. Олсopp), «Тільки одна земля» (Б. Уорд і Р. Дюбо)¹.

Однією з проблем, пов'язаних з екологією, є зростання народонаселення. Випередження зростанням населення виробництва продуктів харчування створює реальні проблеми, над якими нині працюють уряди окремих країн і людство загалом.

Для країн, що розвиваються, невідкладним завданням є розвиток промисловості і сільського господарства, щоб задовольнити потреби населення. Факти свідчать, що коли населення цих країн зростає на 12 процентів, забезпечення його продуктами харчування зростає тільки на 7 процентів. Цю невідповідність якоюсь мірою компенсує так звана зелена революція: застосування недавно введених високоурожайних сортів рису й пшениці, а також запровадження нової агротехніки. Але культивування високоурожайних сортів рису і пшениці потребує дуже розвинутої агротехніки і відповідної промислової технології та культури ведення сільського господарства. Населення ж країн, що розвиваються, зростає швидше, ніж виробництво продуктів харчування, і швидше, ніж розвиток промисловості здатний забезпечити трудову зайнятість людей. Зростання населення поряд з відсталістю промисловості та сільського господарства є однією з важливих народногосподарських проблем. Міністр фінансів Гани висловився з цього приводу так: «Як нація ми збільшимося швидше, ніж ми можемо будувати школи, щоб навчалася молодь, швидше, ніж можемо будувати лікарні для потреб охорони здоров'я цих людей, швидше, ніж ми можемо розвивати нашу економіку, щоб надати роботу більше ніж 14000 нових робітників, які включаються в нашу робітничу силу щороку»².

Процес урбанізації — бурхливе зростання промисловості, населення міст тощо — призводить до більш інтенсивного використання і перетворення природного середовища. З цього боку найбільш невідкладною стає проблема очищення повітря від засмічення продуктами промислової технології, зокрема хімікатами. Один із розділів своєї «Книги страшного суду» Тейлор назвав — «Льодовикова епоха чи смерть від піджарювання?». За його розрахунками, якщо не вживати заходів проти засмічення атмосфери газом СО₂, катастрофа з кліматом може статися через 150, а то й через 70 років. Ці процеси Тейлор позначає поняттями «збруднення» і «надзбруднення». Останнє означає ступінь забруднення, який жива природа не може нейтралізувати власними засобами.

¹ G. Taylor. The Doomsday Book. Greenw., Conn., 1971; B. Allsopp. Ecological morality. L., 1972; Ward Barbara and Dubos Rene. Only one Earth. N. Y., 1972.

² Цит. за кн.: B. Ward and R. Dubos. Only one Earth, p. 153.

Не така явна, але досить велика небезпека забруднення води. Усі відходи хімічної промисловості, які скидаються у водостоки, нагромаджуються частково у ґрунті, а також потрапляють у ріки і океан. «Люди помиляються, вважаючи океан «безбережним» у тому розумінні, що як тільки ріки вивели в нього відходи і ці відходи заховалися за горизонтом, то можна не турбуватися, немовби ми відвели ці відходи по трубі за межі нашої планети»³. Відходи, скинуті у воду, нагромаджуються у ґрунті і в океані. Океан виконує функцію їх очистки й переробки. Але до цього часу невідомо, як це здійснюється, які межі можливостей світового океану, як довго він ще зможе витримувати збільшення забруднення. Адаже в нього скидають контейнери з отруйними і радіоактивними речовинами, його продовжують засмічувати нафтою. За деякими даними, океан уже не справляється з роллю «всесвітнього очисника». А тим часом зелені мікроскопічні водорості океану дають 90 процентів кисню, що надходить в атмосферу.

Не менш небезпечними є засмічення і ерозія ґрунту, які можуть призвести до того, що природне відтворення його родючості вичерпає себе. У природі існують дуже складні взаємозалежності між ґрунтом, водами, кліматом, рослинами, тваринами, мікроорганізмами. Ці взаємопов'язані процеси багато в чому ще не досліджені. Але вже були випадки, коли втручання в природу призводило до негативних результатів. Тейлор, а також Уорд і Дюбо наводять факти, коли нераціональне використання природи (наприклад, науково необґрунтована побудова дамб і гребель, створення штучних озер та ін.) спричинювало порушення складних взаємозалежностей в ній і викликало цілком негативні наслідки: заболочування, засолювання ґрунту, загибель риби, розмноження шкідників, поширення хвороб та ін. Тейлор пише про небезпеку від практикованого нині внесення в ґрунт великої кількості хімічних добрив, що вбивають корисних мікробів і порушують баланс біоценозу, які ми поки мало знаємо.

У книжці «Тільки одна земля» Уорд і Дюбо описують негативні наслідки широкого застосування пестицидів, а також намагаються розробити заходи уникнення небезпеки, пов'язаної з використанням великих природних площ (скажімо, під пшеницю на півночі США) для вирощування монокультур: воно сприяє розмноженню шкідників і ерозії ґрунту. Тейлор закликає до обережності у розробці гігантських проєктів радикального перетворення природи в цілих географічних районах. Наприклад, перегородження греблею Берінгової протоки, на думку автора, може призвести до несподіваних наслідків. Встановлено, зокрема, що в районах, де побудовані великі греблі, починаються землетруси.

Серед трьох розглянутих нами праць треба особливо відзначити книжку Барбари Уорд і Рене Дюбо «Тільки одна Земля». Вона становить широке узагальнення фактів та ідей з проблем екології, які нагромаджені нині дослідниками і дослідними організаціями у всіх країнах світу. Приводом до написання цієї книжки були такі обставини. 1972 року ООН ухвалила рішення скликати в Стокгольмі Міжнародну конференцію з питань навколишнього середовища, генеральний секретар якої — Моріс Ф. Стронг звернувся до Барбари Уорд і Рене Дюбо з проханням підготувати для делегатів конференції огляд фактів і концепцій з екологічної проблематики. Була поставлена умова, щоб автори огляду не нав'язували своїх рішень щодо конкретних заходів. Рішення мали бути прийняті на конференції ООН повноважними делегатами, представниками країн і урядів. Допомогти делегатам у прийнятті рішень і мала оглядова книжка Б. Уорд і Р. Дюбо «Тільки одна Земля».

Після того, як Уорд і Дюбо опрацювали великий фактичний матеріал і виклали його, текст їхньої книжки був розісланий на адреси 152 чоловікам і організаціям в 58 країн світу, які працювали над різними питаннями охорони середовища: соціальними, економічними, політичними, природничонауковими та ін. Вони мали висловити свої думки з приводу оглядової праці, а також повідомити цікаві факти й ідеї, дати пропозиції. У відповідь Уорд і Дюбо одержали велику кількість додаткових матеріалів. Це дозволило поліпшити книжку, дати відповідні узагальнення з проблем екології.

У книжці здійснена спроба розглянути залежність екологічних станів Землі від економічних та соціально-політичних процесів, включаючи відносини між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються: торгівлю, промисловість, зайнятість і безробіття, навчання та ін. З'ясовуючи взаємозумовленість природи і соціального життя, автори показують, що за умов, коли природа Землі і людська цивілізація виступають єдиним цілим, «стотальною системою», з'являється можливість здійснити важливі прогнози на майбутнє, показати не тільки негативні наслідки перетворення людською природою, але й накреслити реальні плани і заходи, які дали б можливість стабілізувати становище в умовах спільної діяльності всіх країн і народів.

Однак теоретичні уявлення про те, як це треба робити, досить суперечливі. Узагальнення матеріалів Б. Уорд і Р. Дюбо, надісланих експертами і організаціями, виявило, що існують прямо протилежні, взаємовиключаючі погляди і проєкти. Наведемо приклади. Чимало експертів справедливо вважають, що при реалізації відповідних заходів соціально-економічного спрямування динаміка екологічної рівноваги в природі має бути збережена. Але були висловлені думки і протилежного характеру. Во-

³ Ibidem, p. 197.

ни пов'язувались переважно з питаннями про майбутнє ядерної енергетики. Один із лауреатів Нобелівської премії, які були учасниками великих розвідок в галузі атомної енергії, вважає ядерну енергію основним важелем розв'язання екологічних проблем у майбутньому. Інші наполягають на тому, що виробництво ядерної енергії треба згорнути, оскільки вона небезпечна для природного середовища. Чимало експертів вбачають розв'язання екологічних проблем у форсованому розвитку техніки і промисловості. Дехто пропонує гальмувати прогрес, бо, на їхню думку, техніка і промисловість призводять до знищення середовища. Висловлена навіть пропозиція повернутися до стародавнього примітивного сільського господарства. Щодо застосування пестицидів (ДДТ та ін.) деякі експерти стверджували, що тільки ці препарати, знищуючи шкідливих комах, врятовують людей від голоду і хвороб. Інші ж не менш рішуче доводили, що треба заборонити застосування пестицидів, бо нагромадження їх у середовищі дуже шкідливе не лише для корисних комах, але й для всього живого. Були також розходження в думках і з багатьох інших проблем екології. З цього боку заслуговує на увагу положення, висловлене Уорд і Дюбо, про те, що хоча практичні заходи у справі раціонального використання природного середовища є невідкладними, все ж потрібна обережність і головне завдання тепер полягає в організації комплексних наукових досліджень.

Слід відзначити, що донедавна майже всім представникам буржуазної соціальної екології були властиві намагання витлумачити гострі соціально-політичні проблеми сучасності в душі соціал-дарвінізму, як проблеми суто біологічні, природничо-наукові. У розглянутих нами книжках центр ваги екологічної проблематики певною мірою переноситься із природознавства в соціально-економічну та політичну галузь. Хоч суспільно-політичні проблеми здебільшого знаходять абстрактно-ідеалістичне, позаісторичне тлумачення, все ж ці тенденції слід розглядати як новий етап у розумінні екологічних проблем. У згаданих працях екологічні заходи розглядаються не тільки як «турбота про природу», а значно ширше — у соціально-політичному і духовному аспектах. Авторі підкреслюють, що у здійсненні раціонального використання природи соціальні чинники відіграють не менш важливу роль, ніж природничонаукові.

Тейлор у своїй «Книзі страшного суду» висвітлює екологічні питання як комплексну проблему, що розв'язується з допомогою різних наук: природознавства, економіки, політики, мистецтва та ін. Оллсопп у книжці «Екологічна мораль», аналізуючи економічні, політичні, демографічні, біологічні чинники, вважає головним важелем розв'язання проблем екології суспільні перетворення соціально-політичного характеру, щоправда, розуміючи останні ідеалістично, в душі просвітницького утопізму.

На його думку, досить лише створити нову мораль, нове ставлення людей до природи й один до одного. Уорд і Дюбо у згадуваній книжці розглядають «людське середовище» комплексно, як таке, що включає до себе суспільні і природні передумови. Предметом їхнього аналізу виступають різні питання, а саме: прогрес, цивілізація в ХХ ст.; урбанізація, розвиток промисловості, очищення відходів; розробка «чистих» технологій; вичерпання корисних копалин; перспективи енергетики; боротьба з голодом; розвиток сільського господарства; забезпечення ринків і кадрів для країн, що розвиваються; безробіття і зайнятість, вимірювання, калькуляція, кількісні обчислення в масштабах всієї Землі, що важливо для розв'язання екологічних проблем. На жаль, ми не можемо висвітлити в короткому огляді всі зачеплені питання. Наведемо як приклад окремі дані.

Підрахунки показують, що розростання і перенаселення міст триватиме. Лондон розростеться на весь південь Англії. Нью-Йорк, Бостон і Вашингтон зіллються. Токіо «поглине» Йокогаму і утворить «мегалополіс» з 30-мільйонним населенням. До 2000 року 80 процентів людства житиме в містах. При цьому, як засвідчують прогнози, міське населення нерозвинутих країн випередить міське населення розвинутих країн. Якщо не відбудеться докорінного повороту всіх країн (розвинутих і тих, що розвиваються) до планомірної співдружності, то, як вважають автори згаданих книжок, буде продовжуватися диференціація країн за ступенем розвинутості.

Оллсопп у книжці «Екологічна мораль» пише, що індустріальна революція не може тривати безконечно; людство вже вступило в епоху «біологічної революції», коли вид *homo sapiens* має перебудуватися за способом життя всередині системи біологічного середовища, частиною якої є він сам.

Тейлор у своїй «Книзі страшного суду» твердить, що людство переживає нині «потрійну кризу». Перший елемент її — це незрозуміння сучасною людиною екологічних нещастя, що загрожують їй у майбутньому. Науково-технічні досягнення і нині використовують переважно для того, щоб розв'язати найближчі господарські завдання, і при цьому не завжди достатньою мірою враховуються більш віддалені наслідки впливу спільної діяльності на природу. Другий елемент кризи — «роз'єднаність» людства, яку Тейлор розглядає обмежено, абстрактно-ідеалістично, поза конкретними соціально-історичними умовами. Людей стало надто багато, визначає Тейлор; це утруднює і виключає тісні, людські, особисті контакти. Суспільство стало «безособистісним», відірваним і не здатним до справжньої одноставної погодженості. Тейлор ставить ваді капіталістичного суспільства в докір науці і людству загалом. Третій елемент кризи він убачає у відсутності відповідальності щодо природи. До-

нині людина жила в умовах «самовідтворюваного» навколишнього середовища. Природні процеси постачали їй кисень і воду, плідючий ґрунт та ін. Усі природні блага діставалися людині без труднощів і необхідності заздалегідь розраховувати зміни процесів природи. Але нині автономні природні процеси більше не задовольняють її вимоги. Питання не в тому, пише Тейлор, хоче чи не хоче людина контролювати природу: сьогодні вона змушена приступити до цього. Людина має взяти на себе відповідальність за навколишнє середовище, за природні процеси, які раніше здійснювалися незалежно від її діяльності.

У всіх трьох книжках розглядаються різні проекти заходів щодо захисту планетного середовища. Звичайно, в такій складній справі нелегко накреслити чіткі плани. Все ж думки і пропозиції, викладені в згаданих працях, поряд з їхньою обмеженістю, мають і певний раціональний зміст. Авторів трьох книжок об'єднує наполягання на тому, що тільки спільними зусиллями всіх країн, всього людства можуть бути розв'язані екологічні проблеми сучасності, проблеми захисту і охорони природи.

Ще одне важливе питання, порушене авторами, стосується ролі і значення мирного співіснування у розв'язанні екологічних проблем. Щоправда, дослідники перебільшують роль «екологічної кризи» у мирному співіснуванні держав з різним соціально-економічним устроєм. Вони вважають єдиною причиною мирного співіснування країн з протилежним соціально-економічним устроєм саме екологічні проблеми і не враховують соціально-економічні чинники у відносинах між державами з різними соціальними системами. Дане питання розглядається ними неправильно, однобічно.

Коли людство вступило в епоху «екологічної кризи», зазначають автори, воно усвідомило необхідність врятувати планету, необхідність одностайних погоджених дій усіх країн і народів. Тепер не можна обмежуватися пасивними і сепаратними діями. Потрібна спільна, дружна, за загальним планом, активна діяльність, створення нових інститутів і форм такої спільної діяльності країн, збільшення їх взаємодопомоги і довір'я. Тейлор пише, що інтерес людей до екологічних проблем переростає у «роздуми» про відповідну перебудову самого способу їхнього життя, і підкреслює, що заходи, які нині вживаються, тільки відсувають ці проблеми, але не розв'язують їх. «Наш спосіб життя — ось що слід змінити»⁴, — заявляє автор. При цьому Тейлор заперечує тим, хто покладає вину за «екологічну кризу» на науку і техніку. Наука і техніка лишаються знаряддям досягнення цілей. Треба змінити саму спрямованість прогресу, його соціально-моральний характер.

Про потребу перебудувати соціальний лад суспільства і свідомість людини пише і Олссоп у своїй книжці «Екологічна мораль». «Індустріальне суспільство уже пережило свій штурмовий медовий місяць»⁵. Продовження панування «моралі індустріалізму», тобто орієнтація на економічне зростання, рентабельність, прибуток та ін., в умовах буржуазного суспільства призводить до злиднів і безгосподарності у використанні природи. Щоб врятувати людство, треба створити нову соціальну систему, нову мораль, звичаї, встановити нову систему цінностей, таких, як мир, знання, краса, права особи та ін. Однак ці питання Олссоп розглядає абстрактно, поза ґрунтовним аналізом соціальних умов суспільного виробництва. Він утопічно пропонує запровадити новий тип мислення, а саме: «мислення і підхід садовода». «Сад», згідно з Олссопом, може бути моделлю екологічно збалансованої системи, якою управляє людина. Як садовод створює сад, організує його, управляє, так, у ширшому масштабі, людина може культивувати і удосконалювати і всю біосферу. На думку Олссоба, це може бути зроблено за допомогою знання, науки, розуму. При цьому, змінюючи підхід до природи, людина має змінити і саму себе.

Уорд і Дюбо у книжці «Тільки одна Земля» у справі охорони середовища покладають надії на прогрес інтернаціональної співдружності країн. Останнім часом виникла, успішно працює низка міжнародних рад, комісій та ін. Налагоджується взаємодопомога між національними міністерствами і створеними інтернаціональними організаціями. Зростає їхній авторитет і досвід.

Накреслюючи заходи щодо охорони природи, автори вказують на потребу наукового дослідження питань природного середовища. Перше, з чого, на думку Уорд і Дюбо, мають починати нації, — це досягати колективності у вивченні природи. Вона має виявлятися, зокрема, в кооперованому навчанні спеціалістів, організації міжнародних досліджень, в обміні знаннями.

Відзначимо «конструктивний оптимізм» трьох проаналізованих нами оглядових праць. У сучасній буржуазній пресі екологічні проблеми середовища часто подаються публіці як нерозв'язні. Це, на думку авторів книжок, неправильно. «Хоча проблеми і важкі, — пишуть Уорд і Дюбо, — все ж поліпшення середовища можливе, заходи для цього можуть бути здійснені. Вода потече чистою, сонце світитиме над чистими містами, океани очистять населені береги, врожаї дозріють на незаражених ґрунтах»⁶. Підбадьорливі успіхи щодо цього, вважають вони, уже є.

Хибами згаданих книжок є те, що автори аналізують питання екології, не виходя-

⁵ B. A. Allsopp. Ecological morality, p. 22.

⁶ B. Ward and R. Dubos. Only one Earth, p. 212.

⁴ G. Taylor. The Domsday Book, p. 278.

чи за межі буржуазного світогляду; вони нехтують відмінностями соціально-політичних сил, економічних і політичних програм капіталізму і соціалізму. В «Екологічній моралі» Оллсоппа неправомірно «біологізується» підхід людини до природи. Таке трактування нічого не додає у з'ясуванні питань соціальної екології, про яку мовлять в оглядовій праці Уорд і Дюбо «Тільки одна Земля». Теоретичні питання і практичні заходи розглядаються здебільшого в аспекті капіталістичного менеджмента. Цифрові дані наводяться здебільшого по США, тоді як дані по країнах соціалізму майже відсутні. Замість соціально-політичного зіставлення капіталізму і соціалізму Уорд і Дюбо поділяють країни на три типи: країни «ринкової» економіки, країни «планової» економіки (маються на увазі соціалістичні країни, СРСР насамперед), і країни «змішаної» економіки. Остання категорія не пояснена, як зрештою, і перші дві. Тут слід нагадати позицію Радянського Союзу: не можна мовити про «багаті» і «бідні» країни, ставлячи соціалістичні держави на одну дошку з імперіалістичними⁷.

Отже, ідеалістичні погляди буржуазних учених перешкоджають об'єктивному розкриттю суті соціальних проблем екології. Світоглядна і методологічна безпорадність пропонувананих ними концепцій виявляється, зокрема, у перебільшенні другорядних і недооцінці визначальних факторів взаємодії людини з природою. Історичний досвід переконливо свідчить про те, що питання екології не можна розглядати абстрактно, поза відмінністю у соціальних системах.

У міжнародному співробітництві по збереженню планетного середовища Радянський Союз, соціалістичні країни, комуністичні й робітничі партії стоять на передових позиціях. Плідна практична діяльність країн соціалістичної співдружності у справі охорони біосфери ґрунтується на передових ідейно-теоретичних переконаннях. Погляди комуністів на загальнолюдську проблему охорони біосфери концентрованим чином висловлені на двох теоретичних нарадах: симпозиумі у Празі 1972 року і дискусії з питань середовища, проведеної у пресі англійськими комуністами 1971-73 р. Огляд симпозиуму в Празі опублікований видавництвом «Мир и социализм» (Прага) російською мовою під заголовком «Екологія і політика (проблеми захисту природного середовища)».

Симпозиум у Празі був проведений з теми «Марксизм-ленінізм і проблеми збереження навколишнього середовища». Організатором симпозиуму була редакція журналу «Проблеми мира и социализма», а учасниками — учені-марксистки і представники комуністичних і робітничих пар-

тій із 26 країн: Алжир, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Великобританії, Угорщини, НДР, Греції, Данії, Ізраїлю, Індії, Індонезії, Йорданії, Іраку, Ірану, Іспанії, Італії, Кіпру, Колумбії, Лівану, Монголії, Панами, Парагваю, Польщі, Румунії, Сенегалу, Радянського Союзу, США, Судану, Тунісу, ФРН, Філіппін, Франції, Чехословаччини, Чілі та Японії.

Внаслідок всебічного обговорення проблем екології у природничонауковому, соціально-економічному, соціально-політичному й ідеологічному аспектах думки учасників були резюмовані з таких питань.

1. Проблеми екології в капіталістичному світі. Тут питання про захист середовища виявилось гострим соціальним питанням, яке має розв'язуватися в ході боротьби робітничого класу і широких народних мас проти панування монополістичного капіталу, в загальному руслі боротьби за демократичні перетворення. Послідовне розв'язання проблеми відношень між людиною і навколишнім середовищем можливе тільки при утвердженні соціалізму і комунізму в усюмо світі, бо гармонія людини і середовища неможлива при приватновласницькому ставленні до природи. Під час обговорення цих питань на симпозиумі була представлена доповідь Генерального секретаря Компартії США Геса Холла «Екологія: чи здатне людство вижити за капіталізму?», в якій розкриті й обґрунтовані положення про те, що джерела забруднення навколишнього середовища кореняться не в техніці як такій, а у властивих капіталізму антагоністичних суперечностях, зокрема в загостріненні суперечності між науково-технічною революцією і капіталістичним способом її розгортання⁸. Гармонія між людиною і середовищем потребує планової організації соціально-економічних процесів у масштабах всієї планети.

2. Проблеми екології у світі соціалізму. Практичний досвід комуністичних і робітничих партій, урядів і народів соціалістичних країн показав, що під час розв'язання питань про збереження і раціональне використання води, повітря, ґрунту й інших ресурсів біосфери науково-технічна революція у цих країнах поєднується з перевагами соціалістичного ладу. На фактах продемонстрована докорінна протилежність підходів до проблем екології за капіталізмом і за соціалізмом, в умовах загальної плановості народного господарства.

3. Проблеми екології в міжнародному плані. Збереження природи в масштабах усієї планети настійно потребує співробітництва як між соціалістичними країнами, так і між усіма державами земної кулі. При цьому співробітництво у справі охо-

⁷ Виступлення А. А. Громыко на VI спеціальної сесії Генеральної Ассамблеї ООН. «Правда» від 12 квітня 1974 р., стор. 4.

⁸ Див. також: Гес Холл. Класовий характер екологічного кризиса. «Проблеми мира и социализма», 1972, № 8, стор. 21—26. Е. Йорген. Капіталізм і проблеми екології. «Проблеми мира и социализма», 1972, № 4, стор. 94—95.

рони біосфери невіддільне від зміцнення миру і мирного співіснування, утвердження колективної безпеки, від розв'язання ряду гострих міжнародних проблем. Проблеми екології не є тільки «технічними» проблемами. «Комуністи розглядають боротьбу за збереження природного середовища як важливе соціальне питання, що зачіпає долю людства і потребує невідкладного практичного розв'язання в національних, регіональних і всесвітніх масштабах. Водночас комуністи виступають проти спроб затушувати докорінну відмінність розв'язання цієї проблеми за соціалізмом і капіталізмом»⁹.

Дискусія англійських комуністів з проблем охорони навколишнього середовища була узагальнена в огляді Р. Кларка «Людина, середовище і велика суперечка про зростання»¹⁰. Головною темою дискусії була критична оцінка книжки Д. Медоуза й інших «Межі зростання», яка була звітом групи учених Массачузетського технологічного інституту (США) про проведення ними дослідження «моделі світової економічної системи».

У «модель світу» були закладені дані про зростання народонаселення у світі, про виробництво продуктів харчування, про інвестиції капіталу й інші цифри, що виражають економічне життя світу, включаючи й умови середовища, екологію. Обчислення комп'ютера дозволили збагнути «передбачуваний стан світової економіки у майбутньому». Головний висновок був такий: якщо сучасні процеси індустріалізації сільського господарства, забруднення середовища і вичерпання природних ресурсів триватимуть без змін, то в недалекому майбутньому настане світова криза, яка призведе до голоду на всій земній кулі і загибелі економіки. Інакше кажучи, людство повинне або штучно гальмувати зростання населення і економіки, або неминуче станеся катастрофа.

Англійські комуністи у вищезгаданій дискусії дали марксистський аналіз концепціям «екологічної кризи», залучаючи до розгляду і перевірний аналіз «моделі світу» Медоуза, здійснений ученими Суссекського університету. Дані перевірного аналізу були опубліковані учасниками «Суссекської групи» в журналі «Futures» 1973 р., у статті «Думки про майбутнє. Критика книжки «Межі зростання»¹¹.

Математичний аналіз «моделі світу» Медоуза і співробітників, здійснений ученими Суссекської групи, показав, що вихідні да-

ні, введені в «модель», недостатні для висновків. «Модель» виявилася зовсім спрощеною порівняно з реальним соціально-економічним життям світу, чимало величин і відношень, що діють у реальному світі, у ній відсутні. Як згодом визнав сам Медоуз у статті «Відповідь Суссексу»¹², під час побудови «моделі» було використано менше ніж 0,1 процента даних, потрібних для задовільної точності висновків. Щодо величин і відношень, які були введені у «модель», були допущені значні спрощення. Так, величини і відношення виробництва, споживання, забруднення та інші, які виявляються неоднаковими у різних країнах і беруть участь у будь-яких складних взаємодіях, — були в «моделі» зведені до «усереднених» величин: одна виражала «всесвітнє забруднення», інша — виробництво продуктів харчування, а ще інша — інвестиції капіталу тощо. Проте в реальному житті ті чи ті процеси, скажімо, голод, забруднення, завжди локальні і порізному виявляють себе. «Усреднення» величин призводить до необґрунтованих висновків. Нівелюються відмінності нерозвинутих і розвинутих країн, країн «бідних» і «багатих», капіталістичних і соціалістичних. Автори моделі пояснюють спрощення необхідністю математичної методики: без спрощень взагалі неможливо моделювати «всесвітню систему». Однак це ніяк не каже про те, що висновки «всесвітньої моделі» виявляються недостатньо визначеними і не гарантують істинності передбачень. Далі, автори «моделі» не уникнули суб'єктивізму у виборі і визначенні вихідних величин і відношень. Не все тут строго об'єктивне; аналіз «моделі» показав, що величини і відношення могли б бути, з не меншими підставами, вибрані й по-іншому. І тоді змінилися б і висновки «моделі». Так, наприклад, запаси корисних копалин і енергетичні ресурси оцінені надто песимістично. Песимістичні також і висновки про неминучість забруднення. Аналіз «моделі» показав, що коли вдасться на 2 проценти на рік поліпшити техніку боротьби з забрудненням, то «криза зникне з горизонту моделі»¹³. Інакше кажучи, «строга науковість, об'єктивність, які суспільна думка приписує комп'ютерам, виявляються на ділі своєрідним комп'ютерним фетишизмом»¹⁴. Насправді вихідні дані й логіку комп'ютера встановлюють люди, і люди, досліджуючи складні системи (якими є соціально-економічні системи) через вихідні дані і логіку машинних програм, вільно чи не вільно виражають свої думки і концепції. Вони підводять комп'ютер до висновків, які суб'єктивуються згідно з світоглядно-методологічними позиціями господарів машини. Така головна думка англійських

¹² Meadows D. L. and others. A Response to Sussex. «Futures», April, 1973.

¹³ R. Clarke. Man, Environment and the Great Growth Debate. «Marxism Today». London, 1974, vol. 18, No. 3, p. 74.

¹⁴ Ibidem, p. 74.

⁹ «Экология и политика (проблемы защиты природной среды)». Прага, 1972, стор. 61.

¹⁰ R. Clarke. Man, Environment and the Great Growth Debate. «Marxism Today». London, 1974, vol. 18, No. 3, pp. 69—79; No. 4, pp. 194—211; No. 5, pp. 144—151.

¹¹ H. Cole, C. Freeman, M. Jahoda, K. Pavitt. Thinking about the Future; a Critique of the «Limits to Growth». «Futures», February and April, 1973.

комуністів з приводу «моделі світу» Медоуза і його співробітників та з приводу міркувань про «екологічну кризу», що ґрунтуються на цій «моделі».

Беручи участь у міжнародному співробітництві усіх країн і народів у боротьбі за збереження природи планети, комуністи послідовно провадять в цьому русі свою лінію. «Криза природного середовища — якісно нова проблема. Життю на нашій планеті загрожує серйозна небезпека. Людство стоїть перед вибором: або Земля зберегається як планета з живої і такої, що розвивається матерії, або вона стане мертвою і безлюдною... Уже тепер у природі відбуваються зміни, що загрожують умертвити планету. Так оцінюють становище чимало мислячих учених»¹⁵, — пише Гес Холл. Разом з тим він підкреслює, що найбільшою перепорою у послідовному розв'язанні екологічних проблем в умовах капіталізму є використання природи у приватновласницьких інтересах капіталу. «За капіталізму існує суперечність між прагненням до прибутку і очищенням середовища від забруднення. Такої суперечності немає за соціалізму. Збереження середовища стає тут усвідомленою необхідністю»¹⁶.

Дбайливе ставлення до природи, її охорони поєднується в умовах розвинутого соціалізму з раціональним збереженням її як загальної суспільної цінності. Як відзначив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXIV з'їздові КПРС, «не тільки ми, а й наступні покоління повинні мати можливість користуватися всіма благами, які дає прекрасна природа нашої Батьківщини»¹⁷. Історичний досвід свідчить, що людське суспільство протягом своєї історії знаходило той чи інший вихід з екологічних криз. Знайде воно його, безперечно, і в майбутньому. В умовах соціалістичного і комуністичного суспільства, найвищі цілі якого полягають в максимальному задоволенні матеріальних і культурних потреб всіх членів суспільства, створюються принципово

нові соціальні передумови для проведення єдиної державної політики щодо правильного використання природних ресурсів, для вивчення причин екологічної кризи і визначення шляхів її запобігання.

XXIV з'їзд КПРС накреслив важливі завдання щодо раціонального використання і збереження природних умов в нашій країні. В Державному п'ятирічному плані розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки підкреслюється, зокрема, необхідність розробки «наукових основ охорони і перетворення природи з метою поліпшення природного середовища, яке оточує людину, і кращого використання природних ресурсів»¹⁸. Збереження природи має не тільки народногосподарське, а й величезне соціальне і виховне значення¹⁹. В розв'язанні поставлених партією завдань передбачено комплексне використання природних ресурсів, вдосконалення планування, спрямованого на раціональне використання природи. Накреслені заходи є складовою частиною перспективних і річних планів розвитку народного господарства нашої країни.

Важливим внеском в справу раціонального використання природи є постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1972 року «Про посилення охорони природи і поліпшення природних ресурсів», а також відповідна постанова Верховної Ради СРСР і союзних республік.

Третя сесія Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання обговорила проект Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра. Закон про надра, який набуде чинності з 1 січня 1976 року, стане важливим гарантом і стимулом у справі раціонального використання і охорони природи.

К. І. ШИЛІН,
Л. М. ПЕТРОВ

¹⁵ Гес Холл. Классовый аспект экологического кризиса. «Проблемы мира и социализма», 1972, № 8, стор. 21.

¹⁶ Там же, стор. 25.

¹⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 66.

¹⁸ Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки. К., 1972, стор. 15.

¹⁹ Див.: В. В. Щербинський. Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню ідеологічної роботи в світі рішень XXIV з'їзду КПРС. «Радянська Україна», 17 травня 1974 р.

Підручник для філософів

Союзнi та республiканськi видавництва друкують належну кiлькiсть пiдручникiв та учбових посiбникiв з курсу марксистсько-ленiнськoї фiлософiї рiзного призначення: пiдручники загального фiлософського характеру для технiчних вузiв, пiдручники для вищих партiйних шкiл та мережi партiйно-полiтичної освiти. Але донедавна серед них не було пiдручника для самих фiлософiв. Цей факт можна було пояснити тим, що iснує обмаль устанoв, якi готували фахiвцiв з фiлософiї: фiлософськi факультети iснували лише у чотирьох унiверситетах краiни (Москва, Ленiнград, Киiв, Тбiлiсi), окремий курс марксистсько-ленiнськoї фiлософiї читався тiльки в деяких категорiях вузiв.

Нинi ситуацiя зовсiм змiнилася — у СРСР фiлософськi кадри готуються на фiлософських факультетах i вiддiленнях фiлософiї бiльше нiж десяти унiверситетiв, а курс марксистсько-ленiнськoї фiлософiї став обов'язковим для всiх вищих учбових закладiв. За цих умoв створення спецiального пiдручника з марксистсько-ленiнськoї фiлософiї для фiлософських факультетiв є настiйною потребою. Тому цiлком природним є iнтерес широкої фiлософськoї громадськостi до виходу у видавництвi «Мисль» пiдручника з дiалектичного матерiалiзму для фiлософських факультетiв, автором якого є вiдомий радянськiй фiлософ, член-кореспондент АН СРСР М. М. Руткевич¹.

Заслугове на увагу оригiнальна структура пiдручника, в якому вiдхiд вiд традицiйних форм викладу матерiалу особливо помiтний в останнiх трьох (V—VII) роздiлах: «Дiалектика. Закон єдностi i «боротьби» протилежностей», «Дiалектика як концепцiя зв'язку», «Дiалектика як концепцiя розвитку». Змiст перших чотирьох роздiлiв — «Дiалектичний матерiалiзм — сучасна наукова фiлософiя», «Матерiя та її атрибути», «Свiдомiсть як властивiсть високоорганiзованої матерiї», «Пiзнання свiту в практицi» — хоч i вiдрiзняється назвами i окремими формулюваннями вiд вiдповiдних роздiлiв програми курсу марксистсько-ленiнськoї фiлософiї для вищих учбових закладiв, проте в основному вiдповiдає загальному змiсту вузiвськoї програми. Щодо роздiлiв (V—VII) — в них не тiльки форму-

лювання, але й самий змiст iстотно вiдрiзняється вiд згаданої програми. Факт такої розбiжностi не можна оцiнювати негативно. Адже вузiвська програма є програмою викладання фiлософiї для нефiлософських факультетiв i тому, зрозумiло, пiдпорядкована дещо iншим завданням, нiж фахове оволодiння фiлософськими знаннями. Навряд чи можна було б назвати доцiльною вимогу викладання, скажiмо, математики за тiєю самою (в тому числi i структурно) програмою на математичному i фiзичному (не кажучи вже про бiологiчний, фiлософськiй, психологiчний та iн.) факультетах.

Викладання фiлософiї для фiлософiв (i за обсягом, i за формою, i за змiстом тощо) має свою специфику. Тому деякий вiдхiд вiд вузiвськoї програми у пiдручнику для фiлософських факультетiв є цiлком природним. Як вiдомо, нинi не iснує єдиної програми навiть для фiлософських факультетiв. Останнiм часом здiйснено ряд заходiв у справi пiдготовки єдиної програми. Але серед викладачiв фiлософських факультетiв ще немає одностайностi щодо пiдходiв та вимог до такої програми. Це дозволяє розглядати запропоновану М. М. Руткевичем структуру курсу пiдручника дiалектичного матерiалiзму як один iз можливих конструктивних варiантiв майбутньої єдиної програми фiлософських факультетiв. З погляду принципiв, покладених в основу структурнi пiдручника, а також логiки i послiдовностi викладу матерiалу, даний пiдхiд є доцiльним i не викликає iстотних заперечень.

Ми вважаємо пiдручник структурно цiлiсним i послiдовним варiантом курсу дiалектичного матерiалiзму для фiлософських факультетiв. Проте це не виключає iнших варiантiв i можливостi обговорення, чи то навiть дискусiї, з приводу тих або iнших композицiйно-структурних «новинок» у побудовi курсу. Не можна не погодитися з думкою М. М. Руткевича про те, що традицiйне висвiтлення дiалектики, яке починається з характеристики принципiв зв'язку i розвитку, детермiнiзму i системностi, через свою загальнiсть припускає дещо велике коло «iнтерпретацiй». Тимто слiд починати висвiтлення питань дiалектики з такого принципу, який одразу дає змогу стати на позицiї єдиного наукового тлумачення дiалектики. Таким принципом, як зазначав у «Фiлософ-

¹ М. Н. Руткевич. Дiалектический матерiалiзм. М., 1973, 524 стор.

ських зошитах» В. І. Ленін, є питання про джерело розвитку, одно правильно відповідь, на яке дає діалектико-матеріалістичне вчення про єдність і боротьбу протилежностей.

Саме з цього положення і виходить автор підручника, коли каже: «розуміння єдності і «боротьби» протилежностей, що ґрунтується на всій сукупності наукового знання, є наріжним каменем, лакмусовим папірцем, що дозволяє провести межу між марксистською діалектикою та її противниками, дозволяє правильно зрозуміти зв'язок, розвиток, детермінізм, системність і т. д. й тим самим надати цим принципам справді діалектичного вигляду» (стор. 289—290). Такий початок орієнтує на найголовніше, забезпечує як логічний, так і змістовий перехід до характеристик непримиренної протилежності діалектики і метафізики; причому стає можливим критичний аналіз метафізики у її сучасному (найширшому) значенні як «антидіалектики» взагалі, а не лише вчення про «незмінність» і рух по колу», якою вона виступала в минулому. Обґрунтованим, на нашу думку, є тлумачення М. М. Руткевичем єдності протилежностей. Відомо, що, характеризуючи ядро діалектики, В. І. Ленін писав: «Єдність (збіг, тотожність, рівнодіяння) протилежностей умовна, тимчасова, минула релятивна. Боротьба взаємовиключаючих протилежностей абсолютна, як абсолютним є розвиток, рух»². Наведені слова В. І. Леніна часом тлумачаться в тому розумінні, що єдність протилежностей є відносною, умовною саме тому, що завжди є даною єдністю, даною якісною визначеністю предмета: при переході до нової визначеності і єдність стає новою, іншою; боротьба ж протилежностей продовжується без кінця і, отже, є абсолютною. У підручнику пропонується дещо інше пояснення. Термін «єдність», як вважає М. М. Руткевич, вживається В. І. Леніним як синонім тотожності, збігу, рівності. Отже, мається на увазі відносна рівновага, що виникає лише у певний момент боротьби протилежностей, коли сили, які протидіють, тимчасово зрівноважуються. Тому, згідно з М. М. Руткевичем, тотожність протилежностей і є тимчасовим, відносним моментом, тоді як їх боротьба є абсолютною. Таке міркування (порівняно з наведеним вище) є на нашу думку, набагато переконливішим.

Можна вказати ще на декілька моментів, висвітлених і ефективному аналізу яких безперечно сприяла оригінальна структура і вдалий композиційний авторський задум підручника. Однак, на нашу думку, автору не вдається повністю переконати читача в необов'язковості окремого закону взаємопереходу кількісних змін у якісні і закону заперечення заперечення

як основних юрид з законом єдності і боротьби протилежностей) законів діалектики. Відзначим для порівняння, що програма з діалектичного матеріалізму філософського факультету Київського університету (ми можемо зрівнювати лише з програмою, оскільки видання підручника у нас тільки планується) теж не повторює звичайної вузівської програми; вона складається з трьох лінкких розділів: «Марксистський філософський матеріалізм», «Матеріалістична діалектика як теорія розвитку, як єдність логіки діалектики і теорії пізнання», «Діалектичний процес пізнання». Другий розділ програми, який, до речі, теж починається з закону єдності і боротьби протилежностей, включає як окремі великі, самостійні частини свого змісту закон переходу кількості в якість і навпаки (VI тема) і закон заперечення заперечення (VII та I).

Зазначимо, що у самому підручнику згаданим знакам приділяється належна увага, але змт їх, так би мовити, розпорочений в всьому підручнику. Нам здається, що саме в цьому пункті традицію не слід мати.

Безперечним здобутком автора є органічне поєднання історико-філософського матеріалу з викладом сучасного розуміння цієї абстрактної проблеми. Це дозволяє показати історію філософії у її сьогоденній функції актуального розділу філософської науки, а не якогось «антикварного» додтку до неї. Це дає можливість також викнути необхідності робити якийсь історико-філософський вступ (тут він тим більш непотрібний, оскільки на філософському факультеті читається великий курс історії філософії).

Підручник записаний з позицій глибокої науковості і партійності, виклад матеріалу супроводжується ґрунтовним критичним аналізом буржуазних і ревізіоністських тлумачень тих питань і проблем, науково-матеріалістичне розв'язання яких дається в тексті. Внаслідок цього автору вдається дості важливого ідейно-виховного ефекту. Одночасно М. М. Руткевич логічно послідовно обґрунтовує практичну ефективність розв'язання цих проблем в марксистсько-ленінській філософії.

Дещо незвичайним для підручника є порівняно зна увага до аналізу різноманітних поглядів на розв'язання тих чи інших проблем в радянській і зарубіжній марксистській філософії. І це зрозуміло. Підручник розрахований на філософів і тому слід показати, що марксистсько-ленінська філософія, будучи єдиною науковою філософією, має поряд з ґрунтовно дослідженими і перевіреними практичною діяльністю знаннями, перспективні проблеми, які перебають в полі зору сучасного філософського наукового пошуку, розв'язуються на основі марксистсько-ленінського світогляду і методології. За допомогою цього / студентів-філософів виховується творчий підхід до сприйняття уч-

² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 299.

бового матеріалу, створюються сприятливі умови для свідомого засвоєння його, перетворення знання у переконання.

Цілком слушно підкреслюється в підручнику специфічність філософського наукового знання на відміну від природничонаукового. Ця специфічність, як відомо, випадала з поля зору домарксівського (і сучасного немарксистського) матеріалізму, внаслідок чого прагнення до науковості призводило до розчинення предмета філософії у предметі природознавства (чи окремих природничих наук). «Філософія,— звертає увагу М. М. Руткевич,— розглядає світ через призму людського відношення до світу... Філософія вивчає світ, по-перше, у його цілісності, у його єдності і, по-друге, у його зв'язку з людиною, з її пізнавальною і перетворюючою діяльністю» (стор. 9).

Праця М. М. Руткевича є серйозним і вагомим внеском у навчальну філософську літературу—перед нами один із перших підручників з діалектичного матеріалізму для філософських факультетів. Відзначаючись високим науковим рівнем навчального матеріалу, підручник читається і, головне, засвоюється легко (риса далеко не другорядна для підручника). В ідейно-теоретичному, науковому, методичному, композиційному та інших планах, тобто з огляду на всі численні критерії оцінок навчальної філософської літератури, новий підручник з діалектичного матеріалізму цілком задовольняє існуючі вимоги.

Цікавим, на наш погляд, є виклад проблеми матеріальності і в зв'язку з цим розрізнення понять «матерія», «матеріальність», «субстанція» тощо (стор. 66—67). Чітко проводиться думка про недопустимість поплутання філософського і природничонаукового аспектів пізнання реальності (див., наприклад, критику тези про «філософське» і «фізичне» поняття матерії на стор. 73). Цілком слушно показується у підручнику необґрунтованість тлумачення свідомості як «форми руху матерії» (стор. 99), правильно підкреслюється діяльно-практична природа соціальних характеристик матерії, яких остання набуває на вищому якісному рівні свого існування, на рівні суспільного буття (стор. 182).

Перелік позитивних моментів підручника М. М. Руткевича можна було б продовжити. Але й з того, що вже сказано, можна зробити висновок про великий здобуток автора в такій складній справі, якою є створення підручника з філософії для фахівців.

Оцінюючи працю М. М. Руткевича позитивно, хотілося б в дечому подискутувати з ним. Навряд чи можна погодитися з авторською критикою статті «Ідеальне»

у «Філософській енциклопедії». Тезу про те, що ідеальне існує не в голові, а з допомогою голови в реальній предметній діяльності людини, аж ніяк не можна тлумачити як заперечення зв'язку думки з мозком.

У рецензованому підручнику не зовсім точно, на нашу думку, оцінюється «вульгарний» матеріалізм, що нібито розглядав свідомість як одну з форм матерії. Адже відомо, що коли один з представників цього філософського напрямку К. Фохт у полеміці з фізіологом-віталістом Вагнером висловився, що «думки перебувають у тому ж відношенні до мозку, що і жовч до печінки», то Бюхнер різко критикував його за це. Крім К. Фохта, жоден з «вульгарних» матеріалістів не висловлювався так. «Вульгарні» матеріалісти досить чітко розрізняли відмінність між матерією і свідомістю. «Навіть найнеупередженіше міркування,— зауважує Л. Бюхнер,— неспроможне виявити аналогію чи справжню схожість між відділенням жовчі і сечі і процесом, що породжує думку в мозку»³. Їхній матеріалізм був «вульгарним» не тому, що ототожнювалася свідомість з матерією, а через зведення ними предмета філософського дослідження до природничонаукового. І сам автор, як уже мовилося, рішуче критикує такі намагання.

Щодо «вульгарного» матеріалізму зробимо ще таке зауваження. На стор. 183 висловлюється: «принцип відображення визначається всім матеріалізмом, а не тільки матеріалізмом діалектичним. Бути матеріалістом у теорії пізнання, стояти на точці зору теорії відображення і визначати пізнаванність світу—те саме». Погоджуючись з таким твердженням в принципі хотілося б проте зауважити, що слід було б чіткіше визирити специфіку прояву принципу відображення в домарксистському матеріалізмі на відміну від діалектичного матеріалізму. Адже в домарксистському матеріалізмі принцип відображення розумівся обмежено, зокрема, пасивно-споглядально, і, застосований до з'ясування закономірностей розвитку суспільно-історичної практики і наукового пізнання, не був позбавлений елементів агностицизму. Адже і сам термін «агностицизм» був запропонований представником стихійного, природничонаукового матеріалізму Т. Гекслі, який, розгортаючи висновки з своєї метафізично-матеріалістичної концепції, приходить до непізнаності таких фундаментальних підвалів буття, як «матерія», «свідомість», «причинність» тощо. На наш погляд, більш правильним буде твердження, що єдино послідовне розв'язання питання про пізнаванність світу (друга сторона основного питання філософії) обґрунтовує і розкриває діалектичний матеріалізм.

Марксистсько-ленінська теорія відображення є науковим і послідовним розв'язанням питання про пізнаванність світу; вона розглядає пізнання не як дзеркаль-

³ Див.: Бюхнер. Сила и материя. СПб., 1907, стор. 174.

но-пасивний «знімок» з дійсності, а як творче відображення.

Творчий характер відображення передбачає певну розбіжність образу з безпосередньою існуючим в навколишньому світі. М. М. Руткевич цілком слушно зауважує з цього приводу, що зміст пізнавального образу, крім самої по собі дійсності, відображує також потреби людини. Не заперечуючи проти такого тлумачення джерел змісту пізнавальних образів, додамо, що самі по собі потреби, щоб бути відображеними, повинні знайти втілення у якомусь реальному «субстраті». Що ж виступає в ролі такого «субстрату»? Це питання лишить нерозв'язаним, якщо залишити поза увагою ту загальновідому обставину, що реальність (об'єктивна реальність, зрозуміло) існує не тільки у

тій формі, як позначається категорією дійсності, але у формі можливості. Саме можливість — і специфічна форма об'єктивної реальності і відображається людською свідомістю, надаючи їй характеру творчого (тако, що у своєму змісті виходить за рамки безпосереднього «тепер» і «тут») відображення.

Підручник І. М. Руткевича «Діалектичний матеріалізм» має багатий зміст, з яким можна готуватися, а в якихось пунктах і сперечатися; та проте висновок після знайомства з ним тільки один — студенти-філософи (і ширше коло читачів) одержали надзвичайно цінну і потрібну їм книжку.

І. В. БИЧКО,
А. І. КЛЕВЦОВ

Марксистсько-ленінський принцип партійності у філософії

Марксистсько-ленінський принцип партійності є визначальним у діалектико-матеріалістичному світогляді. У ньому в концентрованій формі виражено специфіку політики, стратегії і тактики, філософії і ідеології робітничого класу, їх непримиренність щодо капіталістичної дійсності і буржуазної ідеології.

Всебічному аналізу принципу марксистсько-ленінської партійності присвячена праця відомого радянського філософа, члена-кореспондента АН СРСР Б. О. Чагіна¹. У п'яти розділах свого монографічного дослідження автор розкриває зміст принципу комуністичної партійності, переконливо показує його ідейно-теоретичне багатство і революційно-практичне значення.

Цілком виправдано Б. О. Чагін починає свій аналіз з висвітлення соціального аспекта марксистсько-ленінської партійності. Партійність породжується законами функціонування і розвитку суспільного класу, об'єктивними і суб'єктивними умовами, в яких цей клас перебуває. Комуністична партійність, доводить автор, є полярною протилежністю буржуазній. Це зумовлюється насамперед соціально-економічним становищем робітничого класу і буржуазії, їх принципово різним відношенням до об'єктивного розвитку продуктивних сил суспільства, до соціального прогресу. Робітничий клас уособлює прогресивну тенденцію суспільного розвитку до усупільнення засобів виробництва, найбільш раціонального їх використання в інтересах усього суспільства; його класовість і партійність не роз-

ходяться з вимогами сучасної науково-технічної революції. Буржуазія ж, всіляко пристосовуючись до головної тенденції розвитку продуктивних сил, намагається врятуватися, зокрема, за допомогою капіталістичних форм суспільнення виробництва, обігу й розподу. Як показав ленінський аналіз імперіалізму, усупільнення по-капіталістичному — це приклад об'єктивної суперечності: вона виражає і домінуючу тенденцію розвитку світової економіки і ступінь тимчасової і часткової стабілізації того чи іншого аґонію буржуазії в умовах загальної кризи капіталізму. Глибоко суперечливий характер соціально-економічних форм оволодіння імперіалістичною буржуазією досягненнями науково-технічної революції, підкреслює автор, зумовлює необхідність суворого здержання принципу марксистсько-ленінської партійності.

В умовах науково-технічної революції склалася така об'єктивна ситуація, коли перед суспільними класами відкрилися нові можливості використання науки в своїх цілях, одержання її допомогою додаткових могутніх імпульсів активності і, певна річ, нових резервів для зміцнення своїх класових позицій. Буржуазія з шаленою настирливістю намагається інтегрувати науку з формами свого соціального існування. В рецензованій монографії обґрунтовується неспроможність цю намагання, показується несумісність наукового пізнання з цілями імперіалістичної буржуазії.

На багатьох сторінках своєї книжки Б. О. Чагін показує, що у буржуазії склалася гостро суперечлива відносина з суспільними науками взагалі і філософією зокрема. Будучи свого часу передовим класом, вона сприяла становленню окремих елементів матеріалістичної філософії, виникненню пев-

¹ Б. А. Чагін. Марксистско-ленинский принцип партийности в философии. Социальный, гносеологический и логический аспекты. Л., 1974, 134 стор.

ною мірою прогресивних суспільно-політичних концепцій. Загострення класових суперечностей між капіталом і найманою працею назавжди поклато край науковим пошукам буржуазних ідеологів, відкинуло їх на позиції апологетики існуючого ладу.

Б. О. Чагін з позицій діалектико-матеріалістичної філософії аналізує соціально-гносеологічний механізм формування буржуазного об'єктивізму. Автор показує, що характер буржуазної партійності змінювався залежно від того, яку історичну епоху переживала буржуазія як клас. На етапі боротьби з феодально-абсолютистським ладом буржуазна партійність мала прогресивний характер, хоча вже й тоді буржуазна теоретична свідомість не давала адекватного відображення класових інтересів буржуазії. Ідеалізуючи клас капіталістів, буржуазні ідеологи інтерпретували його інтереси як загальнолюдські і одвічні. Далі, коли загострюються суперечності праці й капіталу, буржуазна партійність втрачає прогресивний характер. В. І. Ленін писав: «Буржуазія з висхідного передового класу, стала, низхідним, занепадицьким, внутрішньо-мертвим, реакційним. Висхідним — у широкому історичному масштабі — став зовсім інший клас»². Натрапляючи в усіх сферах політики і ідеології на все зростаючий опір з боку робітничого класу, його марксистсько-ленінських партій, буржуазія змушена приховувати свої справжні цілі, свою дійсну соціальну сутність. Звідси властива ідеологові історично віджилого класу така форма захисту, як позиція мнимої безпартійності і «наукового» об'єктивізму.

Б. О. Чагін глибоко досліджує гносеологічні корені об'єктивізму буржуазної ідеології. Теоретичні побудови буржуазних філософів і соціологів виникають, на його думку, не тільки і не стільки на ґрунті «об'єктивних» фактів. Їх невідмінною передумовою є погляди, установки, передсудки, які теоретик некрітично запозичує у буденної свідомості пануючого класу. Потрапивши, через «чорний хід» до теоретичної побудови, користолюбна, сповнена презирства й жаху до людей найманої праці, наскрізь індивідуалістична свідомість буржуа утворює ідейний матеріал, який лягає в основу вихідних принципів філософських і соціологічних концепцій: ігнорування класових антагонізмів в сучасному світі, заперечення спроможності робітничого класу, комуністів побудувати суспільство без експлуатації і експлуататорів, відкидання або применшення, успіхів реального соціалізму, глибокий консерватизм в розумінні перспектив історичного розвитку.

Б. О. Чагін, спираючись, зокрема, на творчий доробок Г. В. Плеханова, розкриває діалектику відношення ідеолога пануючого класу до інтересів його класу і суспільства загалом на різних етапах розвитку цього класу, гостро критикує буржуазні

концепції прагматизму, фаталізму, деїдеологізації філософії. Методологічним принципом буржуазної партійності, на думку автора, є «об'єктивізм», націлений на «примирення» соціальних суперечностей (стор. 21). Претензійна, рекламна безпартійність буржуазної філософії і ідеології розрахована на те, щоб нав'язати трудящим масам буржуазний світогляд, загальмувати переможний наступ комуністичних ідей.

Комуністична партійність протистоїть буржуазній. Принцип марксистсько-ленінської партійності впливає з наукового розуміння об'єктивного світу, його законів і творчої активності суб'єкта. Принципове новаторство марксистсько-ленінської теорії полягає в тому, що вперше в історії філософської і соціологічної думки вона дала науковий опис і пояснення матеріально-предметної, революційної діяльності суб'єкта.

У рецензованій монографії всебічно і переконливо показано, що комуністична партійність є провідний принцип марксистсько-ленінської революційної теорії і практики, зумовлений тим, що робітничий клас — це такий суб'єкт, який принципово відрізняється від усіх інших, що діяли в минулому і діють, нині на історичній арені. Це клас, інтереси якого повністю збігаються з напрямом і характером основних об'єктивних законів суспільства.

Змістом марксистсько-ленінської партійності є обстоювання класових потреб робітничого класу, які розкриваються за допомогою наукового дослідження суспільного буття. Чим більше ускладнюється структура цих потреб, чим більше їхній носій вступає в різноманітні соціальні відносини, чим вище динамізм соціальних процесів, тим актуальнішим стає принцип марксистсько-ленінської партійності. Комуністична партійність означає усвідомлення того, що свої потреби робітничий клас може задовольнити лише внаслідок класової боротьби з капіталістами, зміцнюючи союз з прогресивними антиімперіалістичними силами, усіма трудящими. Об'єктивні умови класової боротьби потребують органічної єдності політики, стратегії і тактики Комуністичної партії з науковою соціологією, філософією, і ідеологією. Принцип марксистсько-ленінської партійності фіксує необхідність такої єдності.

Логікою наведеної в книжці аргументації Б. О. Чагін підводить читача до розуміння того, що, особливе значення для розкриття змісту комуністичної партійності має його філософське обґрунтування. Автор докладно спинається на творчому розвитку В. І. Ленінінм принципу комуністичної партійності. У книжці показано, що В. І. Ленін практично застосував поняття партійності до розв'язання основного питання філософії, що, ввівши принцип партійності в обґрунтування філософського матеріалізму, він конкретизував Марксову тезу про революційний, практично-політичний характер діалектико-матеріалістичної філософії.

² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 26, стор. 137.

Сформульоване марксизмом-ленінізмом основне питання філософії і діалектико-матеріалістичне його розв'язання становлять міцну теоретико-методологічну основу принципу комуністичної партійності. Лише з позицій діалектико-матеріалістичного світорозуміння можна збагнути сутність суспільних класів, їх партій як діяльних історичних суб'єктів, творчі можливості одних із них та історичну обмеженість інших.

Одним з провідних у монографії є питання про співвідношення теорії і практики. Марксистська філософія, підкреслює автор, ставить і розв'язує це питання принципово інакше, ніж буржуазна. У теоретичній і практичній діяльності марксизм убаचाє моменти єдиного процесу освоєння людиною об'єктивної дійсності. Принцип комуністичної партійності, виражаючи спрямування практичної і теоретичної діяльності робітничого класу, його партії, є світоглядною і методологічною основою їх органічної єдності, сприяє якнайповнішому розгортанню творчих можливостей соціального суб'єкта. Буржуазні ідеологи, намагаючись скомпрометувати марксистсько-ленінську філософію, твердять на всі лади, нібито партійність обмежує творчість, породжує догматичне мислення. Висуваючи цю наклепницьку тезу, ідеологи буржуазного світу фальсифікують проблему теорії і практики, метафізично відривають теоретичну творчість від творчості соціально-практичної, підмінюють другу першою.

Марксизм-ленінізм убаचाє сутність передових соціально-філософських ідей у тому, що вони відображають революційно-практичне перетворення суспільного буття. Зв'язок революційної теорії з суспільним розвитком набуває різного характеру залежно від історичного етапу, теоретичним узагальненням якого вона є. Період формування революційної теорії характеризується посиленням її прогностичної функції, зростанням кількості теоретичних відкриттів. На ступені зрілості і практичної реалізації наукових передбачень теорія набуває й інших функцій: поряд з передбаченням об'єктивних тенденцій розвитку практики вона має також її обслуговувати, узагальнювати практичні результати соціальної творчості трудящих мас, практичне новаторство яких часом випереджає або суттєво коригує загальнотеоретичні ідеї.

Два розділи рецензованої монографії присвячені аналізу логіко-гносеологічних основ марксистсько-ленінської партійності. Увага автора до даного питання пояснюється тим, що об'єктивний підхід до дійсності є невід'ємною рисою принципу марксистсько-ленінської партійності і має визначне значення для теоретико-пізнавального обґрунтування істинності наших знань. Наукове знання — одне з наймогутніших знарядь, яким володіє активно-творчий суб'єкт; знання про закони, сутність об'єктивної дійсності становлять найважливіший елемент суспільної свідомості. Б. О. Чагін спростовує ревізіоністські намагання «зба-

гатити» марксизм-ленінізм різними ненауковими і антинауковими теоріями.

Загострення іасових суперечностей в сучасному світі єсдмінно супроводжується поглибленням боротьби двох ідеологій, яка захоплює йвітоглядну проблематику. Комуністична птія не може бути нейтральною до філософських поглядів членів партії, свідомихробітників, всіх трудящих. Б. О. Чагін осміливо наголошує на тому, що коли в домарксистський період поляризація філософських поглядів могла іноді і не відповідати ілярізації політичних позицій, то нині, умовах розколу світу на два протилежні табори, ідеалістичне розв'язання основно питання філософії, не сумісне з прогривною лінією в політиці.

Значний інтер мають авторські міркування щодо правильного застосування принципу комуністичної партійності (стор. 52 та ін.). Форми застосування марксистсько-ленінської партійності залежать насамперед від соціальних умов. Одним із виявів дії цього принципу всоціалістичному суспільстві, насамперед серед однодумців-комуністів є критика самокритика. У зіткненні різних поглядів правим є той, хто обстоює державні ітереси проти місницьких, хто оцінює обачовку під кутом зору об'єктивної пеплективи розвитку суспільства, а не вищій «запаморочення від успіхів». Високоюістерності потребує використання принципу марксистсько-ленінської партійності шпереломні моменти практично-революційного процесу: під час переходу від застаріж поглядів до нових концепцій, від теор до практичної реалізації програмних повсьєв і навпаки.

Монографія Б.О. Чагіна багата на оригінальні думки. Їїправда, міркуванням автора часом брає переконливості. Авторська концепція таа б більш стрункою, коли б в монографі був спеціальний розділ, в якому досліджалося застосування принципу марксистсько-ленінської партійності в практично-перетворюючій діяльності робітничого класу, Кмуністичної партії. Фактично Б. О. Чагін неодноразово зачіпає даний аспект: вінише про взаємозв'язок пізнання і дії в:арксистській теорії (стор. 53), про політич рішення (стор. 61, 69) та ін. Варто було сконцентрувати і узагальнити даний матеріал. Дещо спірним є положення авторапро те, що певні суспільні відносини за всі обставини лишаться об'єктивними (стор. 1). Певне спрощення припускає автор в тумаченні понять «класовість» і «партійність» (стор. 12). Б. О. Чагін не враховує що перше поняття має принаймні два значення: науково визначені ітереси класу і еальний стан класової самосвідомості. Отожнювати з поняттям «партійність» можна лише перше значення терміна «класовість».

Загалом книга Б. О. Чагіна є серйозною і плідною роботою розробки однієї з актуальних пропем марксистсько-ленінської філософської науки.

Б. В. ПОПОВ.

Дослідження з проблем критики буржуазних концепцій мистецтва

Викриття реакційної суті буржуазних та ревізіоністських концепцій мистецтва є одним із важливих завдань марксистської естетики. Праці радянських учених, присвячені ідеологічним проблемам художньої культури, продовжують викликати великий інтерес читачів. Однією з таких праць є науковий збірник, виданий видавництвом «Дніпро» під назвою «В чаду фальшивих ідей»¹.

Книжка відкривається статтею А. Гордієнка «Магістральні шляхи художнього прогресу і тупики «деідеологізації» (науково-технічна революція, ідеологічна боротьба і художня творчість в сучасному світі)», в якій автор викриває буржуазні та ревізіоністські концепції художньої творчості, згідно з якими науково-технічна революція нині нібито призводить до примирення протилежних ідеологій у мистецтві, знімає питання про творчий метод митця. У статті докладно розкрито еволюцію ідеологічного оформлення цілей і прагнень імперіалістичної буржуазії під впливом історичних міжнародних подій. «Від «занепаду Європи» до «активного суспільства», від «технотронної ери» до «століття суцільного відчуження» — такий діапазон соціально-технологічних, ідеологічних доктрин сучасної буржуазії» (стор. 13). Аналіз цих доктрин, проведений автором із залученням різноманітного фактичного матеріалу, дозволяє йому переконливо показати нерозривний зв'язок мистецтва з політикою в сучасному світі.

Можливо, у цій статті дещо більше уваги слід було приділити процесові зростання «політизації» мистецтва в сучасних умовах, коли чимало митців прагне активніше виступати проти дегуманізації буржуазного світу, проти сил політичного і морального регресу. Саме цьому процесові буржуазна пропаганда протиставляє різноманітні теорії «асоціалізації», «деполітизації», «деідеологізації» художньої творчості. Причому найбільше енергії витрачають на пропаганду цих ідей саме ревізіоністи всіх гатунків, від правих до «ультралівих».

Переростання лівацького «протесту» проти «буржуазних підвалин» мистецтва, літератури і мови в неминучу апологетику буржуазних суспільних відносин і цінностей, спекуляція на складних проблемах сучасного розвитку культури докладно висвітлюється в статтях З. Лібмана «В обіймах тиші» та М. Жулинського «Сучасний «Апокаліпсис» або деякі аспекти буржуазного літературознавства». Ці праці є органічним доповненням і конкретизацією положень першої статті збірника, хоч стосуються вони лише тієї сторони даної проблематики,

яка пов'язана з так званою концепцією неминучої загибелі культури загалом, художньої літератури і мови як засобу суспільних зв'язків зокрема.

Характерною рисою сучасної буржуазної культури є відмова від тих цінностей і норм, які гаряче обстоювалися в початковий період її існування. Так перетворився на свою протилежність естетський культ слова, «слово втратило свою колишню високу гідність». У віршах сучасних поетів модерністського гатунку слова замінені довільними звукосполученнями. У п'єсах абсурдистів герої віддають перевагу жемам перед знеціненими словами. Таким чином формалістичне мистецтво і реакційна естетика приходять до відмови від пізнання світу і людини.

У статтях З. Лібмана і М. Жулинського переконливо показано, як лівацький «беззастережний протест» проти «буржуазних підвалин» мистецтва, літератури і мови закономірно переростає в апологію буржуазних цінностей.

За складністю розглянутих проблем і широтою їх постановки обидві статті виходять за межі власне літературознавства і зникаються з історико-філософськими та естетичними дослідженнями. На жаль, авторам не скрізь однаковою мірою вдалося осмислити багатий фактичний матеріал, яким вони послуговуються. Більшою мірою це стосується статті М. Жулинського, де, до того ж, виклад деяких ілюстративних матеріалів часом подається дещо недбало (наприклад, сторінки, пов'язані з книжкою англійського літературознавця Френка Кермоуда «Відчуття кінця — стор. 113 і далі).

Однією з вузлових проблем збірника є критика теоретичних засад і практики буржуазної «масової культури» як сучасної зброї антикомунізму, а також її своєрідного доповнення — «молодіжної субкультури», яка зазнає впливу дрібнобуржуазних ідей троцькізму та маоїзму. Т. Денісова в статті «Антикультура для мільйонів» піддає всебічному розглядові ту «художню» продукцію, яка настійно пропонується широким народним масам в сучасному буржуазному світі. Авторка простежує, як в умовах сучасного буржуазного суспільства в усіх різновидах мистецтва відбуваються аналогічні процеси, в ході яких колишній «творець духовних цінностей відмовляється від свідомого образного осмислення реальності, намагається бути, як усі, бачити, як усі, бути популярним перш за все» (стор. 130). Колишній митець сам зазнає впливу масової культури, перетворюється на зняряддя в руках її господарів.

Явища сучасної буржуазної «масової культури» останнім часом здобувають досить широке висвітлення на сторінках на-

¹ «В чаду фальшивих ідей», К., 1974, 263 стор.

шої періодичної преси. Проте часто автори таких виступів обмежуються лише констатацією бездуховності, безособовості «масової культури», її пустої розважальності, підпорядкованості модним стандартам. Але ще важливішою рисою буржуазної масової культури, яку також слід критично висвітлювати, є її ідейне спрямування, тобто апологетика буржуазного ладу, виховання буржуазних ідеалів і прагнень. Т. Денисова наголошує саме на цій, ідеологічній стороні буржуазної «масової культури», з допомогою якої капіталістична верхівка прагне маніпулювати свідомістю широких мас трудящих. Розкриття ідейних засад «масової культури» капіталістичного світу подається в статті з залученням багатьох філософських та соціологічних джерел.

Авторка простежила дві лінії розвитку критики «масового суспільства» з боку буржуазних філософів — консервативну і ліберальну, здійснила докладний аналіз сприймання «масової культури» буржуазними інтелігентами. Капітуляція так званих високочолних перед духовним убозтвом, поширюваним найновішими технічними засобами, чи не найбільш переконливо демонструє кризовий стан сучасної буржуазної моралі, естетики і філософії. Як приклад такої капітуляції Т. Денисова розглядає писання Джойс Керол Оутс, Маршалла Маклюена, Сьюзен Сонтаг, в яких визнається «право» «масової культури» приборкувати особистість, нівелювати людську свідомість. Неспроможною в ідейно-політичному плані виявляється і сучасна маркузіанська критика «масової культури». Стандартизований «одномірності», мугутній «індустрії усереднення» маркузеанство намагається протиставити лише лівацьке «бунтарське» мистецтво. Насправді ж для революційної перебудови суспільства, для створення гуманістичної, масової, народної культури необхідна нерозривна єдність творчої інтелігенції і робітничого класу, яка досягається через революційне усунення приватновласницьких суспільних відносин.

Наприкінці своєї праці Т. Денисова спинається на всесвітньо-історичному значенні того досвіду культурного будівництва, який здобула наша країна, здійснюючи ленінські настанови про створення справді народної, масової соціалістичної культури. Цілковитим погоджуючись з автором щодо цих положень, можна було б лише зауважити, що узагальнений нею матеріал давав також можливість і для деяких висновків про постійну потребу рішучої боротьби проти будь-яких форм проникнення в духовне життя нашого суспільства окремих елементів буржуазної «масової культури», зокрема поширюваних сучасними технічними засобами трансляції та тиражуванням художніх творів.

У статті Ю. Покальчука «Проблеми молоді й сучасна культура Заходу» докладно простежено різноманітні зв'язки між «молодіжною субкультурою» і буржуазною

«масовою культурою». Залучаючи багатий ілюстративний матеріал, аналізуючи численні твори художньої літератури та дані соціологічних досліджень, автор розкриває механізми «адсорбційної дії» сучасного буржуазного суспільства, яке будь-якими засобами намагається нівелювати наслідки молодіжного протесту. «Досить дати відповідний комент: тому чи іншому явищу, пустити його напродаж, — існують же спеціальні підручки «Як стати хіппі», спеціальні магазини одягу для «хіппі», — як стихійний вух негациї, неприйняття одразу втрачає свою силу, бо, як завжди, анархічні виступ без серйозної позитивної програми ажніяк не можуть становити для буржуазного суспільства серйозної загрози» (стор. 77).

Щоправда, Ю. Покальчуку можна було б уникнути дея надмірного захоплення ілюстративним матеріалом. Це певною мірою стосується історій інших статей, найбільше — про Н. Капельгородську «Буржуазний кінематограф і «масова культура». Безпереч, перед автором стояло нелегке завдання «своїти і узагальнити дуже громіздкий різнохарактерний матеріал, але, очевидно, треба було виявити більше авторськ волі в його відборі, систематизації і ментуванні. На наш погляд, слід було виділити більше уваги тим явищам кіномисцтва, які протистоять буржуазній мавій культурі (про це йдеться на ст. 206—207), докладніше спинитися на саадностях і суперечностях сучасного «полічного кінематографа». Адже при всій яжливіості позитивних здобутків цього напрямку (скажімо, антибюрократичні, «антигітлейські» та спрямовані проти мафії італєські та французькі фільми, широко відіі нашому глядачеві), не можна забувати про небезпечне виявлення в цій сфері хужньої культури маоїстських, лівацьких навіть антирадянських тенденцій (про), до речі, пише в інших своїх працях і ма Н. Капельгородська).

Останні три атті збірника: «Нащадки «Любого друга».. Пашенка, «Марк Твен в тенетах буржуазіі критики» З. Новицької та «Скотт Фітцджеральд і буржуазна критика» В. Кухалівілі мають цілком літературознавчий рахтер, але наявність їх у даному збірну цілком виправдана, оскільки аналіз лєратурних і літературно-критичних пробм зарубіжної культури, проведений в ни переконливо свідчить про тенденції до зр'ятання «політизації» мистецтва. Так, В.І. ащенко, розглядаючи тему колоніальнішійн у сучасній французькій літературі, жказує, як ставлення до національно-визвольних рухів виявляє світоглядну позиці іпсьменників. З. Новицька, узагальнюючи дані про редакційну і видавничу робо над спадщиною Марка Твена, звертає вагу на намагання офіційної Америки риховати політичну сатиру в його творстї, подавати його лише для дотепного мюриста. Дослідницька відзначає також, оо елемент упередженості під час аналізхудожньої маїстерностї

Марка Твена властивий працям навіть найоб'єктивніших американських літературознавців. В. Кухалашвілі доводить безпідставність намагань американських літературознавців і критиків зобразити Скотта Фітцджеральда «камерним», «асоціальним» письменником, який начебто не мав жодних політичних переконань. Насправді ж, як кожного талановитого письменника, са-

ма дійсність вела його до визначення чіткої антибуржуазної суспільної позиції.

Загалом рецензоване дослідження свідчить про зростання інтересу до філософії з боку спеціалістів конкретних суспільних наук. Статті збірника безсумнівно привернуть увагу філософів, естетиків та культурознавців.

Н. О. ЯРАНЦЕВА

Критичний аналіз філософії маркузеанства

Філософська доктрина дрібнобуржуазного анархізму переживає нині затьмючу кризу. Анархістське «бунтарство» студентів, «революційні» вимоги «нових лівих», рух «хіппі», — одне слово, усі ті анархо-лівацькі виступи, які наприкінці 60-х років були практичним виявом цієї доктрини, втратили тепер будь-яку політичну вагомість і притягальність для молоді капіталістичних країн. Так само забутий нині і «теоретик номер один» сучасного дрібнобуржуазного анархізму — Герберт Маркузе. Його розвинула сама історія, хід якої виявився зовсім іншим, ніж це уявляв Маркузе і його послідовники. Сьогодні вже очевидно, що дрібнобуржуазний анархістський рух «нових лівих» розпався і перестав існувати як політично значущий; його ватажок лишився без армії, бо й сама «армія», поглинута процесом соціально-класової диференціації, перестала існувати.

Зазначимо, що період, коли маркузеанство існувало як філософська чи ідеологічна течія, як і передбачала марксистсько-ленінська класова суспільствознавча наука, закінчився. Водночас подальше наукове вивчення особливостей її становлення, розвитку й закономірного занепаду залишається й нині актуальним, оскільки, по-перше, у дрібнобуржуазному середовищі завжди потенційно можливі рецидиви таких поглядів і, по-друге, існує конча потреба у строгому аналізі сучасного процесу соціально-класової диференціації сучасного дрібнобуржуазного анархістського руху, розстановки класових сил у сучасному буржуазному суспільстві.

Останнім часом у нашій науковій літературі з'явилось чимало праць, де розглядаються соціально-політичні погляди Г. Маркузе. Менш докладно розкриті його соціально-філософські погляди у їхньому взаємозв'язку з напрямом і цілями самого «бунтарського» руху. Саме цьому аспектові якраз і присвячена монографія С. М. Круглова¹, спрямована насамперед на вивчення класової сутності та соціальних функцій маркузеанства — як ідеологічної доктрини і як політичної практики.

Дослідження відкривається аналізом історії становлення ідейно-політичних та філософських поглядів Маркузе, тривала еволюція яких почалася ще в 30-і роки. Не було, мабуть, жодного визначного вчення у новітній філософії, яким би Маркузе свого часу не цікавився і у якому б не «розчарувався». За своє життя він побував у ролі прихильника гегельянства, «модернізатора» марксизму, послідовника Фрейда. Показано, що такі хитання є загалом типовими для дрібнобуржуазних ідеологів і що закономірний їх наслідок — еkleктичність, «лоскутність» самих теоретичних постулатів. Не становить винятку і Маркузе, погляди якого є сумішшю фрагментів багатьох філософських учень, до того ж, як правило, або неправильно витлумачених, або просто перекручених. Ірраціональна інтерпретація філософії Гегеля, у якій Маркузе абсолютизує діалектичний принцип заперечення, межує у маркузеанстві з «майже марксизмом», від якого Маркузе взяв хіба що тільки деякі поняття і категорії, — та й ті, до речі, він вульгаризує і спотворює до невпізнаності. Намагаючись ревізувати марксистсько-ленінську теорію, фальсифікуючи її революційні основоположення, Маркузе силкується поєднати гегельянство з марксизмом, марксизм з фрейдизмом і з усього цього створити «в міру» радикальну (а тому притягальну для дрібнобуржуазної стихії) «теорію». Цей свій витвір Маркузе якраз і протиставляє справді науковому світогляду — марксистсько-ленінській революційній теорії.

С. М. Круглов переконливо показує, що еkleктичність філософських засад маркузеанства, антропоцентризм і механістичний підхід до аналізу суспільних явищ призводить до того, що й суперечності, антагонізми сучасного капіталістичного суспільства подаються у працях Маркузе спотворено. Тому, хоча тут і є критика капіталізму, од-

¹ С. М. Круглов. Критика філософії дрібнобуржуазного анархізму Герберта Маркузе. К., 1974, 120 стор.

нак вона здебільшого зводиться до демагогічних заяв чи лівацьких закликів. Аналізуючи соціальні суперечності буржуазного суспільства у відриві від класової боротьби трудящих, від марксистської теорії класів, лєнінської теорії соціалістичної революції, Маркузе тим самим спрощує дійсні соціально-класові антагонізми, зводючи їх до конфлікту поколінь, «сексуальної революції» тощо. Вкрай заплутавшись у своїх оцінках боротьби трудящих у сучасних капіталістичних країнах, характеру і рушійних сил революційного процесу в сучасну епоху, маркузеанство не змогло піднятися до рівня наукової теорії, а залишилося хіба що ідеологічною доктриною, уся історія становлення й занепаду якої вичерпується історією її відступів і хитань.

Маркузе, як показано у монографії, помітив одну з істотних особливостей імперіалізму — намагання еволюціонізувати, пристосуватися до сучасних умов. Однак, не будучи спроможним розібратися у діалектиці класової боротьби, у справжньому співвідношенні сил на світовій арені, Маркузе гіпертрофує цю тенденцію, розглядає спроби адаптації капіталізму як прообраз майбутнього «соціального партнерства» робітничого класу й буржуазії. З цього хибного положення Маркузе робить далекосяжний висновок про те, що сучасний робітничий клас інтегрований у капіталістичному суспільстві, а тому втратив революційність і не зможе виконати своєї всесвітньо-історичної місії. Водночас, проголошуючи ці песимістичні заяви, Маркузе все ж «знаходить» рушій революційного процесу, причому, як підкреслено у рецензованій книжці, знаходить саме у тому дрібнобуржуазному середовищі, яке сформувало його самого як теоретика. Висуваючи цілком утопічні, але «надревольюційні» анархістсько-лівацькі гасла, цілі й вимоги, маркузеанство дало — зрозуміло, у теоретико-ідеологічній інтерпретації — те, що прийнятне дрібнобуржуазній масі. Власне кажучи, воно відобразило світогляд, установки і стереотипи буденної свідомості, які стихійно існували у дрібнобуржуазній масі. Саме це, як слушно зазначає С. М. Круглов, було основною причиною поширення маркузеанства, а водночас і тим, що зумовило падіння авторитету цієї доктрини.

У монографії не тільки ґрунтовно доведено, що сама маркузеанська ідея організації опозиції сучасному капіталізму за допомогою «стратегії тривалого маршу крізь інститути», а далі через створення «контр-інститутів» є переспівом, рецидивом давніх опортуністичних доктрин, але й показано, чому дрібнобуржуазна «революційність» — така радикальна на словах і у закликах — не змогла сформувати більш серйозної програми соціальних перетворень. Причина тут, зазначає С. М. Круглов, у суспільному становищі самої дрібної буржуазії, у її міцних зв'язках з капіталізмом, з системою «вільної конкуренції», з приватно-власницькою психологією. Ідеологія, подіб-

на до маркузеанства, спроможна, на думку автора, спровокувати хіба що локальні «бунти» — передусім серед молоді, студентства, інших політично незрілих прошарків населення. Однак вона абсолютно неспроможна дати розгорнуту програму революційної перебудови буржуазного суспільства — таку програму дає тільки справді наукова, марксистсько-лєнінська теорія.

Критично оцінюючи філософські й соціально-політичні погляди Г. Маркузе, С. М. Круглов слушно підкреслює, що «критичний» аналіз капіталізму виступає тут лише своєрідним засобом для маскування класових антагонізмів, оскільки найбільше уваги Маркузе приділяє соціальній ролі науки і техніки. Відриваючи науково-технічну революцію від способу виробництва й характеру суспільних відносин, він проголошує її основним рушієм історії людства, твердить, нібито під її впливом сучасне буржуазне суспільство перетворилося на суспільство «технічної раціональності», а наука й техніка — на нову форму ідеології. З цього робиться висновок про те, що наука й техніка нібито об'єктивно зміцнюють капіталізм як економічно, так і політично, уніфікують суспільні відносини, знеособлюють працю і спілкування і зрештою (для Маркузе це — головне) знеособлюють людину, конформізуючи її, нав'язуючи їй «одномірність». С. М. Круглов доречно зазначає, що те, наскільки дошкальною була така «критика» для можновладців, можна бачити хоча б з того, що потужна система буржуазного mass media не тільки не відповіла на цей критичний удар зустрічним ударом, але, навпаки, всіляко підтримувала маркузеанські погляди, рекламувала й поширювала їх у масі своїх «рецидивентів». Це й зрозуміло, зауважує автор, бо буржуазія відразу ж сприйняла маркузеанство як «троянського коня» від ідеології, з допомогою якого вона могла б дезорієнтувати революційний рух, розкласти і фактично підпорядкувати своїм класовим інтересам революційно настроєні маси. Історія руху «нових лівих» засвідчує, підкреслюється у книжці, що, з одного боку, ці надії певною мірою справдилися, з другого ж боку, ті, хто свого часу повірив Маркузе, мали добру нагоду переконатися у тому, по яку сторону барикади стояв і стоїть цей «революціонер».

Зрештою це було видно і з характеру самих пророкувань Маркузе, зазначає автор. Обравши за мішень для своїх критичних стріл капіталізм не як певний суспільний лад, а як тип технічної раціональності, згубної для «рядової людини», Маркузе тим самим завів себе і своїх послідовників у безвихідь, потрапивши до якої, вони вже не могли знайти іншої перспективи, ніж «всезагальний» анархістський бунт, тотальне руйнування, яке, — мабуть, більше для самозаспокоєння — було ними найменоване «соціально-корисним». Далі цього ні сам Маркузе, ні його послідовники, ні у теорії, ні на практиці, піти не посміли, та й, як

аргументовано показує С. М. Круглов, і не могли літи.

У рецензованій праці критично розглянуті і спроби Маркузе піднести «нових лівих» і країни «третього світу» загалом до рангу основних рушійних сил сучасного суспільного розвитку, намагання представити їх як історичну альтернативу капіталізму й соціалізму. Абсолютна безпідставність таких тверджень добре показана автором книжки, хоча, на наш погляд, його роздумам тут іноді бракує фактичного матеріалу.

С. М. Круглов підкреслює, що на противагу марксистсько-ленінській теорії, яка зводить необхідність соціалістичної революції з об'єктивного процесу розвитку капіталізму, із характеру класових відносин, класової боротьби, маркузеанство намагається знайти причини революції у особливостях людської природи, у «царстві інстинктів», конфлікті підсвідомості й свідомості, протистборстві поколінь тощо. Спроби «розтягнути» фрейдівську доктрину до масштабів суспільства, ототожнити індивідуально-людське з соціально-класовим є, звичайно, повністю безпідставними, причому їхня наукова неспроможність, підкреслює С. М. Круглов, ще раз свідчить про їхній соціальний родовід, про їх дрібнобуржуазне походження.

Підсумовуючи дослідження, автор слушно зазначає, що маркузеанство у теорії і практиці — зокрема як рух «нових лівих» — тісно пов'язані. Саме попит дрібнобуржуаз-

жуазії на анархо-лівацьку, авантюристичну доктрину був тим чинником, який багато в чому сприяв появі маркузеанства. Водночас саме Маркузе вдалося найповніше виразити індивідуалістський ідеал дрібнобуржуазних «бунтарів», дати їм за мету утопію, «обгрунтувати» доцільність «бунту заради бунту». Якраз тому, на думку автора, повне знецінення маркузеанства було таким же категоричним, яким був занепад і самого руху «нових лівих». У монографії показано, що намагання Маркузе «зняти» протилежність між буржуазною й соціалістичною, марксистсько-ленінською ідеологією, стати «над» класами і класовою боротьбою гальмує розвиток класової свідомості трудящих. Водночас підкреслюється, що внаслідок такого збіднення об'єкта дослідження маркузеанство сприяє поширенню соціального типу «одномірної людини», проти якого воно ж саме так радикально виступало. Зазначимо, що цю думку слід було б, на наш погляд, подати більш розгорнуто, що дозволило б автору докладніше проаналізувати роль маркузеанства як засобу класової дезорієнтації трудящих, узятому на озброєння сучасною буржуазною ідеологією.

Загалом монографія С. М. Круглова є вагомим внеском у справу боротьби з буржуазною ідеологією.

М. І. МИХАЛЬЧЕНКО,
Ю. Д. ДМИТРЕНКО.

Проблема надійності емпіричних даних у соціальних дослідженнях

Зростання ролі науки в період розгорнутого комуністичного будівництва зробило дуже актуальною проблему надійності та вірогідності результатів наукових досліджень. Особливо це стосується наук, що спираються на емпіричні, експериментальні дані, надійність яких зумовлює ефективність наукового знання, його вплив на технологію виробництва. Проблема надійності емпіричних даних — складна і багатогранна, її розв'язання потребує з'ясування більш загальних логіко-гносеологічних проблем наукового пізнання. До останнього часу ці проблеми досліджувались переважно на тлі природничих наук. Рецензована книжка* є однією з перших праць, де проблема надійності емпіричних даних розглядається у сфері соціального

пізнання, і саме в такій його важливій частині, як методологія соціологічних досліджень.

У вітчизняній соціологічній літературі визначення надійності емпіричних даних досі пов'язувалося майже виключно зі встановленням надійності методики емпіричного дослідження. Проте на цьому загалом правильному шляху підстерігає небезпека «вузького» емпіризму, обмеженості здобутих даних. Тому лінія, обрана автором монографії для розгляду проблеми надійності інформації, заслуговує на всляку увагу. Це — логіко-методологічне обгрунтування процедури емпіричного дослідження і з'ясування ролі теорії у формуванні емпіричного знання взагалі. Виходячи з таких гносеологічних засад, автор запропонував перспективний, на нашу думку, філософський підхід до аналізу проблеми надійності соціологічної інформації.

У першому із двох логічно пов'язаних

* В. И. Волочин. Надежность информации в социологическом исследовании. Проблемы методологии и методики. К., 1974. 136 стор.

розділів рецензованої книги («Методологічні проблеми формування соціального емпіричного знання»), досліджуються головні умови вірогідності знання, місце в ньому первинної інформації, причини її невизначеності. Відтак автор підходить до виявлення тих чинників, які впливають на її спотворення («деформацію»), і пропонує можливі засоби їх усунення.

У другому розділі («Проблеми методики одержання початкової інформації») аналізуються можливості основних методів здобуття первинних даних з точки зору надійності та коректності їх застосування в конкретному соціологічному дослідженні, а також їх залежність від умов пізнання.

Звернення до цих питань взагалі не нове в радянській філософській літературі, хоч їх аналіз не виходить за межі наукового пошуку. А численні спроби філософів-неопозитивістів розв'язати проблему вірогідності та надійності знання виявилися безуспішними.

У своїх міркуваннях неопозитивісти виходять щонайменше з трьох гносеологічних передумов: припущення про істинність формально-логічного зв'язку між теорією та емпірією, про те, що відповідність емпіричним даним є достатнім критерієм істинності і надійності наукових узагальнень, про наукове дослідження як таке, що немовби розпочинається з «чистих» емпіричних даних.

В. І. Волович докладно не спiniaється на критиці неопозитивізму, проте здійснений ним конструктивний аналіз процесу емпіричного соціологічного дослідження з погляду здобуття вірогідного знання (стор. 11—27, 46—66) переконливо доводить неспроможність неопозитивістського підходу до обґрунтування знання. Спираючись на принципи наукового аналізу, сформульовані основоположниками марксизму-ленінізму, і новітні праці радянських філософів, автор монографії показує, що між теоретичним і емпіричним знанням існує якісна відмінність. Вони ґрунтуються на істотно відмінних способах абстракції, є понятійними структурами різних рівнів, чого не враховує неопозитивістська модель знання. Не враховує вона і того, що одні й ті самі емпіричні дані можуть бути сумісні з різними теоріями, які висуваються для їх пояснення. Звідси випливає заперечення також тези неопозитивізму про «чисті» емпіричні дані, адже вони завжди включаються у певний теоретичний чи взагалі культурний контекст наукового знання (стор. 13—15).

Розвиток сучасної науки переконливо свідчить, що емпіричні дослідження обов'язково мотивовані певними теоретичними передумовами, що первинні емпіричні дані завжди теоретично витлумачуються на різних рівнях і тільки після цього стають фактами науки. У зв'язку з цим набуває великого значення здійснений у монографії аналіз багаторівневості соціального знання. Виникнення цієї проблеми, як відомо, пов'язане з методологією

природничих наук, іє саме у практиці соціологічних досліджень, відзначає В. І. Волович, вона виявилась найяскравіше. Соціологія гостр поставила питання про теорії середнього рівня, які б пов'язували загальносоціологічну, філософську концепцію істочного матеріалізму з власне емпіричними дослідженнями. Цікаво, що емпіричні знання автор також поділяє на рівні відповідні первинній і вторинній інформації (стор. 23—25, 95—96). При цьому вторинна інформація трактується як зультат статистичної обробки первинних даних, що набуває статусу емпіричного базису теорії. Це зручно для конкретизації процесу дослідження і уточнення загальних понять.

Проте окремі положення цієї, безперечно, конструктивної концепції викликають сумнівів. Так, напевно як збужна погодитись з визначенням вторинних документів як надійніших за первинні (стор. 24). Ступінь надійності, на нашу думку, не може бути основою для типології початкових документів, оскільки, по-перше, надійність вторинних документів безпосередньо залежить від надійності первинних, а по-друге, безумовна надійність є взагалі певним гносеологічним ідеалом, а не результатом здійснення дослідницьких процедур.

Завдяки таким науковим операціям, як абстрагування, узагальнення, статистичне зведення, первинні документи, раніше одержані шляхом простого протолювання, перетворюються у вторинні. А тому лише різні типи операцій зумовляють і типи документів, від надійності методів залежить надійність того чи іншого зновиду інформації.

Здійснений аналіз дав змогу авторові визначити критерії надійності емпіричного базису соціологічної зорії. Це — обґрунтованість програми дійдження і висунутих гіпотез; доброякісність первинної і вторинної інформації, як досягається завдяки надійності методи збирання і опрацювання даних; репрезентативність даних стосовно об'єкта дослідження; порівняльність інформації, що безпечується відповідністю певним науковим стандартам; обґрунтованість і правинна екстраполяція окремих висновків; інтерпретація здобутих результатів у більш зальній системі знання (стор. 66). Можна шречатись про «вагу» кожного з критерії повноту їх визначення, але не можна і погодитись з ними в цілому.

Велика увага приляється в монографії з'ясуванню понять процедури емпіричного дослідження. Автор змушений це робити, оскільки ящє виведення, а тим більше обґрунтування соціально-наукового знання, не мєє тлумачитись як суто логічний процес не може бути описаний поняттями традиційної логіки. Емпіричне дослідження користується переважно методами ймовірнісного характеру. Тому в ньому набувають особливого значення поняття «надійність», «ймовірність»,

«обгрунтованість» і «якість» інформації, які успішно застосовуються для визначення міри адекватності знання об'єкту. Це дозволяє, крім того, певною мірою абстрагуватися від нерозв'язаних логічних проблем і суперечностей індуктивного виведення вірогідного знання і визначати його адекватність як надійність чи якість. У монографії розглядається можливість трансформації теоретичних категорій на рівні емпірії. Так, категорія якості як визначеності речей на рівні емпірії перетворюється в оцінний показник, а категорія вірогідності характеризується в поняттях надійності даних, обгрунтування, умов довіри до них (стор. 30—42).

Щоправда, викликає сумнів протиставлення автором категорій вірогідності й імовірності. Він не враховує двоїстої суті поняття ймовірності, а саме ймовірності як характеристики функціонування певних об'єктивних процесів і ймовірності їх як характеристики певного виду знання, що відзначається можливістю помилкових суджень (суб'єктивна ймовірність). Автор обстоює надто пряму залежність в емпіричному дослідженні між поняттями ймовірності і надійності висловлювань і ймовірності і вірогідності емпіричного знання.

Монографія В. І. Воловича цікава для соціологів-практиків, що ведуть конкретні дослідження на підприємствах народного господарства. Адже другий розділ книги присвячений з'ясуванню проблем надійності та ефективності окремих методів конкретного соціологічного дослідження, їх можливостей у забезпеченні надійної соціологічної інформації. Такий підхід особливо актуальний тепер, коли виконується завдання державної ваги — створення автоматизованих систем управління (АСУ) окремих підприємств, галузей народного господарства тощо, важливою умовою успішного функціонування яких є, як відомо, забезпечення надійною соціологічною та соціально-психологічною інформацією.

Спирючись на понятійний апарат і вихідні методичні позиції, розроблені в першому, теоретичному розділі, автор детально розкриває умови і можливості здобуття надійних первинних даних методами опитування, спостереження і вивчення документів.

Маємо зазначити, що протягом останніх 3—4 років в нашій країні видано значну кількість літератури з методики соціологічних досліджень. Це, насамперед, праці В. О. Ядова, А. Г. Здравомислова, Г. М. Андреевої та інших учених. Автор рецензованої книжки, використавши позитивний досвід, запропонував свій, оригінальний підхід до деяких проблем, звернув увагу на маловисвітлені або й зовсім не висвітлені аспекти. Так, оригінальним є аналіз логічної теорії запитань, її евристичних можливостей у прикладних соціологічних дослідженнях. Ці вихідні умови наукового опитування ще не досліджувалися соціологами. На

грунті теоретичного аналізу автор розробив конкретні рекомендації щодо конструювання окремих питань, анкет, стосовно техніки опитування тощо (стор. 90—91).

Недоліком цього розділу є те, що він надто обтяжений спеціальною термінологією і відступами, цікавими лише для вузьких спеціалістів.

Безперечний інтерес становить також виклад в книжці теорії помилок, майже зовсім не розробленої в нашій літературі (стор. 54—55), концепції взаємодії суб'єкта і об'єкта на емпіричному рівні дослідження (стор. 46—50), особливо у зв'язку з такими методами, як аналіз документів (стор. 92, 101), спостереження (стор. 112—113), опитування (стор. 78—81).

Як показує автор, дослідження на емпіричному рівні має свою специфіку, тому для нього замало загальної гносеологічної схеми, потрібний додатковий аналіз умов пізнання, методів й інструментарію, «збурюючого» взаємовпливу суб'єкта й об'єкта, який зрештою позначається на надійності інформації. Важливо те, що, з'ясовуючи ці загальні гносеологічні питання, автор доводить їх до процедурно-технічного розв'язання, демонструє на конкретному матеріалі застосування окремих методів емпіричного соціологічного дослідження. Це дає йому змогу виділити типи помилок, що виникають під час аналізу документів (стор. 100—108), здійснення соціологічного спостереження (стор. 117—120), і запропонувати конкретні заходи для їх усунення. Характеризуючи переваги того чи іншого методу, автор водночас вважає, що практика рангування їх з погляду надійності неправова, що тут немає поганих чи хороших методів — є лише адекватне чи неадекватне їх застосування (стор. 123—124).

Монографія В. І. Воловича відзначається вдалим узагальненням і систематизацією матеріалу, логічною стрункістю викладу. Проте вона не позбавлена і окремих вад. Деякі з досліджуваних питань зачеплені побіжно і потребують ґрунтовнішої розробки. Загалом схвалюючи прагнення автора звертатись до малодосліджених і дискусійних питань, маємо зауважити, що часом це відволікає його від головної мети дослідження, затримує увагу на другорядних аспектах (стор. 35—39, 70—75). На нашу думку, зайвими подробицями переобтяжений розгляд понять надійності, вірогідності, якості, ймовірності тощо. Крім того, відзначаючи загальнонауковий характер поняття надійності і справедливо критикуючи прагматичне, вузько-утилітарне його тлумачення (стор. 30—33), автор вдається до іншої крайності — трактує його занадто широко: то як показник істинності (стор. 78) або обгрунтованості (стор. 97), то як показник якості (стор. 40) або точності (стор. 59). Очевидно, гносеологічний статус цього поняття потребує окремого вив-

чення, початок якому поклала рецензована книжка¹.

Загалом же монографія В. І. Воловича є ґрунтовним і оригінальним досліджен-

¹ Див. про це також: Б. В. Бирюков. Проблема абстракції безошибочности в логике. «Вопросы философии», 1973, № 11.

ням, яке, даємо, викличе інтерес у фахівців в галузі філософії і соціології, зможе пружитися у підготовці кадрів соціологів, одасть допомогу соціологам-практикам. Список літератури з теми і предметний покажчик — ще одне свідчення на користь солідної наукової оснащеності книги.

Є. Є. ЛЕДНИКОВ

Соціальна активність трудящих

Прискорення темпів соціально-економічного і науково-технічного прогресу, вдосконалення структури народного господарства нашої країни настійно вимагають дедалі ширшого залучення широких мас трудящих до управління виробництвом. Активність трудящих у сфері управління залежить від цілої низки економічних, соціальних та соціально-психологічних чинників. Саме тому надзвичайно актуальними є конкретні соціологічні дослідження, що мають на меті, по-перше, виявити реальну картину цієї активності і, по-друге, з'ясувати шляхи й засоби її піднесення. Досягнення цієї мети можливе лише за умови проведення конкретних соціологічних досліджень на належному методичному і проєкційному рівні. Проте ще й досі окремі науковці використовують дані конкретних соціологічних досліджень переважно як ілюстративний матеріал до вже відомих положень. І хоч у цьому є певний сенс, основне завдання соціолога, зрозуміло, полягає в іншому — у здобутті такої інформації про рівень і форми активності трудящих, яка б давала змогу знаходити нові форми впливу на рівень цієї активності у конкретних умовах виробництва, навчання тощо.

Саме цим питанням й присвячена книга В. Л. Оссовського*. Автор, узагальнюючи наявний досвід конкретних соціологічних досліджень активності трудящих (глава I), чітко визначає предмет розвідки — управлінська активність — і ставить завдання: виявити реальну картину рівня активності конкретних об'єктів; визначити характер чинників, які сприяють або, навпаки, перешкоджають активній участі робітника в управлінні виробництвом; розробити на цій основі практичні рекомендації, спрямовані на подальше поліпшення організаційної та виховної роботи (стор. 29 згаданої праці).

У другій главі В. Л. Оссовський уточнює

основні потття дослідження, чітко визначає зміст кшваних термінів. Автор, зокрема, аналізує наявне в літературі розрізнення значень поняття «соціальна активність» (стор. 31): а) як діяльність взагалі; б) пмлена діяльність; в) самодіяльність. На ш погляд, така типологізація незадовільна, бо здійснюється не за однією ознакою, тому поняття «накладаються» одне на одне: «самодіяльністю» (в) може бути і «діяльністю» (а), і «поширена діяльність» (б) і навпаки.

Наступним питанням, що з логічною необхідністю птало перед автором, — це вибір адекватних емпіричних референтів поняття «соціальна активність» у сфері управління, які б надавали можливість подальшого зіставлення здобутих даних з уже наявними. Цілком слушним видається тут заперечення Л. Оссовського проти розгляду кількох вільного часу, витраченого на участь в управлінні, як критерію активності. Спрді, надто непереконливо звучить твердження, що робітник А, який витрачає громадську діяльність удвічі більше часу ніж робітник Б, є у два рази активнішим. Витрати часу до того ж вимірюються як правило, за вербальною оцінкою цих респондентів і потребують ретельної зрєвірки. Тому доречним, на наш погляд, є вибір автором поняття «ставлення як такого, що дозволяє знайти емпіричний референт змісту поняття «участь в управлінні» і водночас дає можливість ррізнити ставлення як реальну поведінку як вербальну реакцію (стор. 36).

Під час проведення конкретного соціологічного дослідження завжди постає потреба вижити і проаналізувати головні чинники, в істотно впливають на предмет розвідки. Для теми, що цікавить В. Л. Оссовського, — це «сукупність причин рівня активності трудящих» (стор. 39). Проте викликає умнів запропонований автором поділ цих чинників на: а) об'єктивні-суб'єктивні; б) залежні — незалежні; в) загальні — специфічні. Всупереч своєму прагненню чітко визначити поняття, автор

* В. Л. Оссовський. Активність трудящих в управлінні виробництвом. «Наукова думка». К., 1973, стор. 125.

залишає перші дві групи поділу зовсім без дифініцій. Те ж, що він розглядає як «загальні чинники» — соціально-економічна структура суспільства, масова свідомість тощо (стор. 40), правильніше було б назвати, гадаємо, об'єктивними чинниками. Не чітко визначені також специфічні чинники.

Виділивши об'єкт дослідження — «власне робітників», В. Л. Оссовський вміло використовує багатий досвід вивчення професійно-виробничої структури і цілком слушно вирізняє, взявши за основу емпіричну ознаку «характер праці», п'ять категорій робітників (стор. 49).

Особа робітника як суб'єкта управління досліджується з погляду належності до певної професійно-виробничої категорії. Звідси випливає обгрунтованість гіпотез, висунутих автором:

1. Характер основної трудової діяльності робітника є одним із головних чинників, що зумовлює ставлення до участі в управлінні.

2. На ставлення робітника до участі в управлінні впливає його становище в колективі, яке залежить від набутого ним життєвого досвіду, статі, рівня громадських якостей (стор. 51).

Викликають, проте, сумнів деякі терміни, що їх вживає автор. Йдеться про вислови на зразок: «об'єктивні показники», «суб'єктивні оцінки» і, нарешті, взагалі незрозумілий вислів «суб'єктивні показники» (див. стор. 51, 62, 57 і далі). В останньому випадку автор, очевидно мав на увазі ті ж такі «суб'єктивні оцінки».

Недоречність вживання термінів «об'єктивне» і «суб'єктивне» у даному контексті випливає з проголошеної автором тези про необхідність розрізняти реальну та вербальну поведінку особи (стор. 36). Тому, на нашу думку, правильніше було б говорити про показники поведінки і вербальні оцінки або, як пише сам автор в іншому місці, про «ставлення дією» і «вербальне ставлення» (стор. 61).

Емпіричні дослідження, про які йдеться у книжці, були проведені на ряді підприємств Києва (заводи «Точелектроприлад» і мотоциклетний, Дарницький шовковий комбінат, взуттєві фабрики № 1 та № 4). Під час якісного обгрунтування вибірки перед автором стояло доволі складне завдання, з яким часто стикається дослідник, коли перевірка якісної репрезентативності вибірки за головною ознакою потребує даних, які ще належить здобути у результаті дослідження.

Виявивши високу професійну ерудицію, автор пішов шляхом опосередкованого порівняння генеральної і вибіркової сукупності через основні параметри соціальних характеристик, які за гіпотезою є найбільш вагомими щодо предмета дослідження.

Вже йшлося про те, що В. Л. Оссовський розрізняє показники поведінки і вербальні оцінки участі трудящих в управлінні

виробництвом. Це висуває певні додаткові вимоги у виборі інструменту, методу і процедури збирання інформації. Остання надходила з двох джерел — анкети та індивідуальної «робочої картки». Дослідивши емпіричний матеріал, автор виділяє і описує п'ять категорій робітників за ступенем зменшення їх управлінської активності (стор. 59—60). Вибір ознак і методика цього поділу заслуговують на схвалення, бо їх застосування у конкретному дослідженні дозволяє виробити рекомендації для вивчення того чи іншого виробничого колективу.

Водночас видається недостатньо послідовним підхід до порівняння «ставлення дією» і «вербального ставлення» (стор. 61 і далі). Адже маємо розрізняти не тільки адекватність вербальної та реальної поведінки, особливо коли йдеться про дослідження мотивації, ціннісних орієнтацій особи тощо, а й відповідність вербальної реакції власній думці респондента.

В даному разі йдеться про щирість відповіді. Вона ж залежить не тільки від процедурних засобів (анонімність опитування тощо), але й від конструкції анкети, змісту запитань. У книжці описові цього аспекту методики, на жаль, приділяється менша увага.

Зібрану під час дослідження інформацію було оброблено з допомогою надійних математичних методів. Це дало можливість виявити низку кореляційних залежностей, які в основному підтвердили висунуті робочі гіпотези. Зокрема, переконливо показана залежність участі робітника в управлінні виробництвом від належності до певної професійно-виробничої категорії, від соціально-демографічних чинників тощо (стор. 66—90). Проте, хоча математичні засоби, застосовані автором, не викликають жодних заперечень, слід зауважити, що зіставлення вагомості окремих чинників, наприклад, таких, як вік, стаж роботи кваліфікація, потребує використання додаткових математичних зв'язок між зазначеними чинниками і виділення найважливіших з них.

Аналізуючи оцінки і мотиви ставлення робітників до участі в управлінні, В. Л. Оссовський обрав методичку, за якою респонденту пропонується низка проєктивних ситуацій. Завдяки цьому автор одержав достатньо адекватну інформацію. Про це свідчать і порівняння альтернативних оцінок, які зумовлюють ставлення робітників до участі в управлінні. Зі стимулів-ситуацій найефективнішими виявилися: «допомога робітникам, які не виконують норми», «виявлення резервів виробництва», «просування на службі» — відповідно перше, друге і третє місця (стор. 100). На особливу увагу заслуговує стимул «просування на службі» і його вплив на соціальну активність робітника. Значущість цього стимулу свідчить, що соціалістична демократія є важливим чинником вертикальної мобільності у радянському

суспільстві. В. Л. Оссовський полемізує з тими, хто неправомірно ототожнює «з кар'єризмом намагання робітника перейти на більш кваліфіковану, відповідно більш оплачувану роботу» (стор. 101), підкреслює важливість розуміння соціальної активності як вагомого чинника просування на службі.

Цікаві спостереження робить автор під час розгляду вербальної та реальної поведінки у сфері активності (стор. 92, 94, 100, 109), що дає йому можливість виробити рекомендації, спрямовані на піднесення активності трудящих.

Монографія «Активність трудящих в управлінні виробництвом» відзначається ґрунтовністю, високим теоретичним рівнем. Процедура і методика, застосовані В. Л. Оссовським, математичний апарат обробки первинної соціологічної інформації безпечно допоможуть соціологам-практикам у проведенні масових досліджень соціальної активності трудящих на виробництві.

В. Ф. ЖМИР

Міжвідомчі наукові збірники. 1974 рік.

Видавництво Київського університету

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

- В. А. БАТАКОВ. Про взаємозв'язок соціальної структури суспільства з суспільним поділом праці. Вип. 31.
- М. Г. БЕЗДУДНИЙ. Критика деяких неопозитивістських концепцій єдності наукового знання. Вип. 33.
- І. БУБЛИК. Неопозитивістське розуміння свідомої віри як вияв ірраціоналізму. Вип. 39.
- Л. М. БУДОВСЬКА. Роль трудових традицій виробничого колективу в комуністичному вихованні. Вип. 31.
- І. Є. ГВОЗДИК, В. М. СЕЛІВАНОВ. Науково-технічний прогрес та його деякі соціальні наслідки в США. Вип. 31.
- А. А. ГЕРАСИМЧУК. Номіналізм як один з провісників гуманістичних принципів атеїзму. Вип. 33.
- М. І. ДАНИЛЕНКО. Мораль як регулятор соціальної діяльності людини. Вип. 34.
- М. А. ДУДАР. Техніка як соціальне явище. Вип. 31.
- А. С. ДУЧАЛ. Вільний час та інтелектуалізація людської діяльності. Вип. 34.
- А. І. КАВАЛЕРОВ. Ленінські ідеї наукової організації побуту. Вип. 31.
- Ю. А. КАЛІНІН. Роль безрелігійного мікросередовища в системі формування наукового світогляду. Вип. 31.
- І. М. КАРНАУХОВ. XXIV з'їзд КПРС про необхідність дальшого зміцнення Радянської соціалістичної держави. Вип. 34.
- К. І. КІМ, І. Я. КРИВЕНКО, М. М. ПОХИЛЕНКО. Наукове обґрунтування філософської основи об'єктивізму і суб'єктивізму. Вип. 31.
- О. М. КОВТУН. Принцип партійності в пізнанні суспільних явищ. Вип. 31.
- В. І. КОЛОДЯЖНИЙ. Наукова і філософська революції та логічна структура знань (XVII—XIX ст.). Вип. 33.
- Т. М. КОСТРИКІНА. Про деякі соціальні функції виробничого колективу в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Вип. 31.
- І. Х. КРЕМЕШНИЙ. Структурні елементи суспільної психології та їх взаємозв'язок. Вип. 31.
- В. В. КРИЖАНІВСЬКА, Н. П. КУКАЛО, Ю. С. СІЛЕНКО, А. М. МЄШКОВ. Про збереження працездатності осіб управлінського труда старшого віку. Вип. 31.
- В. О. ЛИНОК. Закони суспільного розвитку та діяльність людей. Вип. 31.
- А. А. ЛУК'ЯНЧИКОВА. Природно-правова теорія в буржуазній соціальній філософії та її критика. Вип. 34.
- С. Я. МІРУК. Розробка В. І. Леніним теорії критики у боротьбі проти ліберальних народників. Вип. 33.
- В. Т. ОРАТОВСЬКИЙ, В. Х. АРУТЮНОВ. Соціологічний аналіз формування моралі нової людини. (Рецензія на книгу І. Ф. Надольного «Людина і мораль»). Вип. 31.
- С. М. ПАЗИНИЧ. Критика деяких напрямів буржуазної соціології міста. Вип. 34.
- Л. С. ПЕРМЯКОВ. Розширення участі трудящих мас в управлінні суспільством — закономірність комуністичного будівництва. Вип. 31.
- Н. Д. ПОЛІЩУК. Про зв'язок між потребами і активністю особи. Вип. 34.
- Б. В. ПЯСКОВСЬКИЙ, Т. Г. Шевченко і природознавство. Вип. 33.
- А. О. РАГОЖНИК. До питання про суть ідеї та її роль в пізнанні. Вип. 33.
- О. О. РЕШЕТОВ. Оціночно-класова природа ідеології. Вип. 31.
- А. І. САВЧЕНКО. І. Кант та неопозитивізм. Вип. 33.
- І. О. САЛТОВСЬКИЙ. Співвідношення демократії і дисципліни — важлива умова формування і розвитку соціалістичних суспільних відносин. Вип. 34.

- Л. Л. САЛЬМІНА. Критика лейбористського «соціалізму». Вип. 33.
- Л. Л. САЛЬМІНА. Критика поглядів англійських правих лейбористів на класи та класову боротьбу. Вип. 34.
- М. С. СВИДЛО. Сучасна метафізика як еклектика. Вип. 33.
- В. А. СЕДНІВ. Критика поглядів «академічних» неокантіанців Росії на метод історико-філософського дослідження. Вип. 33.
- Л. О. СМОРЖ. Марксизм про природу духовних потреб. Вип. 34.
- М. І. СУНДИРЄВА. Боротьба вчених Радянської України за союз філософії і природознавства (20-і — початок 30-х років). Вип. 34.
- М. О. ТЕРЕХОВА. Критика буржуазної фальсифікації історичної спільності людей — радянський народ. Вип. 34.
- А. І. ТРУБЕНКО. Кант про природу та функції філософського знання. Вип. 33.
- Ф. С. ФАЛІКОВ. Праця як форма людської діяльності. Вип. 31.
- А. М. ФЕОКТИСТОВ. До питання про культурно-історичний релятивізм та плюралізм. Вип. 34.
- Т. О. ЧАЙКА. Про філософсько-соціологічний зміст «Економічних рукописів 1857—1858 років» К. Маркса. Вип. 33.
- ### ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК
- Выпуск 18. Коммунистическое воспитание студентов в процессе преподавания марксистско-ленинской философии.
- М. И. БЕЗРУДНЫЙ. Методика организации самостоятельной работы студентов по марксистско-ленинской философии.
- Е. С. ВАСИЛЕНКО. О типах и формах семинарских занятий по марксистско-ленинской философии.
- С. М. ВОЗНЯК. Разоблачение идеологии национализма в курсе марксистско-ленинской философии.
- П. Я. ГАЛКИН. Интерес к первоисточникам по курсу марксистско-ленинской философии — реализующий фактор их воспитательного значения.
- И. К. ДОВГАНЮК. Воспитательное значение раскрытия диалектики коллективности и индивидуальности в курсе исторического материализма.
- И. И. ДОЛГОПОЛОВ. Средства и методы эмоционально-образного воздействия на студентов в процессе преподавания марксистско-ленинской философии.
- Г. Д. ДРОЗДОВА. Воспитание социальной активности студентов в процессе преподавания марксистско-ленинской философии.
- Н. Н. КОЗАЧИШИН. О воспитательной роли курса научного атеизма.
- Е. В. КРУТЬКО. Проблемы научно-технической революции в курсе марксистско-ленинской философии.
- А. И. ЛЕВИЦКАЯ. Интернациональное воспитание студентов в процессе преподавания марксистско-ленинской этики.
- А. Т. ЛУКЪЯНОВ. О творческом характере преподавания марксистско-ленинской философии в вузе.
- Л. И. МАЛАХОТЬКО. Об особенностях преподавания марксистско-ленинской эстетики в техническом вузе.
- М. П. МИТЕВА. Роль подготовки и проведения экзаменов по марксистско-ленинской философии в интеллектуальном воспитании студентов.
- М. Н. МОРОЗОВ. О повышении воспитательной роли преподавания марксистско-ленинской философии в медицинском вузе.
- Л. И. НЕДЕЛЯ. Роль философии в нравственной социализации студенческой молодежи.
- А. И. УЕЛОВ, Л. Н. ТЕРЕНТЬЕВА. Некоторые вопросы повышения эффективности преподавания диалектического материализма.
- Х. В. ХРИСТОВ. Метод проблемного обучения в преподавании марксистско-ленинской философии.
- З. В. ШУМАН, В. А. СТОКЯЛО. Об опыте преподавания диалектического и исторического материализма в вузах ГДР.
- А. Н. ШУРОВСКИЙ. Критика экзистенциализма в процессе преподавания марксистско-ленинской философии в вузе.
- Выпуск 19. Образование и развитие СССР — торжество ленинской национальной политики КПСС.
- В. П. БАЛАКИРЕВ. К вопросу о соотношении пролетарского интернационализма и патриотизма в трудах В. И. Ленина и документах КПСС.
- Н. А. БУЦКО, А. Г. МОРАРЬ. Торжество ленинской национальной политики КПСС и несостоятельность ее буржуазных критиков.
- В. П. ВОВК, В. И. ЯНЕНКО. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств Украины в годы восставительного периода (1921—1925 гг.).

- М. С. ГАЛИЦКИЙ. О коммунистическом воспитании студентов в процессе изучения истории КПСС.
- А. К. ИСПАРИЛОВ. Создание национальной государственности народов Северного Кавказа — торжество ленинской национальной политики.
- Я. С. КАЛАКУРА. Партийные организации Украины в борьбе за усиление братской дружбы и сотрудничества украинского народа с другими народами СССР в период коммунистического строительства (Историография проблемы).
- Г. Т. КИКАЛОВ. Ведущая роль рабочего класса в формировании новой исторической общности трудящихся — советского народа.
- М. К. КРУМИНЬ, В. Л. КАЛАШНИКОВ. О формировании интернационального сознания интеллигенции (на материалах Латвийской ССР).
- С. Г. МАКСИМОВ. Интернациональное воспитание студенческой молодежи в процессе преподавания истории КПСС.
- И. И. ОСТРОВЕРХИЙ. Полувековой юбилей СССР и интернациональное воспитание трудящихся Украинской ССР.
- Л. А. СУЯРКО. Международное значение опыта КПСС в решении национального вопроса.
- Ю. М. ТОМИН. Из опыта патристического и интернационального воспитания молодежи профтехучилищ Украины (1966—1971 гг.).
- Э. ХОДЖАЕВ. Расцвет Узбекистана в братской семье народов СССР.
- П. М. ШМОРГУН, Л. Д. КОСТЕНКО. Образование СССР — результат теоретической и политической деятельности Коммунистической партии.
- В. И. ЯНЕНКО. Советский народ — новая историческая общность людей.
- ПИТАННЯ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ**
- В. В. АНТОНОВ. Про форми і методи керівництва формуванням і розвитком суспільно-політичної активності майбутніх спеціалістів. Вип. 24.
- М. В. БАБІНА, Є. В. ПОРОХНІОК. Ідейно-політичне виховання як метод наукового управління суспільними процесами. Вип. 24.
- І. Р. БАЙРАК. До питання про соціальні наслідки науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві. Вип. 25.
- Л. С. БАРСЬКА. Принцип демократичного централізму в радянському національно-державному будівництві. Вип. 24.
- Л. С. БАРСЬКА. Деякі питання партійного керівництва духовним життям соціалістичного суспільства. Вип. 27.
- М. І. БЕЗДУДНИЙ. Зростання ролі наукового знання в процесі будівництва комунізму. Вип. 25.
- В. К. БОБАКОВ. Ленінське вчення про партію і критика його опортуністичних перекурень. Вип. 27.
- Л. М. БУДОВСЬКА. До питання про традиції. Вип. 24.
- І. В. ВОБЛОВ. Інтернаціональне значення ленінських принципів народного контролю. Вип. 24.
- Л. Ф. ГАЙДУКОВ, В. Г. КРЕМЕНЬ. Боротьба В. І. Леніна проти «ліво»-опортуністичних перекурень принципу єдності економіки і політики в процесі розв'язання основних завдань перехідного періоду. Вип. 25.
- А. П. ГОМЕНЮК. Суспільна праця і громадська активність сільської молоді як фактор формування науково-матеріалістичного світогляду. Вип. 25.
- І. М. ДОЛИНСЬКИЙ. Формування комуністичної свідомості мас. Вип. 24.
- І. І. ДЕРЯБКІН. Соціально-політичні основи формування інтернаціоналістських переконань радянського народу. Вип. 27.
- В. Я. ЗИНОВКІН. Класовий зміст виробничого управління та управлінських відносин у сучасному буржуазному суспільстві. Вип. 25.
- В. Я. ЗИНОВКІН. Буржуазно-апологетична сутність і теоретична неспроможність концепції «революції менеджерів». Вип. 26.
- В. Я. ЗИНОВКІН. Деякі ідеологічні аспекти менеджеризму в сучасній буржуазній доктрині «людських відносин». Вип. 27.
- М. С. ЗОЛОТАРЬОВ. Форми і методи впливу соціалізму на систему міжнародних відносин. Вип. 24.
- Л. КАНІЩЕНКО, Т. КОВАЛЬЧУК. Системний характер довгострокового планування і наукового прогнозування в соціалістичному суспільстві. Вип. 26.
- Н. Ф. КАРГОПОЛОВА. Антинаукова сутність сучасних буржуазних і ревізіоністських концепцій про роль робітничого класу в суспільному розвитку. Вип. 26.
- Ф. М. КИРИЛЮК. Зміна характеру і змісту праці робітничого класу в розвинутих країнах капіталізму та її соціальні наслідки. Вип. 24.

- Ф. М. КИРИЛЮК. Зміни в професійно-кваліфікаційній структурі пролетаріату країн капіталу. Вип. 25.
- Л. Г. КИСЛОВСЬКИЙ. Підвищення інтелектуального рівня трудящих — об'єктивна необхідність науково-технічного прогресу. Вип. 25.
- Л. Г. КИСЛОВСЬКИЙ. Інтелектуальна діяльність як фактор розвитку здібностей людини в умовах соціалістичного суспільства. Вип. 27.
- О. П. КИЦЕНКО. Роль культури у формуванні комуністичного ставлення до праці. Вип. 26.
- Г. Л. КОБКО. Про розвиток та взаємозбагачення мов соціалістичних націй. Вип. 26.
- О. М. КОВАЛЕНКО. Антикомуністична спрямованість концепцій людини в буржуазній ідеології. Вип. 25.
- М. М. КОВТУН. Вільний час студентів: деякі питання організації їх науково-дослідної роботи. Вип. 24.
- С. А. КОВТУН. Колгоспна демократія та її роль в управлінні соціально-економічними процесами на селі. Вип. 24.
- В. В. КОЛЬЦОВА. Методи політичного керівництва суспільством в умовах будівництва соціалізму. Вип. 24.
- С. Ф. КОЦАР. До питання про єдність національних та інтернаціональних інтересів соціалістичних країн. Вип. 26.
- Л. М. КРАВЧЕНКО. Про співвідношення класових і національних інтересів при соціалізмі. Вип. 25.
- П. Ф. КРАВЧУК. Формування комуністичного світогляду — основа виховання молодого радянського спеціаліста. Вип. 25.
- В. Г. КРЕМІНЬ. В. І. Ленін про соціально-класові корені «лівого» опортунізму. Вип. 26.
- В. Г. КРЕМІНЬ. Критика В. І. Ленінінм лівоопортуністичних перекручень питання про шляхи та форми здійснення соціалістичної революції. Вип. 27.
- А. П. КУЛІБАБА. Марксизм-ленінізм про соціальну роль науково-технічного прогресу в розвитку суспільства. Вип. 26.
- О. В. ЛАЗОРЕНКО. Революційні традиції — дійовий засіб формування нової людини. Вип. 24.
- О. В. ЛАЗОРЕНКО. Діалектика спадковості поколінь. Вип. 25.
- І. В. ЛІПТУГА, Г. І. ГНАТЮК. План соціального розвитку — ефективний засіб наукового керівництва і управління життєдіяльністю колективу. Вип. 24.
- П. П. ЛОПАТА. Соціальна суть і роль методів наукового керівництва суспільними процесами. Вип. 24.
- О. Є. МАНОХА. Науково-технічна творчість мас — один з важливих факторів підвищення ефективності соціалістичного виробництва. Вип. 25.
- М. МАРКОВ. Громадські організації в Болгарії та їх роль у соціальному управлінні. Вип. 24.
- Н. С. НАЗАРОВА. Вузівський комсомол і проблеми самовиховання студентської молоді. Вип. 27.
- М. А. НІКІТІН. Взаємодія зростання матеріального добробуту і духовної культури людини в розвинутому соціалістичному суспільстві. Вип. 24.
- М. А. НІКІТІН. Соціалістичне змагання як фактор духовного збагачення особи. Вип. 25.
- З. В. ОЛІНИК, В. І. Ленін про форми участі робітничого класу в управлінні виробництвом. Вип. 26.
- А. ОТУЗОВ. Про шляхи зближення робітничого класу і колгоспного селянства Туркменської РСР у процесі комуністичного будівництва. Вип. 25.
- А. ОТУЗОВ. Поліпшення культурно-побутових умов колгоспників — важливий фактор у зближенні робітничого класу і колгоспного селянства (на матеріалах Туркменської РСР). Вип. 26.
- А. ОТУЗОВ. Вплив науково-технічного прогресу на зближення робітничого класу і колгоспного селянства радянського суспільства (на матеріалах Туркменської РСР). Вип. 27.
- С. М. ПАЗИНИЧ. Оптимальний розмір міста і всебічний розвиток особи. Вип. 27.
- Н. Т. ПАНФЬОРОВ. Форма і методи керівництва процесом розвитку соціальної активності радянських воїнів. Вип. 24.
- М. Г. ПОГРІВНИЙ, С. Ф. КОЦАР. Боротьба проти націоналізму і національної обмеженості — необхідна умова зміцнення єдності соціалістичних країн. Вип. 27.
- В. В. РИБАКОВ. Про подолання істотних відмінностей між людьми розумової і фізичної праці та формування працівника нового типу. Вип. 27.
- В. І. САВЧУК. Соціалістична економічна інтеграція — об'єктивна закономір-

- ність дальшого посилення інтернаціоналізації суспільного життя країн — членів РЕВ. Вип. 26.
- В. СЕМЕНОВ. Деякі форми трудового виховання робітничої молоді у виробничому колективі. Вип. 27.
- О. І. СЕРДЮК. Аграрні перетворення в країнах, що розвиваються, і перспективи розвитку національно-визвольних революцій. Вип. 25.
- Е. Т. СОЛОМКО, В. П. ШКВАРЕЦЬ. Підвищення виробничої і громадсько-політичної активності сільської молоді в умовах розвинутого соціалізму. Вип. 27.
- С. І. СОЧИНСЬКА. Виховання соціальної відповідальності особи в умовах розвинутого соціалізму. Вип. 26.
- М. Т. ТКАЧЕНКО. Управління соціальним розвитком виробничого колективу. Вип. 27.
- П. П. ЧОЛПАН, П. Д. РЕМЕЗОВСЬКИЙ, М. М. КОВТУН. Специфіка формування діалектико-матеріалістичного світогляду у студентів. Вип. 25.
- В. І. ШЕВЧЕНКО. До питання про розвиток відносин між робітничим класом і інтелігенцією. Вип. 26.
- О. І. ШЕПЕЛЬ. Боротьба марксизму-ленізму проти реформізму в кооперативному русі. Вип. 27.
- Н. М. ЯМКО. До питання про співвідношення категорій «управління», «політика», «керівництво». Вип. 25.
- Н. М. ЯМКО. До питання про зміст категорії «соціальне управління». Вип. 26.
- Н. М. ЯМКО. В. І. Ленін про роль морального фактора в діяльності держави. Вип. 27.
- І. В. ЯНКАУСКАС. Розвиток громадської активності особи в системі народного контролю. Вип. 25.
- ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПРИРОДОЗНАВСТВА**
- Г. З. БАРГЕСЯН. «Нерозв'язані проблеми» і безмежність пізнання. Вип. 36.
- В. Ф. БЕРДНИКОВ, Р. В. ВАЛЕНЧИК, Е. В. ГАНІН, Г. В. ЛЕОНОВА, О. В. НІКОЛЕНКО, М. С. ОГАНІСЯН, С. І. ПЕРЕЙМЕР, А. Р. ПЕТУНІН, Б. В. ПЛЕССЬКИЙ, Г. Я. ПОРТНОВ, І. М. САРАЄВА, А. І. УЙМОВ, А. Ю. ЦОФНАС. До проблеми чіткості та унікальності систем. Вип. 34.
- М. І. БЛЕЦКАН. Роль принципу екстраполяції в розвитковій наукових понять. Вип. 36.
- Н. П. БОБКОВА. Гносеологічне значення ідеї атомізму. Вип. 36.
- В. І. БОГДАНОВИЧ, С. М. КИРИЧЕНКО. Локальні і глобальні системи. Вип. 34.
- В. В. БУДКО. Методологічна роль поняття «властивість» у фізичному пізнанні. Вип. 37.
- В. І. ВЕРОВСЬКИЙ. Гносеологічна функція уявлення в сучасному науковому пізнанні. Вип. 36.
- Н. К. ВОДОП'ЯНОВА. Про зміст понять преформація і епігенез у вченнях про індивідуальний розвиток. Вип. 35.
- Е. В. ГАНІН. Вираження повноти системного виявлення об'єктів на мові тернарного опису. Вип. 34.
- Т. Ф. ГЕРАСИМЕНКО. Перше начало термодинаміки та його методологічне значення. Вип. 37.
- М. П. ГОРЯЧ. Взаємодія суб'єкта і об'єкта в пізнанні та відтворенні природи. Вип. 35.
- Г. ГЬОРЦ. Модель і наочність у сучасній фізиці. Вип. 37.
- В. Ю. ДАВАЦ. До проблеми вимірювань у загальній теорії відносності. Вип. 37.
- Т. Г. ДИЧЕВ, О. Г. ПРИЙМАК. До питання про адаптацію людини в умовах сучасної науково-технічної революції. Вип. 35.
- І. С. ДОБРОНРАВОВА. Відображення діалектики перервного і неперервного в фізичних теоріях. Вип. 36.
- С. Е. ЗАК. Співвідношення власного і системного часу. Вип. 34.
- О. Г. ЗАХАРЧУК. Визначення оптимальної системи. Вип. 34.
- В. П. КАПІТОН. До питання про принципи класифікації типів і видів сутності матеріальних об'єктів (на матеріалах фізичної науки). Вип. 37.
- А. Е. КОВАЛЬЧУК. Про імовірності у квантовій теорії. Вип. 37.
- А. Е. КОНВЕРСЬКИЙ. Конкретно-наукові джерела проблеми логічного обґрунтування знання в Арістотеля. Вип. 36.
- О. І. КОРОНКЕВИЧ. Про визначення предмета математики. Вип. 36.
- А. І. КОСТАРЬОВ, П. Р. ФЕРЕНЦ. Про єдність дискретності і неперервності у структурі мікросвіту. Вип. 37.

- В. М. КОСТЕВ, С. С. ТЕСЛЮК. Методологічне значення ідеї квазічастинок у фізиці. Вип. 37.
- В. М. КОСТЮК. Логіка квантової механіки. Вип. 34.
- О. В. КОТОВА. Доповняльність теоретико-інформаційних і енергетичних методів. Вип. 36.
- И. Н. КРАВЕЦЬ, Г. С. ПУРИС. До історії виникнення природознавчих уявлень про простір-час. Вип. 36.
- В. Т. КУПРИЙ. Гіпотеза і модель. Вип. 34.
- М. В. ЛЕБЕДЕВ. Комплексне пізнання різних рівнів організації живої матерії. Вип. 35.
- В. П. ЛИСИЙ. Співвідношення фундаментальних і прикладних фізичних досліджень з виробництвом (Філософський аспект розгляду). Вип. 37.
- М. А. МАКОВСЬКИЙ. Експериментальні дані і становлення понять у фізиці. Вип. 37.
- С. А. МОРОЗ, В. І. ОНОПРИЄНКО. Специфіка проблеми внутрішнього і зовнішнього у палеонтології та палеоекології. Вип. 35.
- В. М. НАЙДИШ. Про розвиток у методології фізики діалектичного розуміння природи досліду. Вип. 37.
- Ч. А. НАЙДЬОНОВ. Розробка філософських проблем природознавства у Народній Республіці Болгарії (Огляд літератури за 1958 — першу половину 1973 р.). Вип. 36.
- Ч. А. НАЙДЬОНОВ. Фізичні і хімічні форми руху матерії у класифікації Ф. Енгельса. Вип. 37.
- О. В. НИКОЛЕНКО. Про системно-інформаційний підхід до проблеми класифікації об'єктів у фізиці. Вип. 34.
- С. В. ОСТАПЕНКО. Суб'єкт — об'єкт і теоретичні системи. Вип. 34.
- Ю. А. ОСТАШОВ, М. В. СУРОВИЙ. Основні рівні дослідження живого. Вип. 35.
- А. П. ПАТЛАТОЙ. Системний підхід і проблема цілісності біологічної теорії. Вип. 34.
- С. Й. ПЕРЕЙМЕР. Встановлення співвідношень між системними параметрами аналітичними методами. Вип. 34.
- Т. Д. ПІКАШОВА. Критика неовіталізму в питанні «самостійності» біології. Вип. 35.
- Г. Т. ПРОЦЕНКО, М. А. ПРОЦЕНКО. Деякі методологічні питання біосистематики. Вип. 35.
- Б. В. ПЯСКОВЕЇКИЙ. Про джерела розвитку сучасної математики. Вип. 36.
- Г. С. РАЗДИМХА. До історії формування наукових дій Коперника. Вип. 37.
- В. В. РОМАННКО. Логіко-гносеологічні умови машинного доведення теорем. Вип. 36.
- М. Б. САВУСИ. Про один варіант ентропійної повної систем. Вип. 34.
- М. С. СВДЛК. Методологічне значення лєнінської кттики агностицизму для сучасного біогічного знання. Вип. 35.
- В. А. СЕДНЕ. Критичний аналіз поглядів неокантистів Росії на співвідношення філософського і фізико-математичного знання. В.. 36.
- М. М. СИДРЕНКО. Методологічний аналіз деяких підходів до розв'язання проблеми невідомого. Вип. 35.
- Л. А. СОЛОВ'Я. Про єдність математики і визначення її предмета Ф. Енгельсом. Вип. 36.
- В. О. ТИТОВ. значення відкриття сутності фотосинтезу ... А. Тімірязевим для обґрунтування матеріалістичного розуміння життя. Вип. і..
- А. І. УИМОІ Б. В. ПЛЕССЬКИЙ. До проблеми паиметричної оцінки структурно-субструктурної складності системи. Вип. 34.
- В. Л. ХРАМОА.. До питання про принципи єдності знань. Вип. 37.
- І. З. ЦЕХМІС'Ю. Про об'єктивну підставу зв'язку чних наук та діалектико-матеріалістичної філософії. Вип. 36.
- І. З. ЦЕХМІС'Ю. Чи можна пояснити походження в шття у світлі проблеми вимірювання? Іп. 37.
- Н. М. ЧЕРНЕЇКА. Мета і результат з системної тки зору. Вип. 34.
- С. Й. ЧЕРНИ. До питання про співвідношення медів пізнання біологічних об'єктів. Ви315.
- П. П. ЧОЛПА. Пізнавальна роль розкриття діалтичних протиріч у сучасній фізиці. Ё.. 37.
- О. І. ЧОРНОД'РЕЦЬ. Принцип спостережуваності учучасній фізиці. Вип. 37.
- В. А. ЧУДІНВ.. Специфіка відображення в математики Вип. 36.

ПИТАННЯ АТІЗМУ

- В. В. АКСОНІТІС. Роль природничих наук в атеїстичному вихованні. Вип. 10.

- В. Ю. БИЧАТИН, В. Ю. ПЕРЕВЕРЗЄВ. Участь студентів у соціологічних дослідженнях релігійності віруючих. Вип. 10.
- В. А. БУБЛИК. Деякі особливості критики соціальних поглядів баптистів. Вип. 10.
- А. А. ГЕРАСИМЧУК, П. Я. СТЕПАНОВ. Розкриття еволюції релігійної ідеології в курсі «Основи наукового атеїзму». Вип. 10.
- А. П. ГОМЕНЮК. Виховне значення критичного аспекту курсу наукового атеїзму. Вип. 10.
- Є. В. КРИКЕ. Кожному педагогу — волюнчичу атеїстичну підготовку. Вип. 10.
- А. Б. ДОЄВ. Критика ідеології ієговізму в курсі наукового атеїзму. Вип. 10.
- М. Ф. ДУБОВЕНКО. Ставлення молоді до релігії. Вип. 10.
- І. М. ЄРШОВ. Атеїстичному вихованню — перспективне планування. Вип. 10.
- Ю. А. КАЛІНІН. Висвітлення атеїстичної роботи в сім'ї та школі. Вип. 10.
- Т. Д. КОЗАК. Проблеми атеїстичної підготовки майбутніх педагогів. Вип. 10.
- В. П. КУРИЛКО. Деякі аспекти формування науково-атеїстичного світогляду студентської молоді. Вип. 10.
- В. О. ЛОБОВИК, М. В. ФІЛОНЕНКО. Особливості викладання наукового атеїзму в педагогічному вузі. Вип. 10.
- С. П. МАРЦЕНЮК. Основи наукового атеїзму в педагогічному інституті. Вип. 10.
- В. Ю. ПЕРЕВЕРЗЄВ. Атеїстичне виховання студентів у процесі викладання історії КіРС. Вип. 10.
- В. О. ПОДОЛЯК. Критика релігійних джерел на заняттях з атеїзму. Вип. 10.
- Р. С. ПРИХОДЬКО. Питання кризи релігії і релігійного модернізму в темі «Релігія як соціальне явище». Вип. 10.
- В. А. РАДЧЕНКО. Вплив громадської думки на ставлення студентів до релігії. Вип. 10.
- С. РЕЙПНАЗАРОВ. Особливості викладання наукового атеїзму в Каракалпакії. Вип. 10.
- В. О. СУЯРКО. Роль вузівського викладача атеїзму у виховній антирелігійній роботі. Вип. 10.
- В. Қ. ТАНЧЕР. Науково-атеїстичне виховання у вищій школі. Вип. 10.
- В. П. УСТИНЕНКО. Критика дійсної апології релігії в курсі «Основи наукового атеїзму». Вип. 10.

ЕТИКА І ЕСТЕТИКА

- О. І. АБОРНИКОВА. Про гносеологічний підхід до мистецтва в радянській естетиці 20-х років. Вип. 16.
- В. С. БАЛЕНОК. Наука про прекрасне. Вип. 16.
- Б. Д. БЕЗНОСЮК. Естетична сутність творчої діяльності. Вип. 15.
- М. І. ДАНИЛЕНКО. До питання про природу моролі. Вип. 15.
- М. І. ДАНИЛЕНКО. Критика буржуазних спотворень загальнолюдських моральних цінностей. Вип. 16.
- А. Г. ДМИТРУК. Соціальна зумовленість виділення дизайну в самостійну галузь діяльності. Вип. 16.
- А. Г. ДМИТРУК, М. Ю. РУСІН. Предметне середовище та деякі тенденції розвитку декоративно-прикладного мистецтва і дизайну. Вип. 15.
- І. М. ЖУКОВСЬКИЙ. Діалектика емоційного та раціонального в кіносприйнятті. Вип. 16.
- Ю. П. ЗАРИЦЬКИЙ. К. Маркс про формування всебічно розвиненої особи. Вип. 16.
- О. М. ЗІНЬКІВСЬКА. Про поняття гуманності в марксистсько-ленінській етиці. Вип. 15.
- І. Ю. ІВАНОВ. Загальнолюдське і класове в соціалістичному гуманізмі. Вип. 16.
- О. П. ҚИЦЕНКО. Вплив інтелектуалізації на естетичне ставлення до праці. Вип. 15.
- М. І. КОЛЕСНИК. Спілкування і естетичний розвиток особи. Вип. 15.
- Л. І. КОМАРОВА. Деякі питання специфіки музично-естетичного виховання в умовах науково-технічної революції. Вип. 16.
- О. Т. КОРОЛЬОВ. Організація дизайну як професії. Вип. 15.
- О. Т. КОРОЛЬОВ. Проблема творчості в системі дизайну. Вип. 16.
- Н. І. КРАВЧЕНКО. Проблема творчої активності у сучасній буржуазній естетиці. Вип. 15.
- І. С. ЛАРІОНОВА. Свобода і класово-партійна спрямованість творчого процесу. Вип. 16.

- С. О. ЛИСАКОВСЬКА. Про деякі моральні аспекти руху «нових лівих». Вип. 15.
- І. Я. ЛИСИЙ. До питання про суспільне та індивідуальне в особистості митця. Вип. 15.
- Т. О. ЛЯЛЮК. До питання про співвідношення сенсу життя і праці в марксистсько-ленінській етиці. Вип. 16.
- В. П. МИХАЛЬОВ. Соціальна зумовленість формалістичних тенденцій сучасного буржуазного мистецтва. Вип. 16.
- В. О. МІТІНА. Природа художнього образу і його реальне буття. Вип. 16.
- В. О. ОВЧАРЕНКО. Марксистсько-ленінський світогляд — основа естетичного ідеалу комунізму. Вип. 16.
- В. О. ОВЧАРЕНКО. Суспільно-естетичний ідеал та виховання радянської молоді. Вип. 15.
- Н. Л. ОЧЕРЕТОВСЬКА. До питання про відображення дійсності в музиці. Вип. 16.
- В. С. ПАЗЕНОК. Моральний прогрес та критика буржуазного етичного релятивізму. Вип. 15.
- Ю. В. ПЕТРОВ. Естетичні моменти творчої здібності. Вип. 16.
- Ю. В. ПЕТРОВ. Творча природа інтересу в еволюції пошуку. Вип. 15.
- Е. М. ПІСКОВА. Проблема творчого аспекту художнього сприйняття у сучасній буржуазній естетиці. Вип. 16.
- Б. Є. ПОЛОМОШНОВ. Про проблему створення образу представника сучасного робітничого класу в радянському кіномистецтві. Вип. 16.
- І. С. ПОНОМАРЬОВ. Структура виробничого колективу. Вип. 16.
- В. М. ПРИГОРОВСЬКИЙ. Педагогічне значення естетичного ідеалу О. П. Довженка. Вип. 16.
- Ю. М. ПРОЦЕНКО. Роки формування Сінга-драматурга. Вип. 15.
- Н. В. ПУГАЧОВА. Художнє і наукове відтворення необхідного і випадкового. Вип. 15.
- І. О. САЛТОВСЬКИЙ. Виробнича естетика і зміцнення трудової дисципліни. Вип. 16.
- І. П. САПАЦИНСЬКИЙ. Українські революційні демократи кінця ХІХ — початку ХХ ст. про народ як творця духовних цінностей. Вип. 15.
- Б. Г. С'ЄДІН. Про критерій прогресу мистецтва. Вип. 15.
- Л. О. СМОРЖ. Категорія достовірності (вірогідності) в марксистсько-ленінській естетиці. Вип. 16.
- С. В. ТРИМБАЧ. Трагічне в творчості В. Стефаніка. Вип. 16.
- С. В. ТРИКОЗЕНКО. Обов'язок і совість у системі категорій етики. Вип. 15.
- Д. С. ШИМАНОВСЬКИЙ. Про зміст і структуру моральної діяльності.
- К. П. ШУДРЯ. Творча взаємозумовленість філософії і мистецтва Г. С. Сковороди. Вип. 16.

Наші автори

- ШИНКАРУК**
Володимир Іліїнович — член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР
- КУЦЕНКО**
Володимир Ілл — доктор філософських наук, професор, заступник академіка-секретаря Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР.
- ЧАНГЛІ**
Ірина Іванівна — доктор філософських наук, завідувача відділом соціальних проблем трудового колективу Інституту соціологічних досліджень АН СРСР
- СУІМЕНКО**
Євгеній Іванов — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Дніпропетровського державного університету
- СЕМАШКО**
Олександр Мюллайович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Запорізького машинобудівельного інституту
- РУДА**
Тетяна Петрів — кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР
- ПОПОВИЧ**
Мирослав Володимирович — доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом логіки наукового пізнання Інституту філософії АН УРСР
- ПОЛОН**
Петро Федороч — кандидат філософських наук, заступник директора Інституту філософії АН УРСР
- МЕРКУЛОВ**
Володимир Ів'явич — доктор фізико-математичних наук, завідуючий відділом Інституту кібернетики АН УРСР
- ПАРНЮК**
Михайло Олейнович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії АН УРСР
- ОГОРОДНИК**
Іван Васильов — кандидат філософських наук, в. о. доцента кафедри філософії Київського державного педінституту ім. М. Горького.
- РОМЕНЕЦЬ**
Володимир Аніійович — кандидат філософських наук, доцент Київського державного університету
- ГОРДІЄНКО**
Тетяна Степанна — кандидат філософських наук, в. о. доцента кафедри наукового комунізму Київського педінституту ім. Горького

Редакція колегія:

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛІВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЗІЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОЛЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактор: В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка».

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Н. А. Дерев'янка

БФ 01076. Здано в складання 18.VII 1975 р. Підписано до друку 16.IX 1975 р. Папір друкарський № 1, формат 70081/16. Друк. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 13,24. Тираж 2400 замовлення К-131. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 49.

«ФИЛОСОФСКА МЫСЛЬ» № 5, 1975 г. (на украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Философская думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография изд. «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учет-издат. листов 13,24. Тираж 2400. Цена 40 коп.

У видавництві „Наукова думка“ в 1975 році виходять з друку нові книги

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА. 250. МАТЕРІАЛИ ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ 250-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. С. СКОВОРОДИ. Мова українська. 20 арк. Ціна 2 крб. 24 коп.

Це багатоілюстроване видання вміщує урядові постанови та матеріали урочистих зборів і конференцій, присвячених 250-річчю з дня народження великого вітчизняного мислителя Г. С. Сковороди, що відбулися в Москві, Києві, Харкові, Полтаві.

Основна частина матеріалів присвячена висвітленню філософських поглядів Г. С. Сковороди, його життя та діяльності. В ряді статей розглядаються особливості художньої творчості поета і філософа, його педагогічні погляди, інші аспекти багатогранної діяльності мислителя.

Розрахована на науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться культурою українського народу.

РИЖКО В. А. ЗАСОБИ ПОБУДОВИ НАУКОВИХ ТЕОРІЙ. Мова українська. 10 арк. Ціна 1 крб. 11 коп.

Монографія присвячена дослідженню логічних засобів побудови наукових теорій. Аналізуються логічні засоби діалектики як логіки і теорії пізнання марксизму, а також гносеологічний зміст логічних засобів класичної і деяких форм неklasичної логіки. Велика увага приділяється критиці позитивістських та інших ідеалістичних перекручень ролі логічних засобів побудови наукових теорій.

Розрахована на науковців, а також всіх, хто цікавиться питаннями методології і логіки наукового пізнання.

Замовлення на наші видання приймає безпосередньо книгарня «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), яка після виходу книги з друку надсилає її поштою на адресу замовника.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ, ЧИТАЙТЕ ЖУРНАЛ

«Філософська думка»

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Журнал систематично висвітлює найновіші досягнення марксистсько-ленінської філософії, найважливіші здобутки природознавства та суспільствознавства, що мають світоглядне та методологічне значення, вміщує теоретичні узагальнення практики комуністичного будівництва, піддає аргументованій критиці сучасну буржуазну філософію. У ньому порушуються актуальні дискусійні питання з усіх галузей філософської науки. Враховуючи запити читачів, журнал друкує методичні розробки та пропагандистські матеріали, продовжуватиме публікацію статей для пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійної освіти з теми «Марксистсько-ленінська філософія і критика сучасних буржуазних філософських та соціологічних концепцій». У журналі систематично публікуються огляди літератури з найактуальніших філософських проблем, науково-інформаційні та реферативні матеріали, бібліографічні довідки, друкуються рецензії на філософську літературу, вміщуються рекомендації щодо напрямів і завдань філософських досліджень на Україні, висвітлюється наукове життя в республіці, в Радянському Союзі, за рубежом. Журнал «Філософська думка» розрахований на широке коло читачів: науковців, викладачів і студентів вузів, працівників партійних, радянських і громадських організацій, пропагандистів.

Періодичність журналу — 6 номерів на рік, обсяг — 12 друкованих аркушів. Передплатна ціна — 2 крб. 40 коп. на рік.

Передплату приймають всі агентства «Союздруку», відділення зв'язку, листоноші, громадські розповсюджувачі преси на підприємствах, в установах, учбових і культосвітніх закладах.

РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ
